

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

1876–2001

117. ÉVFOLYAM

2001

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

117. ÉVFOLYAM 2001. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).
Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KLANICZAY GÁBOR

Szent László „csodás” tettei krónikáinkban

Gerics József és Ladányi Erzsébet a *Magyar Könyvszemle* 2001 tavaszi számában közölt tanulmánya¹ számos ellenérvet sorakoztat fel Szent László kultuszának kezdeteiről kidolgozott megfigyeléseimmel szemben.² Gondos okfejtésükben három általam tárgyalt kérdésre térnek ki: a XII. század eleji lengyel krónikás, Anonymus Gallus Szent Lászlóra vonatkozó kijelentéseire, krónikáink Lászlóra vonatkozó „csodás” epizódjainak értékelésére, valamint Szent László kultuszának esetleges bizánci mintáira. Érvrendszerük alapját egy negyedik, általánosabb okfejtés szolgáltatja: a szentté avatás XI–XII. századi kritériumainak, a „szent tettek”, csodák, legendák kortárs megítélésének a jellemzése. Mielőtt a cikkükben felvetett konkrét vitakérdésekre reflektálnék, én is ennek az általánosabb problémának a tárgyalásával kezdem válaszom.

1. A szentté avatás kritériumai

Az elmúlt évtizedek történeti kutatása igen sok új eredményt produkált a középkori szentkultuszok témakörében: szinte könyvtárnyrira tehető a közelmúltban publikált hagiográfiai forráskiadványok és szakmunkák száma.³ Az új eredmények egy számottevő része épp az itt vitatott kérdésekhez: a szentté avatás XI–XIII. században radikálisan átalakuló kritériumaihoz, a pápaság változó szerepéhez

¹ GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban.* = *Magyar Könyvszemle* (117.) 2001. 20–31.

² Bírált tanulmányom: *Szent László kultusza a 12–14. században.* In: KLANICZAY Gábor–NAGY Balázs, szerk.: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére.* ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp. 1999. 357–374.; ugyanez az okfejtés lényegében azonos formában bekerült ezzel foglalkozó könyvembe: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek.* Balassi Kiadó, Bp. 2000. 139–168.

³ A kutatás áttekintéséhez l. *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550.* Corpus Christianorum, sous la direction de Guy PHILIPPART. Brepols, Turnhout, 1994–1996. vols. I–II.; BOESCH GAJANO, Sofia: *La santità.* Laterza, Roma–Bari, 1999.; *Gli studi agiografici sul medioevo in Europa (1968–1998).* Quaderni di *Hagiographica* 1, a cura di Emore PAOLI. Edizioni del Galuzzo, SISMEL, 2000.

és a csodák korhoz kötött megítéléséhez kapcsolódik. Margaret Toynbee⁴ és Eric Waldram Kemp⁵ úttörő kánonjogi és történeti tanulmányai nyomán 1981-ben jelent meg két alapvető monográfia: André Vauchez⁶ és Michael Goodich⁷ munkái, amelyek bemutatták, hogyan alakult ki a szentté avatási per új eljárás-módja a XIII. század elejére. Ennek a XI–XII. századi átalakulásnak a legfontosabb következménye, hogy a szentté avatást III. Ince (1198–1216) pápai előjoggá nyilvánítja, és a helyi kezdeményezések elbírálására egy olyan kánonjogi procedúrát vezet be, amely gondosan és kritikusan megvizsgálja a szent életéről és csodáiról összegyűjtött tanúvallomások hitelességét. Ez a változás alapvetően átalakítja a középkori szentkultuszt: a XIII. századig ugyanis elegendő volt a helyi, püspöki döntés ahhoz, hogy a „szentség hírében” (fama sanctitatis) meghalt személy földi maradványait „felemelje” (elevatio), és ünnepélyesen új, méltóbb helyre vigye át (translatio), miután annak szentségéről az ereklyéknél történt csodák révén bizonyosságot szerzett. Míg a XIII. századig minden helyi, püspöki döntés által megalapított szentkultusz „hivatalos” lett, a XIII. század elejétől kezdve, mint Vauchez és Goodich bemutatta, átlagosan csupán a helyi kezdeményezések felének sikerült elérnie a szentté avatási vizsgálódások megindítását, és az 1198 és 1437 között megindított 71 szentté avatási pernek csupán a fele (35) jutott el a középkorban a kívánt eredményhez, a szentté avatáshoz.⁸ Az első vizsgálódás nyomán eredménytelen szentté avatási perek szent-jelöltjei (közéjük tartozott 1943-as szentté avatásáig Árpádházi Szent Margit is) „boldog”-ként (beatus, beata) helyi tiszteletre jogosulhattak, de alapvető megkülönböztetés választotta el őket a „kanonizált” szentektől.

Ennek a nagy történeti átalakulásnak középkori szentkultuszaink szempontjából azért van különleges jelentősége, mert valamennyi középkori magyarországi szent szentté avatása (1083: Szent Zoerard-András, Szent Benedek, Szent Gellért, Szent István, Szent Imre; 1192: Szent László)⁹ épp a XI–XII. századi átmeneti időszakra esik, amikor a pápai szerepvállalás új formája és exkluzivitása még csak kialakulóban volt. Bernhard Schimmelpfennig részletes elemzéssel feltárta, hogy 998-tól, Ulrich augsburgi püspök szentté avatásától kezdve (amely az első olyan középkori kanonizáció volt, ahol kifejezetten kérték a pápai hozzájárulást), hogyan terjedt el ez a törekvés a XII. század végéig, összesen 18 esetben

⁴ TOYNBEE, Margaret: *S. Louis of Toulouse and the Process of Canonisation in the Fourteenth Century*. Manchester University Press, Manchester, 1929.

⁵ KEMP, Eric Waldram: *Canonization and Authority in the Western Church*. Oxford–London, 1948.

⁶ VAUCHEZ, André: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age d'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*. École française de Rome, Roma, 1981.

⁷ GOODICH, Michael: *Vita Perfecta: The Ideal of Sainthood in the Thirteenth Century*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 25 Hiersemann. Stuttgart, 1982.

⁸ Az adatokat összegzi és kiértékeli VAUCHEZ: *La sainteté*, i. m. (6. jegyz.) 71–98., 291–320.

⁹ Legyen szabad ezzel kapcsolatban saját tanulmányaimra hivatkozni: *Az 1083. évi magyarországi szentté avatások*. In: FÜGEDI Erik, szerk.: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Gondolat, Bp. 1986. 15–33.; *Az uralkodók szentsége*. 114–122.

biztosítva a pápa jóváhagyását a szentté avatásra vonatkozó püspöki döntéshez.¹⁰ A nemzetközi kutatás sem az 1083-as magyarországi szentté avatásokat, sem Szent László 1192-es szentté avatását nem sorolja e korai „pápai kanonizációk” közé, nem tartva elég meggyőzőnek azokat a hagiográfiai és krónika-emléítéseket, amelyek ez esetekben pápai bullára, pápai legátusok közreműködésére utaltak. Mint ismeretes, Szent István 1083-as szentté avatásának pápai kezdeményezéséről először Hartvik 1100 után keletkezett legendája tesz említést: kiemelve, hogy „a római szék intézkedéséből apostoli levéllel elrendelték, hogy mindazoknak a testét felemeljék, kik Pannóniában a keresztény hit magvait igehirdetéssel vagy intézkedésükkel hintve azt Istenhez térítették”,¹¹ majd Szent Gellért kisebbik legendája ezt kiegészíti egy pápai legátusról szóló híradással.¹² Szent László 1192-es kanonizációjának szentszéki résztvevőiről még távolabbi a híradás: Spalatói Tamás ír róla az 1266 után befejezett *Historia Salonitana* (Historia salonitanorum pontificum atque Spalatensium) című művében: „Ebben az időben a felséges férfiú, (III.) Béla, Magyarország királya elküldte bizalmas notáriusait az Apostoli Székhez és azt kérte Innocentius pápa úrtól, hogy rendelje el boldog László király maradványainak felemeltetését, hogy azokat illőbb helyen lehessen elhelyezni, s rendelje el, hogy őt a szentek sorába iktassák. Kérésébe a pápa beleegyezett és elküldött egy főtisztelendő férfiút, Gregorius de Chrescencio bíborost, hogy a király kívánságainak illő módon tegyen eleget. Ekkor a bíboros – elvállalva az apostoli követséget – áthajózott, és Dalmácia vidékére jött, és Trauban kötött ki... Volt a kíséretében egy klerikus, a káplánja, név szerint Bernát, Toscana tartományból, Perugia volt a hazája, egy tudós és ékesszóló

¹⁰ SCHIMMELPFENNIG, Bernhard: *Heilige Päpste – päpstliche Kanonisationspolitik*. In: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*. Hrsg. von Jürgen PETERSOHN. Thorbecke, Sigmaringen, 1994. 73–100.

¹¹ „ex Romanae sedis institutione apostolicis litteris sancitum est, ut eum corpora elevari deberent, qui in Pannonia Christiane fidei semina iacentes, sua eam predicatione vel institutione ad deum convertissent...” *Legenda S. Stephani regis maior et minor, atque legenda ab hartvico episcopo conscripta*. Ed. Emma BARTONIEK. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. Academia Litter. Hungarica, Bp. 1938. (=SRH) II. 433.; e kijelentés értékeléséhez l. GERICS József: *Judicium Dei a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban (A Szent László-kori politikai és jogi ideológia történetéhez)*. In: MEZEY László, szerk.: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szent István Társulat, Bp. 1980. 123–127.; Uő: *Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában*. = *Aetas* 1994/1. 30.; In: Uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. METEM, Bp. 1995., 137–144.; KLANICZAY: *Az uralkodók szentsége, i. h.* (9. jegyz.) 115–116., 129.; THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*. In: PITI Ferenc–SZABADOS György, szerk.: „Magyaroknak eleiről” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2000. 582–583.

¹² „Prefati denique regis tempore a sancte Romanis ecclesie sinodo inventum est, ut corpora eorum, qui Pannoniam in Dei predicatione rigaverant, deberent summo honore venerari et ea dignis laudibus collocari. Veniente quoque apostolice legato... sanctum corpus elevatum est...”, *Legenda S. Gerhardi episcopi*. Ed. Emericus MADZSAR. In: SRH II. (11. jegyz.) 479. és 506.

férfiú, magas termettel... Amikor aztán mint (pápai követ), Gregorius Magyarországra utazott, és ott küldetési feladatának eleget tett, visszatért hazájába.”¹³

További történeti adatok hiányában nehezen eldönthető, hogy valós-e ez a kései híradás a pápai legátus aktív szerepéről László szentté avatásán, vagy csupán arról van szó, hogy Spalatói Tamás az általa ismert későbbi modell elemeivel színezte ki a már megalapított (és a XIII. század előtt még ebben formában teljesen szabályosnak minősülő) szentkultusz kezdeteiről adott beszámolóját. Mindenesetre áruklódó pontatlanság, hogy történetében nem az akkori pápát, III. Celesztint (1191–1198) szerepelteti, hanem utódját, III. Incét, vagyis épp azt, aki bevezette a szentté avatás pápai előjogát, s ezért neve a közvetlen utókor számára logikusan merülhetett fel ebben az összefüggésben. Az is nyilvánvaló, hogy László szentté avatása még a régi kánonjogi formák szerint történt, vagyis elegendő volt a döntéshez a helyi egyházi vezetők kezdeményezése. Nem maradt fenn a nyoma semmiféle különösebb szentté avatási vizsgálatnak, még kevésbé az ilyenkor készített feljegyzéseket kiértékelni hivatott külön szentszéki vitának, s ez nem is meglepő, hiszen mindennek a formái csak egy évtizeddel később kezdtek kialakulni.¹⁴

A szentté avatási per kötelezővé tételéhez vezető folyamat részletes történeti vizsgálata arra is rávilágít, hogy miért törekedett a Szentszék egyre határozottabb beleszólásra a XI–XII. századi szentté avatásokba. Az új szentkultuszok helyi létesítésével kapcsolatos aggodalmak elsősorban egy sajátos szent-típus, az uralkodó-szent kapcsán vetődtek fel. A szent császárok, királyok, királynők és hercegek kultusza ugyanis gyakorta hatalmi és dinasztikus célokat is szolgált. Nem véletlen, hogy épp az a két pápa lépett fel e téren a korábbi gyakorlat megváltoztatásáért, a fokozott pápai ellenőrzésért, akik a császári hatalommal a legélesebb konfliktusban álltak: VII. Gergely (1073–1085) és III. Sándor (1159–1181). Nem szerencsés tehát, amikor Gerics József és Ladányi Erzsébet épp e két pápa polemikus kijelentéseit használja fel annak jellemzésére, hogy milyenek voltak

¹³ „Eo tempore illustris vir Bella [III] Hungarie rex missis apochrissariis ad apostolicam sedem supplicavit domino pape Innocencio (!), ut iuberet reliquias beati Vladislavi regis sublevare et in loco decenciori componi ac ipsum in sanctorum chatalogo decerneret ascribendum. Cuius petitioni summus pontifex annuit et misit quandam virum revendissimum Gregorium de Chrescencio cardinalem, ut voluntati regie satisfaceret condecenter. Tunc cardinalis apostolica legacione suscepta transferavit et venit in partes Dalmacie applicuitque Tragurium. ...Erat autem in comitatu eius clericus quidam, capellanus ipsius, Bernardus nomine de provincia Thuscie, patria Perusinus, vir litteratus et eloquens, statura procerus... Cum ergo legatus in Hungariam profectus legacionis sue peregrisset officium, ad propria reversus est.”; THOMAS SPALATENSIS: *Historia Salonitana*. In: MGH SS, XXVI. 574.; GOMBOS F. Albin: *Catalogus fontium historiae Hungariae*. Bp. 1937–1939. III. 2227.; vö. KERNY Terézia: *László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301)*. In: PÓCS Éva–VOIGT Vilmos, szerk.: *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórjából*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Bp. 1998, 175–197.

¹⁴ VAUCHEZ, André: *Les origines et le développement du procès de canonisation (XIIe–XIIIe siècles)*. In: *Vita Religiosa im Mittelalter. Festschrift für Kaspar Elm zum 70. Geburtstag*. Hrsg. von Franz J. FELTEN–Nikolas JASPERT. Duncker & Humblot, Berlin, 1999. 845–856.

a szentté avatás általános kritériumai a XII. században, és hogy „mit tartott a kor a szentek csodáinak”.¹⁵

VII. Gergely pápa Hermann metzi püspökhöz írt levele (1081), amelyre hivatkoznak, mindenekelőtt „a világi dicsőségtől eltelt királyokról és császárokról” szól. Indulatosan azt állítja, hogy „az autentikus feljegyzéseket megvizsgálva” alig lelt olyan császárt vagy királyt, aki „annyira ékeskedett volna az erények jeleivel, mint azoknak (az egyházi embereknek) a megszámlálhatatlan sokasága, akik megvetik a világot”. Ez az, ami közvetlenül megelőzi azt a Gerics és Ladányi által idézett mondatot, amelyben VII. Gergely a királyok és császárok talmi dicsőségével szemben a nagy szentek csodáira hivatkozik, és megállapítja, hogy ezen a téren még olyan „kegyes emlékezetű”, kiváló uralkodók is elmaradnak mögöttük, mint Constantinus, Theodosius, Honorius, Nagy Károly vagy Jámbor Lajos, mert ők nem tettek csodákat s az egyház nem is tiszteli őket a szenteknek kijáró misékkal, oltárokkal. Mindez kétségtelenül magában foglalja a világi hatalom szakrális törekvéseinek a bírálását, s ebben érvként használja fel az egyházi emberek szentségét. De ezek a polemikus éllel megfogalmazott kijelentések egyáltalán nem azzal az ambícióval fogalmazódtak, hogy „hivatalos” definíciót adjanak a csoda vagy a szentség kritériumaira, erre a XI. század végén még nem merült fel igény, nem volna helyes őket „a VII. Gergely által a királyok kanonizálására vonatkozóan támasztott követelményeknek” tekinteni, mint azt Gerics és Ladányi teszi.¹⁶ Nincs tudomásunk arról, hogy a későbbiekben, a XII. század második felétől kezdve, amikor Rómában már valóban foglalkozni kezdtek ilyesféle követelményekkel, felhasználták volna VII. Gergely szavait ilyen célra.¹⁷

A III. Sándor pápától idézett mondat a K. svéd királyhoz 1171-ben intézett „Aeterna et immutabilis” kezdetű leveléből való. A házasság intézményére, az egyházi intézmények tiszteletére, s a tizedek fizetésére vonatkozó intelmek nyomán a pápa kitér egy olyan ügyre, amelynek „hallomása nagy borzalommal töltötte el”: „van köztetek, aki ördögi fondorlattól megtévesztve, pogány módra, szentként tisztel egy olyan embert, aki ittas, részeg állapotban volt, amikor meggyilkolták”.¹⁸ És egy Pál apostolra történő hivatkozás után („részezes... nem részesül Isten országában” 1Kor. 6,10) következik a Gerics és Ladányi által idézett tilalom: „...azt az embert ne merészeljétek a következőkben tisztelni. A római

¹⁵ GERICS-LADÁNYI: *Szent László*, i. h. (1. jegyz.) 25.; ugyanennek a levélnek a magyarországi recepcióját elemzi GERICS: *Szent László uralmának vitás kérdései*, i. h. (11. jegyz.) 28–35.

¹⁶ GERICS-LADÁNYI: *Szent László*, i. h. (1. jegyz.) 31.

¹⁷ „Hec de regibus et imperatoribus, qui seculari gloria nimium tumidi non Deo sed sibi regnant.” „A mundi enim principio usque ad hec nostra tempora in tota autentica scriptura non invenimus [septem] imperatores vel reges, quorum vita adeo fuerit religione precipua et virtute signorum decorata sicut innumerabilis multitudinis seculi contemptorum...” *Der Register Gregors VII.* Hrsg. von Erich CASPAR. MGH Ep. sel. ad usum scholarum, II. Berlin, 1923. 558–559.

¹⁸ „audivimus, quod magno nobis fuit horrore, quod quidam inter vos sunt qui diabolica fraude decepti, hominem quemdam in potatione et ebrietate occisum quasi sanctum, more infidelium, venerantur”, *Alexandri III papae epistolae et privilegia*, MCDXLVII bis, MIGNE. *Patrologia Latina* 200, col. 1261.

egyház felhatalmazása nélkül még akkor sem szabad őt nyilvánosan szentként tisztelnetek, ha igen sok csoda történne is általa.”¹⁹ A pápai tilalom hátterében itt is politikai intrika rejtőzött: a kérdéses szentkultusz valószínűleg az 1160 körül meggyilkolt Szent Erik (a leendő svéd nemzeti szent) kezdődő tisztelete, a K. kezdbetűvel jelölt uralkodó, a pápai levél címzettje (esetleg sugalmazója) pedig a rivális Sverker dinasztia 1167 körül rövid ideig uralkodó tagja, Kol lehetett.²⁰

Ellentétben VII. Gergely kijelentéseivel, a kérdéses, „audivimus” szóval kezdődő bekezdésnek valóban jelentős szerepe lett a szentté avatás szabályainak meghatározásában. Hosszú ideig úgy tekintették III. Sándor pápa e mondatát, mint a kanonizációt illető kizárólagos pápai előjog első ünnepélyes kinyilvánítását. Stephan Kuttner jogtörténeti kutatásai azonban felhívták a figyelmet arra, hogy ennek érvényesítésére a XII. század utolsó évtizedeiben még nincs példa; a kánonjogi gyakorlat valójában csak később, a XIII. század elején változott meg. Ennek következtében, a precedens-elv jegyében kutatták fel és vették be ezt a passzust 1234-ben a IX. Gergely pápa által összeállított *Decretales* gyűjteménybe.²¹ Az azóta is folyó vita ezen a megállapításon csupán annyit árnyalt, hogy a nem sokkal azelőtt megtért nép trónviszályai III. Sándor pápa számára megfelelő alkalmat kínálhattak arra, hogy nyersen hangsúlyozza az erősödő pápai centralizáció célkitűzéseit szolgáló új igényeit.²² (Érdemes végiggondolni, mennyire hasonló célkitűzésekre utal VII. Gergely pápa fellépése a magyarországi trónviszályok idején.)

Nem véletlenül okozott gondot a pápaságnak a szent királyok és császárok kultuszainak XI–XII. századi elszaporodása: az uralkodók szentsége ugyanis egyházpolitikai fegyver lehetett a pápasággal vagy a helyi egyházszervezettel konfliktusba kerülő világi hatalom kezében.²³ Megfigyelhetjük ezt a Hitvalló Edvard szentté avatásának ügyét sikerre vivő (1163), majd néhány évvel később Becket Tamást

¹⁹ „hominem illum de caetero colere in periculum animarum vestrarum nullatenus praesumatis. Cum etiamsi signa et miracula per eum plurima fierent, non liceret vobis pro sancto absque auctoritate Pomanae Ecclesiae eum publice venerari”, uo., vö. GERICS–LADÁNYI: *Szent László*, i. h. (1. jegyz.) 26.

²⁰ TUNBERG, Sven: *Erik den helige, Sveriges helgonkonung*. = Fornvännen. Meddelanden från K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (36.) 1941. 257–278.; arról, hogy ki lehetett a kérdéses meggyilkolt uralkodó és K., a levél címzettje, azóta is vita folyik a svéd történeti irodalomban, vö. HARRISON, Dick: *Quod magno nobis fuit horrore... Horror, Power and Holiness within the Context of Canonisation*. In: ANKARLOO, Bengt–KLANICZAY, Gábor eds.: *Medieval Canonisation Trials. Legal and Religious Aspects*. (megjelenés előtt).

²¹ KUTTNER, Stephan: *La réserve papale du droit de canonisation*. = Revue historique de droit français et étranger, 4e s., (18.) 1938. 172–228.

²² VAUCHEZ: *La sainteté*, i. m. (6. jegyz.) 29–30; FOREVILLE, Raymonde: *Alexandre III et la canonisation des saints*. In: *Miscellanea Rolando Bandinelli papa Alessandro III*. Siena, 1986. 217–236.

²³ SCHWARTZ, Marianne: *Die Heiligsprechungen im 12. Jahrhundert und die Beweggründe ihrer Urheber*. = Archiv für Kulturgeschichte (39.) 1957. 43–62.

meggyilkoltató (1170) II. Henrik angol király esetében,²⁴ s még inkább a Nagy Károly 1165-ös, III. Paszkál ellenpápa által történő szentté avatásakor, amely I. (Barbarossa) Frigyes császár érdekeit szolgálta.²⁵

A pápai „központosítás” e téren tehát éppen azzal próbált szembeszegülni, ami a XI–XII. században egyre elterjedtebb gyakorlat lett a Skandináviával és Kelet-Európával kibővült keresztény Európában. Gátolni próbálta, hogy a keresztény királyság és a helyi egyház szövetségét a két fél közös megegyezésével megalapított dinasztikus szentkultusz pecsételje meg. Szent István és Imre 1083-as, valamint Szent László 1192-es szentté avatása is ebbe a típusba tartozott, ezért állítottam történeti vizsgálódásaim középpontjába a kultuszok megalapítóinak – Szent László királynak és III. Bélának – motivációit, mintaképeit, egyházpolitikai célkitűzéseit. Epp ebből a nézőpontból lesz különleges jelentősége annak a kérdésnek, hogy volt-e valamiféle korábbi kultusz-előzmény, valamilyen korábban dokumentálható „fama sanctitatis” e két kanonizáció előtt. Ha volt ilyen, természetesen az sem csökkenti a szentté avatásban részt vevő uralkodók kezdeményezésének, támogatásának a jelentőségét és rekonstruálható egyházpolitikai megfontolásait. De ha nem tudunk ilyenről, az még jelentősebbnek tűnheti fel az ő szerepüket, és még inkább kutatatandóvá teszi, hogy a szentté avatást kezdeményező uralkodó személyes élményei, kapcsolatai, törekvései mennyiben befolyásolták a megalapítandó új szentkultuszt.

Mielőtt rátérnék a Szent László csodáival kapcsolatos konkrét vitakérdésekre, néhány szót kell még ejtenem arról, hogy miként változott a „csoda” jelenségének megítélése a szentté avatási eljárások XII–XIII. századi átalakulása folyamán. Hogy mi minden minősült csodának a keresztény szentkultusz első évezredében, arról az egyházatyák és doktorok is sokat vitatkoztak.²⁶ A középkori hiedelmekben azonban a szabatos teológiai definíciók helyett inkább a hagiográfiai iroda-

²⁴ SCHOLZ, Bernhardt W.: *The Canonization of Edward the Confessor*. = *Speculum* (36.) 1961. 38–60.; BARLOW, Frank: *Edward the Confessor*. Eyre & Spottiswoode, London, 1970. 256–285.

²⁵ FOLZ, Robert: *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval*. Belles Lettres, Paris, 1951. repr. Slatkine, Genève, 1973. 159–234.; Uő: *La Chancellerie de Frédéric Ier et la canonisation de Charlemagne*. = *Le Moyen Age* (70.) 1964. 13–31.; PETERSOHN, Jürgen: *Die Karls- Translatio von 1165 und ihre Vorbilder*. = *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters* (31.) 1975. 420–454.; Uő: *Die päpstliche Kanonisationsdelegation des 11. und 12. Jahrhunderts und die Heiligsprechung Karls des Grossen*. In: *Proceedings of the Fourth International Congress of Medieval Law*. (Toronto 21–25 August 1972.) Ed. Stephan KUTTNER. Città del Vaticano, 1976. 217–236.; Uő: *Kaisertum und Kultakt in der Stauferzeit*. In: PETERSOHN, Jürgen. Hrsg.: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*. Thorbecke, Sigmaringen, 1994. 101–146.

²⁶ AUGUSTINUS: *De civitate Dei*. (Brepols, Turnhout, 1955), lib. XXII.; vö. BOESCH GAJANO, Sofia: *Verità e pubblicità: i racconti di miracoli nel libro XXII del Civitate Dei*. In: *Il Civitate Dei. L'opera, le interpretazioni, l'influsso*. A cura di E. CAVALCANTI. Roma-Freiburg-Wien, 1996. 367–388.; MCCREADY, William D.: *Signs of Sanctity. Miracles in the Thought of Gregory the Great*. Studies and Texts, 91 PIMS, Toronto, 1989.; WARD, Benedicta: *Miracles and the Medieval Mind*. Scholar, London, 1982.

lomban (legendákban, mirákulum-gyűjteményekben) lejegyzett sok-sok csodát strukturális-tipológiai szempontból megvizsgáló monográfiák igazítanak el. Pierre-André Sigal 1985-ben publikált könyve, amely 76 szent-legenda és 166 csodagyűjtemény vagy translatio-beszámoló több mint 5000 csodáját dolgozta fel,²⁷ és az ennek nyomán megelégnék történeti vitákból születő esettanulmányok sora.²⁸ Sigal és Goodich nyomán négy alaptípust szokás elkülöníteni e csodák között, amelyek azután keveredhettek vagy új kombinációkat is létrehozhattak: (1) gyógyítócsodák (ez a legnagyobb számú csoport); (2) egyéb balszerencsében adott segítség (természeti csapás elhárítása, hadicsoda, fogságból szabadítás, stb.); (3) természetfeletti dolgok megtapasztalása (látomások, különleges fizikai jelenségek – levitáció, fények – rendkívüli testi jegyek); (4) büntetőcsodák.

A sok ezer csoda-elbeszélés gyakran magába foglalt olyan archaikus elképzeléseket a gyógyításról, a természetfelettiről, amelyek már a kései antikvitástól kezdve olykor kritikát is kiváltottak. E bírálatok felerősödése nyomán, a XII. században hosszú traktátust szentelt a csoda kérdésének Cluny híres apátja, Petrus Venerabilis.²⁹ A szentté avatási vizsgálat kötelezővé tétele épp e kritikának az élet próbálta elvenni a XIII. század elején, biztosítva, hogy csak a több szemtanú által hitelesített, esküvel tanúsított csodákat fogadják el a szentség bizonyítékának. Épp ezen a ponton ragadható meg a késő-középkori átalakulás mibenléte. A szentek csodái a hagiografikus attribútum, a díszítőelem pozíciójából a vitatandó és igazolandó bizonyíték státusába emelkedtek.

Külön ki kell térni e ponton két archaikus motívumra, amelyet Gerics József kiemelt: a termékenység előmozdítására és a skrofulózist gyógyító francia és angol királyi gyógyítócsodára. Gerics mindkét csoda-típusról helyesen hangsúlyozta, hogy nemcsak szentté avatott uralkodókhoz kapcsolódhatott, hanem a középkori

²⁷ SIGAL, Pierre-André: *L'homme et le miracle dans la France médiévale (X^e–XIIe siècle)*. Cerf, Paris, 1985.

²⁸ Csak a legfontosabbakat említve: VAN DAM, Raymond: *Saints and Their Miracles in Late Antique Gaul*. Princeton University Press, Princeton, 1993.; KRÖTZL, Christian: *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens in skandinavischen Mittelalter (12.–15. Jahrhundert)*. SHS, Helsinki, 1994.; GOODICH, Michel: *Violence and Miracle in the Fourteenth Century. Private Grief and Public Salvation*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1995.; ROUSSELLE, Aline: *Croire et guérir. La foi en Gaule dans l'Antiquité tardive*. Fayard, Paris, 1996.; UÓ: *I miracoli cristiani della fine del IV secolo*. In: *Miracoli e miracolati*, a cura di Maria Pia DI BELLA. = *La ricerca folklorica* (29.) 1994. 11–18.; MOORE, R. I.: *Between Sanctity and Superstition: Saints and their Miracles in the Age of Revolution*. In: *The Work of Jacques Le Goff and the Challenges of Medieval History*. Ed. Miri RUBIN. The Boydell Press, Woodbridge, 1997. 55–67.; ASHLEY, Kathleen–SHEINGORN, Pamela: *Writing Faith. Text, Sign and History in the Miracles of Sainte Foy*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1999.; BOESCH GAJANO, Sofia–MODICA, Mari-lena eds.: *Miracoli*. Viella, Roma, 1999.

²⁹ PETRI CLUNIACENSIS abbatis: *De miraculis libri duo*. Ed. Dyonisia BOUTHILLIER. Corpus Christianorum, Cont. Med. LXXXIII. Brepols, Turnholt, 1987.; vö. BOUTHILLIER, Denise–TORRELL, Jean-Pierre: *«Miraculum» Une catégorie fondamentale chez Pierre le Vénérable*. = *Revue Thomiste* (80.) 1980. 357–386.

császárok és királyok egy szélesebb körénél szolgált szakrális attribútum gyanánt, vagy a „bonitas regis” jeleként. Arra is felhívta a figyelmet, hogy alkalomadtán egyes királyoknál, pl. Hitvalló Edvardnál utólag ezt a hagyománymotívumot a szentség bizonyítékává minősítették át.³⁰ Ehhez csupán annyit érdemes hozzátenni, hogy a középkori uralkodók szakrális legitimációja kapcsán e két csoda-típussal igen kiterjedt nemzetközi szakirodalom foglalkozott. E munkák rámutattak, hogy egyes uralkodók szentként történő tisztelete csupán a dinasztikus-uralkodói szakralitás egyik lehetséges középkori támasza, amely néha keveredett, máskor pedig vetélkedett olyan hiedelemkörökkel, mint a germán „Königsheil” fogalma vagy a csodásan gyógyító királyi érintés dinasztikus öröklődésének francia és angol tradíciója.³¹ Említést érdemel, hogy a szentté avatás és a csoda kritériumainak XIII. századi átalakulása, amely hosszú távon valóban befolyásolta egyes csoda-típusok megítélését, népszerűségét, érdekes módon nem szorította ki ezt a két „archaikus” típust. A királyi gyógyítócsodák előkelő helyet kaptak az 1297-ben szentté avatott francia Szent Lajos király (1226–1270) kultuszában,³² a magyar szent királyok dinasztikusan öröklődő, jólétet, békét és termékenységet hozó képességeit pedig nem más, mint a neves pápai legátus, Gentilis bíboros hangsúlyozta a XIV. század elején.³³ Arra a középkor végéig egyetlen példa sem akadt, hogy valamely szenthez kapcsolt csodát a szentté avatási perek a történet „archaikus” vagy „népi” jellege miatt nyilvánítottak volna „kétesnek”, és ezért kihagyták volna a hagiográfiai alkotásokból (legendákból, csoda-jegyzékekből).³⁴

Szükséges volt ennek az általános vallástörténeti kontextusnak a részletes bemutatása, mert épp ezeknek az újabb kutatási eredményeknek a figyelembevételén alapul a Szent László-kultusz kezdeteiről és a hozzá kapcsolt csodatörténetekről kialakított értelmezésem, amely több ponton vitatja kollégáim eddig elfogadottnak tekintett értelmezéseit, így Gerics József egyes megállapításait is. Most pedig rátérek a konkrét vitakérdésekre.

³⁰ GERICS József: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegh kapcsolatai*. In: HORVÁTH János-SZÉKELY György, szerk.: *Középkori kútőink kritikus kérdései*. Akadémiai, Bp. 1974. 130–131. (a továbbiakban innen idézek); Ua. In: ÜÖ.: *Egyház, állam és gondolkodás, i. m.* (11. jegyz.) 185–208.; GERICS-LADÁNYI, *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 26–27.

³¹ BLOCH, Marc: *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*. Faculté des Lettres, Strasbourg, 1924., Gallimard, Paris, 1983³.; HAUCK, Karl: *Geblütsheiligkeit*. In: *Liber Floridus. Mittellateinische Studien. Paul Lehmann zum 65. Geburtstag gewidmet*. Hrsg. von H. BISCHOFF–S. BRECHTER. Sankt Ottilien, 1958. 187–240.; BARLOW, Frank: *The King's Evil*. = *English Historical Review* (95.) 1980. 1–27.; REVEL, Jacques: *La royauté sacrée. Éléments pour un débat*. In: *La royauté sacrée dans le monde chrétien*. (Colloque de Royaumont, mars 1989). Eds. Alain BOUREAU–Claudio Sergio INGERFLOM. Éditions de l'EHESS, Paris, 1992. 7–17.

³² LE GOFF, Jacques: *Saint Louis*. Gallimard, Paris, 1996. 135–136. 578.

³³ *Acta legationis cardinalis Gentilis – Gentilis bíboros magyarországi követségének okiratai*. In: *Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia I/II*. Bp. 1885. 269.

³⁴ A csodák hitelessége körüli vitákra l. VAUCHEZ: *La sainteté, i. m.* (6. jegyz.) 559–581.

2. Anonymus Gallus

A XII. század első évtizedeiben, feltehetőleg 1118 után író, s a magyar viszonyokat meglepően jól ismerő lengyel krónikás Szent Lászlót „hatalmas testalkatú” és „túláradó kegyességű” uralkodóként jellemezte, „azt mondják, hogy Magyarországnak soha nem volt ilyen királya s utána a föld sem volt már ennyire termékeny”.³⁵ Gerics József érdeme, hogy 1974-ben a magyar kutatás figyelmébe ajánlotta e sorokat. „Azt mondhatjuk, hogy e szerint Lászlót szentté avatása előtt már vagy 60–70 évvel nemcsak rendkívüli uralkodónak tekintették, hanem emberfeletti, mágikus képességekkel is felruházták.”³⁶

Gerics József és Ladányi Erzsébet felróják nekem, hogy „sajnálatosan félreértettem” Gerics József 1974-es tanulmányának mondanivalóját, amikor Anonymus Gallus fenti kijelentését és Gerics hozzá fűzött magyarázatát abban az összefüggésben vizsgálom, hogy az bizonyítja-e „azt a történetírásunkban széles körben elterjedt feltevést, hogy László személye körül rögtön halála után kialakult valamiféle spontán szentkultusz, melynek számos nyoma maradt volna a szentté avatásig eltelt majdnem egy században.”³⁷ Erre a nézetre Gerics mellett példaként idéztem Kerny Terézia és Szovák Kornél írásait is, akik közül az utóbbi kifejezetten Gerics 1974-es tanulmánya Anonymus Gallussal kapcsolatos fejtegetéseire hivatkozik, amikor azt írja: „Ladislav was regarded as a saint in Hungary at least sixty or seventy years before his canonization”; „Lászlót szentté avatása előtt mintegy 60-70 esztendővel Magyarországon már szentként tisztelték”.³⁸

Saját kijelentésem Gericsre vonatkozó részét a következőképp pontosítom Lászlóról szóló tanulmányom 12. illetve könyvem 82. lábjegyzetében: „Gerics József, noha meggyőzően elmondja, miért nem tekinthető ez László esetében a népi kultusz ismérvének, és idézi az *Annales Patherbrunnenses*ben Lothar királyhoz kapcsolódó hasonló szász hagyományt, mégis arra a következtetésre jut, hogy 'Lászlót szentté avatása előtt már vagy 60–70 évvel nemcsak rendkívüli

³⁵ „sicut eminentem corpore, sic affluentem pietate... Dicunt talem nunquam regem Ungariam habuisse, neque terram iam post eum fructuosam sic fuisse”; ANONYMUS GALLUS: *Chronicae Polonorum usque ad annum 1113*. Ed. PERTZ. MGH SS, IX. 423–478.; i. h. 441.; GOMBOS: i. m. (13. jegyz.) 488.; GALLI ANONYMI *Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Ed. Karol MALE-CZYŃSKY. *Monumenta Poloniae Historica*, Ser. II. vol. II. Kraków, 1952. 52.; vö. PLEZIA, Marian: *Kronika Galla na tle historiografii XII wieku*. Kraków, 1947.; DEPTUŁA, Czesław: *Galla Anonima mit genezy Polski. Studium z historiozofii i hermeneutyki symboli dziejopisarstwa średniowiecznego*. Lublin, 2000.

³⁶ GERICS: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*, i. h. (30. jegyz.) 131.; GERICS–LADÁNYI: *Szent László*, i. h. (1. jegyz.) 27–28.

³⁷ KLANICZAY: *Szent László kultusza*, i. h. (2. jegyz.) 359.; Uő: *Az uralkodók szentsége*, i. h. (9. jegyz.) 155.

³⁸ KERNY: *László király szentté avatása*, i. h. (13. jegyz.) 175–177.; SZOVÁK Kornél: *The Transformations of the Image of the Ideal King in Twelfth-Century Hungary*. In: Anne DUGGAN, ed.: *Kings and Kingship in Medieval Europe*. King's College, London, 1993. 247.; újabban I. SZOVÁK Kornél: *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban*. = Századok (134.) 2000. 127.

uralkodónak tekintették, hanem emberfeletti, mágikus képességekkel is felruházták”.³⁹ Újra elolvasva most az 1974-es tanulmányt, amelyből Gerics és Ladányi legutóbbi cikke is reprodukálja a kérdéses részt, belátom, hogy idéznem kellett volna Gericsnek azt a két mondatát is, amelyben külön hangsúlyozta, a félreértést elkerülendő, hogy „a Lászlónak tulajdonított, jó termést biztosító képességet egyáltalán nem tekintették a szentség jelének”, „még nem értékelték át László szent voltának a bizonyítékává, bár csodásnak is minősíthető mozzanat. Lászlónak ezek szerint már Kálmán és II. István idején emberfeletti képességeket tulajdonítanak.”⁴⁰ Igaz, továbbra is kérdés számomra, hogy ha Gerics szerint a Gallus-idézet a Lászlónak tulajdonított „mágikus”, „emberfeletti”, „csodás” képességekről tanúskodik, honnan tudhatja pontosan, hogy azt a kortársak „még nem értékelték át László szent voltának bizonyítékává”. Mégis, ezen a ponton elfogadom Gerics és Ladányi kritikáját, valóban árnyaltabb formában illett volna bemutatnom Gerics erre vonatkozó álláspontját, ahogy ezt Szovák Kornél is megtette könyvemmél egy időben megjelenő új László-tanulmányának vonatkozó helyén.⁴¹

Mindazonáltal, a lényeget illetően, továbbra is úgy tűnik a számomra, hogy Gerics József 1974-es, négy nyomtatott lapra kiterjedő részletes okfejtése végkövetkeztetése megengedő jellegű a Lászlóhoz kapcsolt magyarországi „fama sanctitatis” keletkezésének az 1192-es kanonizációt megelőző időpontját illetően, hiszen ott kifejtett érvei Csóka J. Lajos krónikával kapcsolatos kijelentéseinek⁴² cáfolatára íródtak: „A róla /Lászlóról/ szóló csodás, ’legendás’ krónikaelbeszélések írásba foglalását, így a mogyoródi csata előtti koronálatomását és megfejtését ezért indokolatlan lenne pusztán legendás tartalmukra hivatkozva a szentté avatás utáni időkre tenni”.⁴³ Erre az összefüggésre utaltam könyvem másik Gericcsel vitatkozó gondolatmenetében: „Gerics József több ponton meggyőzően igazolta a krónika szövegének elsőbbségét a László-legendáéval szemben, de egyetlen – számunkra azonban kulcsfontosságú – ponton, mégpedig a legendából hiányzó, de a 14. század eleji krónikaszerkesztményben fellelhető, Lászlóhoz kapcsolt csodás jelenetek kérdésében álláspontja mégsem hozott fel perdöntő érveket.”⁴⁴ Miközben továbbra is úgy látom, hogy Anonymus Gallusra

³⁹ KLANICZAY: *Szent László kultusza*, i. h. (2. jegyz.) 360.; Uő: *Az uralkodók szentsége*, i. h. (9. jegyz.) 155.

⁴⁰ GERICS: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*, i. h. (30. jegyz.) 130–131.; GERICS–LADÁNYI: *Szent László*, i. h. (1. jegyz.) 27–28.

⁴¹ „Mindamellet, hogy vannak jelei a korán jelentkező fama sanctitatisnak is, a lengyel krónikás hír helyes értelmezését Gerics József adta meg, mikor rámutatott, Anonymus Gallus felfogása az uralom termékenységét biztosító mivoltáról vallott ősi spekulációk körébe tartozik.” SZOVÁK: *Szent László alakja*, i. h. (38. jegyz.) 127.

⁴² CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Gondolat, Bp. 1967. 214–217., 527–562., 647–673.

⁴³ GERICS: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*, i. h. (30. jegyz.) 131.

⁴⁴ KLANICZAY: *Szent László kultusza*, i. h. (2. jegyz.) 361.; Uő: *Az uralkodók szentsége*, i. h. (9. jegyz.) 157.

vonatkozó elemzése 1974-ben azt a célt szolgálta, hogy eloszlassa a kérdéses krónika-epizódok 1192 előtti keletkezésével kapcsolatos kételyeket, Gerics és Ladányi legújabb, itt vitatott tanulmánya egy sor megfontolandó új érvet hoz fel a kérdéses krónika-epizódok korábbi keletkezésével kapcsolatban. A következőkben ezekkel foglalkozom.

3. A László-legendákból hiányzó csodás krónika-epizódok

Öt ilyen epizódot találunk a krónikában: (1) a „kerlési csata”: Szent László herceg győzelme a leányrabló kun felett, (2) László látomása, amelyben egy angyal koronát helyez Géza fejére, s ezzel megjövendőli a Salamon feletti mogyoródi győzelmet, (3) az ugyanitt László herceg kiválasztottságát jelző, lándzsájára telepedő fehér menyét, (4) a csodafiúszarvas látomásával egybekötött váci egyházalapítás, (5) a Lászlót tüzes karddal védelmező angyalok megjelenése a Salamonnal való párviadalban.⁴⁵

E krónika-epizódok eredeti vagy interpolált volta, s az „eredeti” szöveg, valamint az interpolációk keletkezésének időpontja körüli vita nem tekinthető lezártnak a történetírásunkban.⁴⁶ Nem állítom, hogy az általam leírtak perdöntő bizonyítékot hoztak volna fel a kérdéses szövegrészek későbbi keletkezése mellett. Mindenesetre megfontolandónak tartom – támaszkodva Kristó Gyula hasonló észrevételeire is –, hogy ezek az epizódok „abban is különböznek a többi krónikarészlettől, hogy Lászlót minden esetben a ‚beatus’, ‚beatissimus’, ‚sanctus’ jelzővel tüntetik ki. Ez a szóhasználat pedig aligha elképzelhető a szentté avatást megelőzően.”⁴⁷ Ehhez az érvehz Gerics és Ladányi a következő reflexiót fűzi: „László neve

⁴⁵ A kérdéses epizódok: *Chronici hungarici compositio saeculi XIV.* Ed. Alexander DOMANOVSKY. In: SRH I. 368–369., 388., 390., 394., 401–402.

⁴⁶ GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Néptudományi Intézet, Bp. 1948. (2. kiad. – kiegészítő tanulmánnyal: *Régi kérdések – új válaszok.* Balassi Kiadó, Bp. 1993. 186–188.; Uő: *Egy krónikahely magyarázatához.* = Történelmi Szemle (9.) 1966. 29. /31. jegyz.; MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai.* Akadémiai, Bp. 1967. 35–39.; Uő.: *Commentarii.* In: [THURÓCZI János] Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum.* Eds. E. GALÁNTAI–J. KRISTÓ. Vols. II/1. et II/2. Akadémiai, Bp. 1988. 339–411.; GERICS József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* Akadémiai, Bp. 1961. 84–103.; KRISTÓ Gyula: *XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány.* = Ethnographia (83.) 1972. 52–73.; Uő.: *A Képes Krónika szerzője és szövege.* In: *Képes Krónika.* Európa, Bp. 1986. 489–491.; Uő.: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig.* Argumentum, Bp. 1994. 8–22., 98–134.

⁴⁷ KLANICZAY: *Szent László kultusza, i. h.* (2. jegyz.) 363.; Uő.: *Az uralkodók szentsége, i. h.* (9. jegyz.) 158–159.; a *sanctus* és *beatus* jelzők használatával foglalkozott KRISTÓ: *XI–XIII. századi epikánk, i. h.* (46. jegyz.) 64.; Uő.: *A történeti irodalom, i. m.* (46. jegyz.) 98., ahol még egy ilyen szóhasználatú krónika-helyre utal, Szent László temetésére (*Chronici*, 419–420.), amelynek 1192 utáni keletkezése mellett épp ő fogalmaz meg meggyőző érvet. Ezen túl még egy előfordulás van, a 131. fejezet cím „De coronatione sancti regis Ladizlai – Sanctus Ladizlaus coronatur in regem”, amely a Budai Krónikából származik, vö. MÁLYUSZ: *Commentarii, i. h.* (46. jegyz.) 392.

mellett a krónika róla szóló elbeszélésében a ‚beatus’, ‚beatissimus’ jelző feltűnését a hős kanonizációja utáni interpolációnak tekintjük, amelyek nem irányadóak az elbeszélés egészének keletkezésére nézve”.⁴⁸ Fennmarad a kérdés: miért épp e kérdéses csoda-epizódoknál kerül oda csupán a ‚sanctus’, ‚beatus’, ‚beatissimus’ jelző abban a krónika-szakaszban, amely László nevét szinte minden bekezdésben leírja?

A kerlési csata László-epizódja krónikánk egyik legtöbbet vitatott fejezete, amelyben többen egy önálló epikus mű krónikába olvasztott változatát, illetve sokféle archaikus-keleti, illetve lovagi-nyugati toposz ötvöződését látták.⁴⁹ Egyet-értek Gericcsel és Ladányival abban, hogy e történetet „bajosán lehet a 12. századnál későbbi szerzőnek tulajdonítani”,⁵⁰ valóban e mellett szól mind a „filia episcopi Waradiensis” emlegetése, mind a régies „Cunus” népnév használata.⁵¹ Vitatott cikkemben és könyvemben nem is azt állítottam, hogy ez a Lászlóhoz kapcsolt – inkább regényes mint csodás – történet a XIII. században keletkezett volna. Csupán kételkedtem, és továbbra is kételkedem abban, hogy e leírás benne lett volna a krónikaszerkesztménynek abban a XII. század végi változatában, amelyet a László-legenda szerzője felhasznált, méghozzá abban a formában, ahogy a XIV. századi szövegekben szerepel: a „Beatissimus Ladizlaus dux” és a „sanctus dux Ladizlaus” megjelölésekkel.

A mogyoródi csata előtti látomás, az angyal által Géza herceg fejére helyezett korona kérdésében támaszkodom Váczy Péter tanulmányára, amely, elsősorban képi források alapján, az „angyal hozta korona” motívumáról azt írta: „ha elvéve Nyugaton is találkozunk az effajta ábrázolásokkal, bizánci hatásra kell gyanakodnunk”. Ennek alátámasztására két bizánci, egy orosz, egy bulgár, és két nyugati ábrázolást reprodukál.⁵² Nem mond ellent e hipotézisnek Gerics József azon feltevése, hogy e motívum támaszkodik József főpap angyal általi koronázásának Zakariás könyvében olvasható bibliai előképére (Zak. 3, 1–7), hiszen a bizánci kereszténység is támaszkodott bibliai előképekre. Gerics ezen felül egy már Váczy által is reprodukált képi forrásra (Kanut dán király koronázásának a

⁴⁸ GERICS-LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 29.

⁴⁹ KRISTÓ: *XI–XIII. századi epikánk, i. h.* (46. jegyz.) KLANICZAY Tibor: *Az ősi magyar epika.* In: Uő.: *Hagyományok ébresztése.* Szépirodalmi, Bp. 1976. 103–104.; VARGYAS Lajos: *Honfoglalás-előtti hagyományok Szent László legendájában.* In: MEZEY László (szerk.), *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.* Szent István Társulat, Bp. 1980. 14–16.; az általánosabb értelmezéshez l. még: SZEGFÜ László: *A kerlési (cserhalmi), ütközet leányrablás epizódjának nyomozása.* = Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1977. 23–31.; VIZKELETY András: *Nomádkori hagyományok, vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásaihoz.* = Irodalomtörténeti Közlemények (85.) 1981. 263–265.; LÁSZLÓ Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei.* Bp. 1993. 17–20.

⁵⁰ GERICS-LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 29.

⁵¹ GYÖRFFY György: *A kun és komán népnév eredetéhez.* In: Uő.: *A magyarság keleti elemei.* Gondolat, Bp. 1990. 216.

⁵² VÁCZY Péter: *Az angyal hozta korona.* = *Életünk* (19.) 1982. 456–466.; Uő.: *The Angelic Crown.* = *Hungarian Studies* (1.) 1985. 1–18.

Liber Vitae-ben látható ábrázolására) hivatkozik, hogy alátámassza e motívum nyugati és nem bizánci eredetét. Utal továbbá II. Henrik császár szakramentáriumának koronázási képére, akit ugyan nem angyal, hanem maga Jézus koronáz (tehát ez egy másik típus!), de egy angyal ad kezébe egy keresztes végű botot. Ezen túl hivatkozik még Sevillai Isidorus és Reimsi Hinkmar fejtegetéseire a korona győzelmi jelvényként történő értelmezéséről (ahol angyalról nincs szó), továbbá Widukind feljegyzésére, miszerint I. Henriknek és I. Ottónak angyal volt a hadijelvénye (ahol koronáról nincs szó).⁵³ Bár a motívum eredetének a kérdése természetesen továbbra is nyitva marad, Gerics József Váczy Péterrel szemben felhozott érvei nem tűnnek meggyőzőnek.

Gerics és Ladányi újabb cikkükben nem térnek ki arra a kérdésre, hogy a 120. krónika-fejezet angyal-hozta-korona látomása interpoláció-e az eredeti gesta-szövegben. E problémával azonban Gerics József évtizedekkel ezelőtt foglalkozott már, a 124. krónika-fejezet csodafiúszarvas látomásának a váci egyház-alapításra vonatkozó történetével együtt.⁵⁴ Ott a korona-látomás történetének eredetisége, de az ugyanebben a történetben szereplő Szent Péter-kápolna interpoláció-volta mellett érvelt, míg a csodafiúszarvas sokat tárgyalt⁵⁵ színes, folklorisztikus mondáját teljes egészében interpolációként értelmezte.⁵⁶ Legalábbis ennek a csodának az esetében tehát megegyezik az álláspontunk: valószínűleg nem lehetett benne abban a gesta-szövegben, amelyet László legendájának szerzője használt.

Ki kell térnem végül a Salamonnal vívott párbaj idején Szent László feje felett tüzes karddal repkedő angyalok – a 129. krónika-fejezetben olvasható – motívumára. Ennek a történetnek Kristó Gyula által vallott interpoláció-voltát⁵⁷ sem tárgyalja Gerics és Ladányi. Csupán arra térnek ki, hogy az angyal hozta koronához hasonlóan ennek a jelenetnek is megvoltak a bibliai előképei a Genezis lángoló kardú kerubjaiban (3,4), illetve Dániel könyvében.⁵⁸ Mint az angyal-

⁵³ GERICS József: *A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban*. In: H. BALÁZS Éva–FÜGEDI Erik–MAKSAY Ferenc, szerk.: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. (Mályusz Elemér Emlékkönyv)*. Akadémiai, Bp. 1984. 131–140.; Ua. In: Uő.: *Egyház, állam és gondolkodás, i. h.* (11. jegyz.) 165–174.; GERICS–LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 23. 29–30.

⁵⁴ GERICS József: *Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának a kritikájához.)* = Levéltári Közlemények 1962. 3–12.; Ua. In: Uő.: *Egyház, állam és gondolkodás, i. h.* (11. jegyz.) 174–185. (ez utóbbira hivatkozom).

⁵⁵ HORVÁTH Cyrill: *Szent László-legendáink eredetéről*. Bp. 1928. 28–36.; MEZEY László: *Az Árpádok eredetmondája és a csuti alapítás*, = Filológiai Közöny 1957. 427–428.; DÖMÖTÖR Tekla: *Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas-monda*. = Filológiai Közöny 1958. 317–323.; KERNY Terézia: *Szent László egyházalapításai az irodalomban, képzőművészetben és a néphagyományban*. = Pavilon (9.) 1994. 12–19.; MAGYAR Zoltán: *Szent László a magyar néphagyományban*. Osiris, Bp. 1988. 194–203.

⁵⁶ GERICS: *Krónikáink szerepe, i. h.* (54. jegyz.) 180.; vö. MÁLYUSZ: *Commentarii, i. h.* (46. jegyz.) 379., 383.

⁵⁷ KRISTÓ Gyula: *Legitimitás és idoneitás (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz)*. = Századok (108.) 1974. 612.

⁵⁸ GERICS–LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 30.

hozta koronánál, itt sem értem, hogy e bibliai előkép mennyiben cáfolja Gerics és Ladányi szerint a korban közelebbi minták esetleges hatását: az Attilával való találkozás során Leó pápát a levegőben karddal védelmező angyalok híres, Paulus Diaconustól származó történetét (amelyekre utal ugyanennek a krónikának egy korábbi passzusa),⁵⁹ vagy esetleg a XIII. századi Szent Vencel-legendák hasonló jelenetét, amire Horváth Cyrill hívta fel először a figyelmet.⁶⁰

Végül Gerics és Ladányi megfogalmaznak egy általános magyarázatot is arra, hogy miért nem kerültek bele a legenda a krónikában szerintük akkor már fellelhető „csodás” epizódok „... a legenda nem bocsátkozik László Salamonnal vívott harcainak, s e küzdelmek László szempontjából még oly dicsőséges ’csodáinak’ részletezésébe. Ezekről az olvasó figyelmét inkább el kellett terelnie, mert tárgyalásukkal és trónhoz való jog elemzésével László szentté avatását veszélyeztette volna.”⁶¹ Figyelemre méltó ez az érv, mert magában hordozza Gerics és Ladányi velem folytatott vitájának alapzatát, a szentté avatás XII. századi kritériumairól alkotott eltérő felfogásunkat. Gerics és Ladányi abból indul ki, hogy a László-legenda szerint, ha Géza „nem a közte és Salamon király közt való rokon viszály idején halt volna meg, akkor már régen a szentség érdemével és dicsőségével nyilvánosan felékesítve ragyogna”.⁶² Ezek után a cikkben vezérmotívumként vonul végig az állítás: „Gézának szentté avatásába került a trónviszály Salamonnal”.⁶³ A kérdéses legenda-mondat azonban szerintem egyáltalán nem több mint a majdnem másfélszáz évvel a történetek után író szerző retorikai fordulata. Semmiképp sem értelmezhető úgy, mint egy hitelt érdemlő történeti forrás, amely a Gézának úgyszólván kijáró kanonizációról tudósít, ami csupán a – legitimista szempontból bűnnek számító – hatalomra kerülési módja miatt hiúsult volna meg.

Nem tartható Gerics és Ladányi állításának második fele sem, miszerint a legendaíró azért hagyta volna ki szövegéből az általa használt krónikaszövegben akkor már – szerintük – benne foglalt csodás epizódokat, mert azzal „veszélyeztette volna László szentté avatását is”. Ez a feltételezés nemcsak azzal nem vet számot, hogy ilyen politikai-ideológiai kritériumai nemcsak a XII. században, hanem később sem voltak a szentté avatásnak, hanem azzal az egyébként általuk is vallott ténnyel sem, hogy bár a László-legenda feltételezett ősváltozata már elkészülhetett az 1192-es szentté avatásra, az általunk ismert mindkét szövegvariáns a XIII. század elején íródott, tehát már semmiképpen sem lehe-

⁵⁹ SRH I. 274.

⁶⁰ HORVÁTH Cyrill: *Szent László-legendáink eredetéről. i. m.* (55. jegyz.); MÁLYUSZ: *Commentarii, i. h.* (46. jegyz.) 390.

⁶¹ GERICS–LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 29.

⁶² „si fraterna discordia inter ipsum et regem Salomonem non fuisset interceptus, sanctitatis merito et gloria dudum manifeste claresceret insignitus.” SRH II. 515.

⁶³ GERICS–LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 23., 29., 31.

tett kihatással magára a kanonizációra.⁶⁴ Az sem tűnik valószínűnek, hogy a kérdéses csoda-történetek valamely egyéb okból (például túlzottan archaikus, folklorisztikus jellegük miatt) maradtak volna ki. Azon megfontolások mellett, amelyeket már fentebb, Anonymus Gallus kapcsán e tárgyban elmondtam, utalnék arra, hogy akad a László-legendában az öt csodás krónika-epizódhoz mérhetően archaikus és folklorisztikus történet: a kiéhezett seregéért aggódó szent király imájára megjelenő szarvas- és marhanyáj.⁶⁵

Gerics és Ladányi hipotézise a csodás krónika-epizódoknak a legendából történő szándékos kihagyásáról mindezen okok miatt számomra nem elfogadható, továbbra is az tűnik valószínűbbnek, hogy ezek a jelenetek az 1192-es szentté avatás után, interpolációként kerültek a krónika-szövegbe, és ezért nem vehette át őket a krónikából egyébként bőségesen merítő legenda.

4. A bizánci eredet

Végezetül röviden reflektálnék arra is, amit Gerics József és Ladányi Erzsébet Szent László kultuszának esetleges bizánci mintáiról, illetve a Lászlót szentté avatató III. Béla feltehető motivációiról szóló okfejtéséről ír. Szerintük „a sarkalatos kérdés az” ismerek-e „olyan bizánci szöveget, amely – akár a szentség híre nélkül is – például az Anonymus Gallusnál Lászlónak tulajdonított, jó termost biztosító képességre vonatkozik. Ilyen forrás bemutatása nélkül a László szentségének bizánci gyökerére vonatkozó elgondolás igazolatlan feltevés marad.”⁶⁶ Ilyen forrást valóban nem ismerek, a III. Béla vallásfelfogását minden bizonnyal befolyásoló bizánci szellemiség kihatása László király legenda-szerű képére valóban a hipotézisek körébe tartozik, magam sem írom másként. A szentkultuszok alakulásában szerintem a kultikus, liturgikus és képi mintáknak, a más királyi és császári udvarokban megfigyelt modelleknek legalább olyan fontos, sőt talán fontosabb szerepe volt, mint a leírt szövegeknek. A bizánci befolyás számos eleme tetten érhető a XII. századi magyar kereszténységben,⁶⁷ ennek nyomai felismerhetők a László-kultusz több elemében is.⁶⁸ Nehezen vitatható például, hogy a magyar „lovagszenthez” kapcsolt attribútumok közeli tipológiai

⁶⁴ A legenda keletkezéséről l. GERICS: *Krónikáink és a Szent László-legendá szövegkapcsolatai*, i. h. (30. jegyz.) 125.; újabban l. SZOVÁK: *Szent László alakja*, i. h. (38. jegyz.) 132–138.

⁶⁵ SRH II. 520.; MAGYAR: *Szent László a magyar néphagyományban*, i. m. (55. jegyz.) 98–101.

⁶⁶ GERICS–LADÁNYI: *Szent László*, i. h. (1. jegyz.) 31.

⁶⁷ MORAVCSIK Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Akadémiai, Bp. 1953. 101.; MORAVCSIK, Gyula: *Les Relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des croisades*. In: Uő: *Studia Byzantina*. Akadémiai, Bp. 1967. 314–319.; MAKK, Ferenc: *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*. Akadémiai, Bp. 1989. 107–123.; GYÓNI Mátyás: *A „harcos szentek” bizánci legendatípusának változatai az óizlandi irodalomban*. = *Antik Tanulmányok* (2.) 1955. 148–160.

⁶⁸ KERNY: *László király szentté avatása*, i. h. (13. jegyz.) 173–179.

párhuzamait találhatjuk a görög „harcos szentek” – Szent András, Szent György, Szent Theodor és Szent Démétriosz – kultuszában.⁶⁹

Könyvemben megkíséreltem valószínűsíteni, hogy az 1163-tól 1172-ig Bizáncban nevelkedett III. Béla szemtanúja lehetett annak, hogy a Komnénosz dinasztia uralkodói különleges figyelemmel övezték a „harcos szentek” kultuszát. I. Alexiosz császár Szent Démétriosz kultuszát pártfogolta, II. János Szent Györgyét, Manuél pedig Szent Theodorét. 1149-ben Manuél rendelkezésére Szent Démétriosz egy csodatévő ikonját Thesszalonikiból, eredeti őrzési helyéről épp a Szent László király ott szentként tisztelt lánya, Piroska-Eiréné által alapított családi kolostorba, a Pantokrátor-monostorba szállították.⁷⁰ Apró adalék az ilyesmi, mely semmiképp sem döntheti el azt a nagy kérdést, hogy „honnan eredtek” a László-kultusz motívumai. De úgy hiszem, minden adat, minden analógia közelebb vihet a kultuszeremtő indítékok, hatások feltárásához.

GÁBOR KLANICZAY

The Miraculous Deeds of St. Ladislav in Our Chronicles

This article relates to a long-term debate in Hungarian historiography: what was the relationship between the legend of St. Ladislav, canonized in 1192, and the parts describing his deeds in the ancient Chronicle of the Hungarians (*Gesta Ungarorum*)? While the priority of the text of the Chronicle has been convincingly proved decades ago by József Gerics, I have recently proposed in my book on royal and dynastic sainthood a different interpretation for five episodes in the Chronicle, describing miraculous deeds, which are not mentioned in the legend. My suggestion (based on those of several other interpreters of the Chronicle) is that these episodes were missing from the legend precisely because they were also missing from the text of the Chronicle the legend writer might have used, because they were 13th century interpolations.

An additional point that I had tried to make in my book in connection with this argument was to put in doubt the early 12th century appearance of a kind of spontaneous cult of St. Ladislav, accepted by many Hungarian historians. If we accept the thirteenth-century dating of the miraculous Chronicle episodes, the historical testimonies of an early cult would be practically reduced to a hint by Gallus Anonymous (not easy to be interpreted). In this case the personal motivations of the founder of the cult, King Béla III, and the possible hagiographic models he might have expe-

⁶⁹ SÁNTHA György: *A harcosszentek bizánci legendái – Le leggende bizantine dei santi combattenti*. Stephaneum, Bp. 1943.; DELEHAYE, Hippolyte: *Les légendes grecques des saints militaires*. Arnopress, New York, 1975.; PRAŽÁK, Richard: *A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről*. = Történelmi Szemle (25.) 1982. 454.

⁷⁰ KAZHDAN, A. P.–EPSTEIN, Ann Wharton: *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. University of California Press, Berkeley, 1985. 116.; MORAVCSIK Gyula: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrátor-monostor*. A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei 7–8. Bp.–Konstantinápoly, 1923. Uő: *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*. Akadémiai, Bp. 1988. 109–126.; KLANICZAY: *Szent László kultusza, i. h.* (2. jegyz.) 365.; Uő: *Az uralkodók szentsége, i. m.* (2. jegyz.) 161.

rienced in Byzantium (that of the military saints), or elsewhere (like his personal plans for going to crusade).

József Gerics and Erzsébet Ladányi have published a carefully argued criticism of my suggestions in the 2001/1 issue of *Magyar Könyvszemle*. My present article is responding to this criticism. In the first place I am trying to describe the evolution of canonisation procedures in the late eleventh and the twelfth century (the period when the cult of St. Ladislav was initiated), as presented in the light of the numerous results of recent historical research. I draw upon this general picture in situating the supposed indices for the early beginnings of the cult of St. Ladislav (the Gallus Anonymus quotation among them). I basically represent the point of view that papal monopoly for the right of canonising was not yet confirmed and their criteria for the canonisations were unclear in the twelfth century, so one cannot build any kind of arguments upon them in deciding whether the concerned miraculous chronicle episodes (coronation by angels, miraculous stag, angels with fiery swords, fight with the Cuman) would have been deliberately disregarded by the late twelfth-century author of the Ladislav legend.

After this general argument I examine once again the concerned chronicle episodes from the hagiographic point of view, and discuss the possibility and the limitations of the influence of the cult of the Byzantine military saints upon the cult of St. Ladislav.

FEHÉR KATALIN

A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés

A 18. század utolsó évtizedeiben kibontakozott hazai magyar nyelvű sajtó már kezdetől fogva rendszeresen és bőségesen foglalkozott pedagógiai témákkal. Első nemzeti nyelven kiadott újságjainkban csakúgy, mint a legrégebb irodalmi és enciklopédikus jellegű folyóiratainkban számos neveléssel kapcsolatos cikket, közleményt találunk, hiszen a lapokat behatóan foglalkoztatták a felvilágosodás korának alapvető problémái, s így természetesen, az oktatással és a neveléssel kapcsolatos kérdések is. De míg eleinte inkább csak kisebb-nagyobb e témát érintő közleménnyel találkozunk az első magyar lapokban, a hazai felvilágosodás korának második szakaszától kezdve megszorodtak lapjainkban az elméleti pedagógiai témájú írások, a reformkorban pedig folyóiratainkban már tudományos igényű pedagógiai tanulmányok is olvashatók. E felvilágosodás- és reformkori periodikákban hatalmas, mindeddig kiaknázatlan forrásanyag rejlik, amely a magyar neveléstörténeti kutatások szempontjából, de egyszersmind folyóirat-irodalmunk jellegének, és mélyebb tartalmi megismerésének vonatkozásában is alapvető fontosságú.

E tekintélyes, és nagyrészt feltáratlan anyagból a tudományos igényű íródott tanulmányokat mutatjuk be. Ezek az írások a magyar pedagógiai szakirodalom korai alkotásai, hiszen e szaktudomány hazai elterjedésénél is figyelembe kell venni azt az általánosnak mondható jelenséget, hogy az új eszmék és irányzatok legtöbbször első ízben a folyóiratokban jelentkeztek. Míg a szakkönyveket – amennyiben egyáltalán léteztek – még a korábbi korok eszméi hatották át, a többnyire haladóbb folyóiratok és általában az időszaki sajtó már a modernebb eszmék követői voltak. Ezért is mindenképpen indokoltnak látszik e forrásanyag feltárása, hiszen általa, a neveléstörténeti és sajtótörténeti tanulságokon kívül, általános esztétörténeti és tudománytörténeti ismereteink is gyarapíthatók.

Tudományos igényű elméleti pedagógiai írásokat számos reformkori folyóiratunk közölt. A *Felső Magyar Országai Minerva*, a *Tudománytár*, az *Erdélyi Híradó* melléklapja, a *Nemzeti Társalkodó*, de az *Athenaeum*, az *Életképek* és más lapok is foglalkoztak e témával.

A *Tudományos Gyűjtemény*, első enciklopédikus jellegű fővárosi folyóiratunk, fennállásának huszonnegy éve alatt, közel száz nevelésügyi kérdésekkel foglalkozó tanulmányt közölt.

A kortárs nemzetközi, de elsősorban a német pedagógiaelméleti szakirodalom jeles képviselőinek művei ismertek voltak Magyarországon. A *Tudományos Gyűj-*

teményben publikáló magyar szerzők a filantropizmus és a neohumanizmus, valamint Pestalozzi pedagógiai eszméit próbálták népszerűsíteni, de igen erősen törekedtek arra is, hogy a reformkorban olyannyira előtérbe került nemzeti nevelés eszméjével, a magyar tannyelv követelésével ezeket összeegyeztessék. Nem szolgai módon közvetítették tehát át a külföldi elméleti pedagógia új áramlatait, hanem igyekeztek azokat a hazai viszonyokra alkalmazni, a hazai igényekhez és elvárásokhoz közelíteni. Mivel Európa nyugati területein a pedagógiai gondolkodás egyre inkább tudományos jelleget öltött, szilárd filozófiai alapokon nyugodott, hazai szerzőink is igyekeztek gondolataikat tudományos rendszerességgel kifejtteni.

Áttekintve a *Tudományos Gyűjtemény*ben az 1817 és 1841 között megjelent nevelésügyi vonatkozású írásokat, három jelentős témacsoportot fedezhetünk fel. A lap már első számától kezdve közölt olyan pedagógiaelméleti írásokat, amelyek a kor tudományos színvonalán álltak. Részben e folyóirat hasábjain zajlott le az első hazai pedagógiai sajtóvita Pestalozzi nevelési elveiről és módszeréről, 1817-ben. Ezt követte a nők művelődésének kérdéseiről 1823-ban kezdődött, nagy vihart kiváltó vita, és ezzel párhuzamosan, szintén éveken át, a *Tudományos Gyűjtemény* is helyt adott a magyar tanítási nyelvért folyó reformkori küzdelmeket támogató elméleti írásoknak. Érdekes számszerűen is áttekinteni a témacsoportok jelenlétét a folyóiratban. Közülük 12 a magyar nyelv iskolai használatának kérdéseit boncolgatja, 16 tanulmány foglalkozik a nevelés és oktatás általános elveinek, a tananyag tartalmának, a tantárgycsoportok egymáshoz való viszonyának kérdéseivel, 8 általános oktatáspolitikai, 11 nőnevelési problémákkal, a többi pedig az oktatás- és nevelésügy egyéb kérdéseivel.

Ha ismertetni és értékelni szeretnénk a *Tudományos Gyűjtemény* nevelésügyi tanulmányait, tartalmi szempontból kell röviden áttekintenünk a különböző témacsoportokkal foglalkozó írásokat.

A 19. század második évtizedében a német neveléstudósok mellett Pestalozzi működése, újszerű elvei és nevelési rendszere gyakorolta a legnagyobb hatást a magyar nevelésügyre.

A magyar sajtó hasábjain 1816-ban jelent meg az első híradás Pestalozziról, a tanítvány, Váradi Szabó János, tollából, aki 1810-ben közel egy évet töltött Pestalozzi intézetében, Yverdonban. A rövid, de igen határozottan Pestalozzi elveit helyeslő cikk hatalmas sajtóvitát váltott ki, amely egyeseket nyilvános, másokat magánjellegű állásfoglalásra késztetett.

Folnesics Lajos, aki ezekben az években Budán leánynevelő intézetet tartott fenn, a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi első számában „Észrevételek a Pestalozzizmus ellen”¹ címmel hosszú tanulmányt tett közzé, amelyben annak a „szent kötelességének” ad hangot, hogy felhívja honfitársai figyelmét Pestalozzi neve-

¹ FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. I. 83–100.

lési eszméinek veszedelmes voltára. A szerző Niemeyer 1810-ben Halleban megjelent munkájára² hivatkozik, amelyben a német pedagógus sorra veszi a Pestalozzi-féle nevelés előnyeit és hátrányait. Niemeyer véleménye az, hogy a legnagyobb érdeme a módszernek a tervszerűség, a rendszerességre és szemléletességre törekvés. Elismeri azt, hogy a növendékek az olvasásban és a nyelvi tárgyakban valóban gyorsabban haladnak másokhoz képest. Ám hangsúlyozza azt is, hogy Pestalozzi módszere nem új, és ami a legnagyobb baj, mivel „szemléletre” épül, „nem lehet a Religióra és a Morálra alkalmaztatni”, pedig szerinte ezek szolgálnak a nevelés alapjául. Niemeyerrel együtt Folnesics is vallja: „Pestalozzi Methodusa Materialismusra vezet a Religióban és a Morálban.” A tanulmány további részeiben a szerző részletesen kifejti, mennyire káros és erkölcsromboló az, ha a gyermek kizárólag azt fogadja el igaznak, amit a maga szemével lát, amit „megszemlélt, megszámlált és megmért.” Kifejti, hogy Pestalozzi nevelési rendszere alapvetően hibás, mert nála háttérbe szorul „a tiszta keresztény hit”. Kifogásolja a szemléltetés túlzásait Pestalozzi módszerében, mert ezek alapján a növendék mindenről maga kíván meggyőződni, és nem fogadja el a tekintély, főleg a vallási tekintély eddig bevett gyakorlatát. Folnesics szerint Pestalozzi és követői a tiszta erkölcs és az igazi hit ellenségei. Tanítványaik semmivel sem tudnak többet, mint a hagyományos módszerek szerint nevelkedő társaik, sőt lelkük, hitük és erkölcsaik súlyosan károsodnak.

A cikk vitára készítette a nevelésügy iránt érdeklődő magyar szakembereket. A *Tudományos Gyűjtemény* következő számában Schedius Lajos egyetemi tanár, a pesti evangélikus népiskolák felügyelője válaszolt a Pestalozzi ellen felhozott vádakra³. Abból indul ki, hogy aki erkölcstelenséggel és vallástalansággal vádolja a svájci nevelőt, az „Pestalozzi metódusát sem egészen, sem pedig igaz értelmű és lelke szerint nem esméri.”⁴ Schedius Pestalozzi műveiből vett szó szerinti idézetekkel bizonyítja, hogy Pestalozzi elméleti és gyakorlati munkássága vallásos alapokon nyugszik. Tételről tételre cáfolja Folnesics állításait, és végül leszögezi, Pestalozzi nemcsak elméleti műveiben, hanem a gyakorlatban is bizonyította, hogy módszere racionálisan gondolkodó, de egyben erkölcsös és vallásos emberek nevelését eredményezi.

² NIEMEYER, August Hermann: *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern und Schulmänner*. Halle, 1796. A mű, mely számos kiadást ért meg, nagy hatást gyakorolt a 19. század első felének német pedagógiájára, és Magyarországon is ismert volt. Ürményi József már 1812-ben ajánlotta tanulmányozását. Később átdolgozott formájának magyar fordítása is megjelent: *Nevelés és Tanítási Tudomány. A szülék a házi és iskolai tanítók számára az austriai iskolák állapotját is szem előtt tartván, a 6. kiadás szerint kidolgozta Chimaini Leopold, és a magyar nevelendékek szükségéhez alkalmaztatta Ángyán János. I–II. Pest, 1822–23.*

³ SCHEDIUS Lajos: *A pestalozzizmus ellen való észrevételekről*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. II. 115–121.

⁴ SCHEDIUS Lajos: *A pestalozzizmus ellen való észrevételekről*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. II. 116.

A Pestalozzi nevelési módszerének értékelésével foglalkozó sajtóvita túlnőtt hazánk határain. 1817. áprilisában jelent meg A bécsi *Chronik der Österreichischen Literatur* című lap 1817. 29. száma⁵ szemlétzte a *Tudományos Gyűjtemény* addig megjelent számait, és többek között foglalkozott a Pestalozzi vitával is. A bíráló alapvetően elítéli Folnesics nézeteit, és védelmezi Pestalozzi elméletét és nevelési gyakorlatát.

Folnesics a *Tudományos Gyűjtemény*ben ismertette a bécsi lap bírálatát⁶ és nem értett egyet annak megfogalmazásával, amely szerint ő „Pestalozzi Methodusát az ő lelke szerént egészen meg nem értette”. Itt is hangot adott korábbi véleményének, hogy a svájci pedagógus módszere erkölcsromboló és károsan hat a gyermekek vallási érzületére. A folyóirat következő számában pedig nagy összefoglaló tanulmányban⁷ fejtette ki nézeteit a kérdés filozófiai háttéréről, elemezve Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi „materializmusát”, amely egyenesen a vallástalansághoz, az erkölcsök romlásához vezet.

Közben a *Hesperus* című brünni tudományos közlöny 1817. évi 22. számában megjelent egy cikk egy névtelenségbe burkolódzó magyar szerző tollából, aki éles szavakkal ítélte el a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségét, mert egyáltalán helyt adott a Pestalozzi ellenes véleményeknek. Erre a cikkekre reagált a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője Fejér György.⁸ Igaza tudatában határozottan megfogalmazta, hogy a folyóirat célkitűzéseinek megfelelően helyt ad mindenféle véleménynek, azoknak is, amelyek nem értenek egyet Pestalozzi nevelési elveivel, és azoknak is, amelyek azokat célravezetőnek tartják.

A *Tudományos Gyűjtemény*ben az 1817. év elején kezdődött Pestalozzi-vita tehát májusban lezárult, de hazánk pedagógia iránt érdeklődő szakembereit még sokáig foglalkoztatta a kérdés.

A 19. század első felének jeles európai szerzői pedagógiaelméleti írásaikban, filozófiai alapokra támaszkodva, tudományos rendszerességgel foglalkoztak a nevelés céljának megfogalmazásával, a nevelés különböző területeinek körülhatárolásával, és egymásra való hatásuk tárgyalásával. Hazai szakembereink is igyekeztek ezt a rendszert a magyar nyelvű pedagógiaelméleti szakirodalomban követni.

⁵ Chronik der österreichischen Literatur vom 9-ten April 1817. Nro.29.

⁶ FOLNESICS Lajos: *A Tudományos Gyűjtemény Recenziója a Külföldön.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. IV. 142–148.

⁷ FOLNESICS Lajos: *Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. V. 44–90.

⁸ *Kinyilatkoztatás a Tudományos Gyűjtemény ügyében.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1917. V. 140–142. E helyen kell kiigazítanunk egy tévedést. A szakirodalomból jól ismert, hogy 1817. október végéig Fejér György szerkesztette a folyóiratot, tehát az V. kötet megjelenése idején, májusban is. Kazinczy soha nem volt a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, mint ahogyan azt Mészáros István írja tanulmányában. MÉSZÁROS István: *Pestalozzi és a magyarországi nevelésügy.* = Helikon 1984. 2–4. sz. 262.

A hegeli filozófia alapjain áll a Németországban tanult Warga János⁹ nagy-körösi professzor, aki a *Tudományos Gyűjtemény*¹⁰ hasábjain fejtette ki a nevelés elméletére vonatkozó nézeteit. Nézete szerint az emberi lélek kifejlődése, tökéletesedése, a tudományos nevelés által történik. Warga a hegeli terminológiát használva mutatja meg, miként emelkedik fel lelkünk a tudat, öntudat és eszmék egymást követő lépcsőin, vázolja „ismerő tehetségünk phaenomenológiai rövid szerkezetét”, majd a „fejtendő lelki tehetségek”, az értelem, érzelem és akarat viszonyáról beszélve megállapítja, hogy a két utóbbi az ismerő tehetségből származik. Az érzés és akarat az „ismerő tehetségre való visszahatás nélkül ferde irányt vesz”. A fejtendő tehetségeknél tehát az értelemé legyen a főszerep. Minthogy a test és a lélek kölcsönhatásban vannak, a nevelőnek a testre és a különböző lelki tényezőkre, egyaránt nagy gondot kell fordítania. Hibáztatja az egyoldalú lelki nevelést, hiszen a testi erők gyengeségéből számos lelki baj keletkezhet. A testi és lelki tehetségeket kifejtő eszközök a tudományok. Ide tartoznak az elemi tárgyak, az olvasás, az írás, a számolás, a rajz és alaktan elemei, az erkölcsi elbeszélések, a bibliai történetek, az ének, a vallási ismeretek, továbbá a föld- és természetrajz, a gazdálkodás- és jogismeret. Az iskola művelődési anyagát tehát Warga Pestalozzi, és a filantropisták nyomán állapítja meg. A tanulás alapja a megértés – vallja a szerző – tehát azt javasolja, hogy a tárgyakat ne mechanikusan, hanem az értelmet fejlesztő módon tanítsák. A latint később, csak a gimnázium felsőbb osztályaiban kellene tanítani, amikor már az értelem a reál tárgyak tanulása során eléggé kifejlődött. Warga neohumanista szellemben fogalmazza meg az iskola célját is, amikor azt mondja: nem lehet elvárni az iskolától, hogy mindenre megtanítsa és felkészítsen, hanem az iskolának szilárd erkölcsi elvekkel, és józan, önálló gondolkodással felvértezve kell kibocsátania növendékeit az életbe.

Egy Órhegyi jegyű szerző szerint¹¹ a nevelésnek hármas feladata van: testi, értelmi és erkölcsi. Helyesen állapítja meg, hogy a három irány nem választható el egymástól, mert kölcsönhatásban vannak. A testi nevelést főleg a testnek, a lélekre gyakorolt vonatkozásaiban vizsgálja, az embernevelés sajátos célját az akarat fejlesztésében látja. Kívánja azonban, hogy ez szoros kapcsolatban álljon az értelem képzésével, mivel értelem nélkül senki sem lehet valóban erényes. Nem elég az erkölcsi törvény iránti hajlam: ismerni kell az erkölcs törvényeit. A szerző tehát, az erkölcsi nevelésben is a fő súlyt az értelem fejlesztésére helyezi. A szív és ész pallérozására legbiztosabb eszköznek az „észtant” és a vallást tekinti. Minden iskolában tanítani kellene még a számtant, az embertant, és

⁹ Warga János (1804–1875) sárospataki tanulmányainak befejezése után a berlini egyetemen tanult matematikát, fizikát, filozófiát és nevelést. Egyike volt Hegel első magyarországi követőinek. A nagykörösi református kollégiumban tanított, 1839-ben megszervezte a tanítóképzős osztályokat a gimnázium keretein belül, 1855-ben önálló tanítóképzőt alapított. 1835-től volt levelező tagja a Magyar Tudós Társaságnak.

¹⁰ WARGA JÁNOS: *Nevelési elvek*. = Tudományos Gyűjtemény 1837. X. 42–61.

¹¹ ÓRHEGYI: *A nevelés*. = Tudományos Gyűjtemény 1839. X. 33–55.

a különböző természettudományokat. Ezekkel érhető el a nevelés célja: az erény és boldogság. Kívánja továbbá az állampolgári ismeretek oktatását, hiszen az embernek a társadalom tagjaként erre nagy szüksége van. Egy polgári államban a „közjó és közboldogság” úgy érhető el, ha a tanulók jövődő hivatásuknak, foglalkozásuknak megfelelő képzésben részesülnek. Ezért többféle iskolatípust tart szükségesnek, népiskolát, ipariskolát, kereskedelmi iskolát, katonai iskolát, leányiskolákat és a magasabb tudományok tanulására felkészítő iskolákat, vagyis a gimnáziumokat. A nevelés sikere a tanítás módszerétől és eszközeitől is függ. Mint a tárgyak a növendék jövődő hivatásához, úgy módszer is a növendék korához, egyéniségéhez s a tárgyak természetéhez igazodjon. Helyes a szerzőnek az a megállapítása, hogy minden tárgy oktatásának külön módszere van. A tanítást a gyakorlattal kívánja összekötni, gyakorlatias szellemű nevelést sürget.

Peterka József, orvos¹² a nevelés elméleti kérdéseivel foglalkozó tanulmányában, annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a nevelés hatalom, ettől függ az ember sorsának alakulása. Pestalozzi nyomán fogalmazza meg a nevelés célját, amely nem más, mint az erkölcsi tökéletesség, amelyre csak az ösztönök felett való uralkodás által juthat el az ember. Helyesen állapítja meg, hogy a nevelés nem idomítás, hanem a lélekre ható tervszerű és célirányos tevékenység. A szerző, mint orvos, nagy jelentőséget tulajdonít a testi nevelésnek, hangsúlyozza, hogy ez minden egyéb alapja. Kitér a nőnevelés kérdéseire is, hiszen szerinte az édesanya a talpköve, alapvető meghatározója a nevelésnek, ezért olyan fontos, hogy a leányok is megfelelő, nemzeti szellemű, értelmi és erkölcsi nevelésben részesüljenek. Különösen lényeges ez Magyarországon, ahol a leányok nagy része külföldi nevelőnők által vezetett intézetekben nevelkedik, ahol a nemzeti szellem nem érvényesülhet.

Ángyán János¹³ szerint is a nemzeti és polgári fejlődés legfőbb eszköze a nevelés. A kisgyermekkorai nevelés hatása kitörölhetetlen a gyermek lelkéből, és ezért az anyák a nemzet nevelői – vallja.

A reformkori folyóiratok, így a *Tudományos Gyűjtemény* is sokat foglalkozott a nyilvános és házi nevelés kérdéskörével. A legtöbb szerző a nyilvános iskolai nevelést tartja célravezetőbbnek, hiszen a gyermek itt szerezhet kellő tapasztalatokat a társadalomba való beilleszkedéssel kapcsolatban. Ebben az időszakban azonban a nyilvános iskolázás mellett még jelen volt az a gyakorlat, különösen főuraink körében, hogy fiaikat otthon neveltették. A leányok túlnyomó többsége pedig egyáltalán nem járt nyilvános iskolába. A házi nevelés elvei, a jó nevelő megválasztásának kritériumai számos szerzőt foglalkoztattak ezekben az években.

Kovácsóczy Ádám tanulmányában a házi nevelés során elkövetett hibákról fejtette ki véleményét.¹⁴ Nézete szerint a házi nevelésben mind a szellemi, mind az erkölcsi tulajdonságok fejlesztésének egyformán kell érvényesülnie, hiszen a

¹² PETERKA József: *Elmefuttatás*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1825. VIII. 88–96.

¹³ [ÁNGYÁN János] A. J.: *A Nemzetiség és a Kultúra*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. II. 23–41.

¹⁴ KOVÁCSÓCZY Ádám: *Észrevételek a Házi nevelésben gyakran elkövetett hibákról*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1825. IX. 31–47.

kettő egysége nyomán fejleszthetünk igazán értékes embert. A szerző nem helyesli a gyermekek elkényeztetését, hibáik elkendőzését. Hangsúlyozza, hogy a gyermek hibáira rá kell mutatni, ha szükséges, dorgálással, sőt büntetéssel kell azokat korrigálni. A testi fenyítés alkalmazásától azonban óvja nevelőtársait, felhívja figyelmüket, hogy ahhoz csak elkerülhetetlen esetekben, súlyos erkölcsi vétség elkövetése esetén folyamodjanak. Hangsúlyozza, hogy még a magas társadalmi állású gyermekeket is minden esetben meg kell tanítani a saját személyüket illető hétköznapi teendők ellátására. Elítéli a filantropisták által helyesnek tartott játékos tanulást. Nézete szerint a gyermeknek pontosan tudnia kell, mikor tanul és mikor játszik, bár maga is szükségesnek tartja, hogy a gyermek ne gyötrelmek között, hanem jó hangulatban, kedvvel tanuljon. Szól a házi nevelők sokszor igen megalázó és kiszolgáltatott helyzetéről, több társadalmi megbecsülést követelve nekik.

Kovacsóczy cikkének megjelenése után két évvel ismét előkerült a házi nevelés témaköre a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain. Ferenczy János,¹⁵ aki korábban báró Laffert Vincze fiai, Antal és Ignác mellett házi nevelőként működött, nagy pedagógiaelméleti tájékozottságról valló cikkében¹⁶, kapcsolódva az előzőekben Kovacsóczy által kifejtett gondolatokhoz, annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a házi nevelők felelőssége óriási, több megbecsülést, a szaktudásuknak megfelelő bánásmódot érdemelnének. Hangsúlyozza, hogy a nevelő tekintélyt a gyermekek előtt a szülőknek is erősíteniük kell. Végigtekintve a nevelés folyamatán, a szerző abból a rousseau-i elvből indul ki, hogy az első három évben az anyának kell gondozni a gyermeket. Kitér az anyatejjel történő táplálás, a szoros érzelmi kötelék kialakításának fontosságára. Hangsúlyozza, hogy az első években ne alkalmazzunk kényszert a nevelésben, engedjük érvényesülni a gyermek akaratát. Nézete szerint a harmadik életévtől kezdve veheti át a nevelő a kisgyermek nevelését, de természetesen a szülőkkel együttműködve. A nevelés két legfontosabb területéről fejti ki véleményét, az erkölcsi (amelybe beletartozik az intellektuális és a morális nevelés) és a természeti (testi) nevelésről. Az erkölcsi nevelés legelső feladata, hogy a gyermek akaratát úgy formáljuk, hogy az a „jóra hajlandóvá” váljon. A nevelőnek el kell érnie, hogy a gyermek engedelmes legyen, de ne kényszer hatására, hanem önként. Ennek egyik eszköze a szoktatás és a jó példa. Az erkölcsi törvényeket korán kell a „gyermek szívébe csepegtetni”. Ezért van szükség arra, hogy erkölcsi mesék, beszélgetések, péld-

¹⁵ Ferenczy János születési idejét nem ismerjük. Iskoláit Szombathelyen végezte, majd 1801-től Pesten folytatott jogi tanulmányokat, és közben báró Laffert Vincze fiai mellett nevelősködött. Baráti köréhez tartozott Horvát István, Révai, Virág Benedek, és Schedius Lajos. Később ügyvédként működött, verseket írt. Földrajzi tankönyvét (*Közönséges geographia, melyben a földnek matematikai, természeti, és leginkább politikai állapotja a legújabb változások után elő adatik*. Pest, 1809.) amely később több kiadásban is megjelent, széles körben használták. 1836-ban halt meg.

¹⁶ FERENCZY: *Némely észrevételek a férjfi gyermekek házi neveléséről a tapasztalás, s néhány Fenék törvényeknek (Principiumoknak) megállapítása a józan okosság szerint.* = Tudományos Gyűjtemény 1827. VIII. 43–63.

dázatok segítségével neveljük. A nevelők és a szülők figyelmébe ajánlja Campe és Salzmann ilyen jellegű munkáinak magyar fordításait. Az értelmi nevelésről szólva német szerzők nyomán azt javasolja, hogy a rendszeresség a legfontosabb. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a tanítás és a játék változzék, a gyermek ne fáradjon el az állandó munkában. Mint a filantropisták követője, Ferenczy nagy figyelmet fordít a testi nevelésre. A „természeti” vagy testi nevelés a testi erők gimnasztikai gyakorlatok és játékok által történő fejlesztéséből áll. A nevelésnek egyik oldalát sem szabad elhanyagolni – vallja – a harmóniára kell törekedni. Ideálja az ép test és a szilárd erkölcsi jellem. Hazánkban olyan pedagógiai intézmények létrehozását tartja szükségesnek, mint Németországban a Salzmann, és Svájcban Pestalozzi-félék. A szerző legfőbb érdeme, hogy felismeri a tervszerűség jelentőségét a nevelésben, és a nevelői eljárások elvszerű megalapozását követeli a házi nevelés területén is.

Kanya Pál, a pesti evangélikus gimnázium igazgatójának tanulmánya¹⁷ azt fejtegeti, hogy a gyermek nevelésének csecsemőkorban kell kezdődnie. A szülőknek hatalmas a felelőssége, hiszen alapvetően az ő feladatuk a gyermekek nevelése, a házi nevelők és a nyilvános iskolák tanítói csak erre az alapra építhetnek. A szerző Pestalozzi szellemében nyilatkozik a nevelői pályáról, ahol elengedhetetlen a belső elhivatottság. Csakis úgy lehet magas szellemi és erkölcsi tulajdonságokkal felvértezett tanítói kar egy országban, ha nemzeti tanítóképzőket állítanak fel, ahol már a leendő tanítókat is nemzeti szellemben nevelik, és megismertetik őket a legkorszerűbb pedagógiai elvekkel.

Bár számos írás foglalkozott a házi nevelés kérdéseivel, a legtöbb reformkori szerző mellett szállt síkra, hogy minden, (a magasabb társadalmi osztályokhoz tartozó) gyermek nyilvános iskolába járjon, hiszen a házi nevelés során nem, csakis az iskolai közösségben szerezhethet megfelelő tapasztalatot kortársakkal történő együttlét és együttműködés területén, amely alapja a társadalmi beilleszkedésnek.

A népiskolákban folyó nevelés és oktatás korszerűsítésének kérdése reformkori folyóirataink állandó témája volt. Bár a liberális nemesi ellenzék a reformországgyűléseken folyamatosan napirenden tartotta a népoktatás ügyét, annak alacsony színvonalához, korszerűtlenségéhez nem férhetett kétség. Az egykorú dokumentumok jelzik, hogy országszerte kevés volt a népiskolák száma, a városi iskolákban hatalmas volt a zsúfoltság, olykor 100–120 gyermek tanult egy-egy tanteremben. A tanítók nemcsak pedagógiaiilag voltak képzetlenek, hanem kiszolgáltatottan, nagy nélkülözésben éltek. Ilyen körülmények között a népiskolákban folyó oktatás színvonala igen alacsony volt, az oktatás tartalma, módszerei rendkívül sok kívánnivalót hagytak maguk után, nem is beszélve a nevelésről, melyre a mostoha körülmények miatt aligha jutott idő a legtöbb népiskolában.

¹⁷ KANYA PÁL: *Oskolákat s tanítókat érdeklő egyveleges gondolatok.* = Tudományos Gyűjtemény 1826. V. 77–84.

Csató Pál¹⁸ az elemi nevelés-oktatás elveit sorakoztatja fel a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent tanulmányában.¹⁹ Megállapítja, hogy hazánkban a tanuló ifjúság kétharmada nyilvános iskolába jár, egyharmada pedig otthon tanul. Az elemi szintű oktatás hazánkban igen nagy hiányosságokat mutat. A tananyag kiválasztásában alig érvényesül valamiféle tervszerűség, a tanítás módszerei is elavultak, hiszen értelem nélküli memorizálást követelnek, amely a gyermek kedvét elveszi a tanulástól. A szerző véleménye szerint az oktatásban lépésről-lépésre kell haladni. Mivel a 6–12 éves gyermeknél csupán a szemléltető és emlékezőtehetség fejlődött ki, világos, hogy a gyermek számára az „érzéki ideák” a leghatékonyabbak. A természettudományos tárgyak, a geometria elemei, a számtan az írás, az olvasás, az ének és a rajz mind az érzéki ideákra épülnek, tehát fiatalabb korban ezeket kell tanítani. Az erkölcstan meghaladja a kisgyermeki értelmet – vallja a szerző, és Rousseau nyomán, nem helyesli a vallástan korai tanítását sem.

1832-ben jelent meg a *Tudományos Gyűjteményben*²⁰ (valószínűleg Guzmics Izidor bakonybéli apát tollából) egy jelentős nevelésméleti tanulmány a falusi gyermekek neveléséről. A szerző megállapítja, hogy hiába jelenik meg rendeletek sora az oktatásüggyel kapcsolatban, ha a gyakorlatban szinte semmi haladás nem történik, hiszen nincsenek meg a feltételek. A népnevelés nagyon elhanyagolt állapotban van – vallja a szerző. A falusi gyermekek többsége évente csak két-három hónapig jár iskolába, mert munkájukra számítanak a szüleik. Hangsúlyozza, hogy minden egyes polgárnak, így a falusi gyermekeknek is szükségük van a műveltségre, a tudomány a köznép számára is hozzáférhető kell hogy legyen. A falusi népnek nem elég már az írni-olvasni tudás, és a vallás alapvető tanainak ismerete. Szükség van az iskolákban az egészségtani ismeretek, az állat- és növénytan, a földrajz és a hazai történelem tanítására is. Azonban nem elegendő a tananyag kiszélesítése, hanem egy falusi tanítónak azzal is tisztában kell lennie, hogy „a tananyagot mi módon, micsoda eszköz, bánás, reáhatás által lehet” a gyermekeknek a legjobban megtanítani. A szerző sürgeti a jó anyanyelvű tankönyvek bevezetését és több tanítóképző felállítását hazánkban.

¹⁸ Csató Pál (1804–1841) iskoláit Nagyváradon végezte, majd az egri és a pesti központi papnevelő intézetben folytatott teológiai tanulmányokat. 1823-ban elhagyta a papi pályát és 1824-től 1826-ig jogot hallgatott. Főúri házakban 1826-tól 1828-ig a Batthyány majd a Chernel családnál nevelősködött, emellett újságíróként is tevékenykedett. Helmecezy mellett részt vett a *Jelenkor* szerkesztésében, majd 1835-ben a *Rajzolatok* segédszerkesztője lett. 1832-ben az akadémia, 1837-ben a Kisfaludy-társaság választotta tagjai sorába. 1837-ben a *Hírnök* segédszerkesztője lett. 1841-ben halt meg Pozsonyban. Nevelői működése alatt és később is számos a nevelésüggyel kapcsolatos, köztük pedagógiaelméleti cikket és tanulmányt tett közzé a korabeli lapokban. Színműírói munkássága is jelentős.

¹⁹ CSATÓ PÁL: *Az elementaris oktatásnak nevelésbeli principiumai.* = Tudományos Gyűjtemény 1830. I. 23–38.

²⁰ [GUZMICS Izidor?] G-cs: *Rövid észrevételek a falusi nevelésről.* = Tudományos Gyűjtemény 1832. II. 92–110.

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik Nagy Károly cikke,²¹ aki a természettudományok oktatásának megkezdését már elemi fokon bevezetné. A természettudományok tanításában az asztronómiából kíván kiindulni, és csak ezután következne a lakóhely közvetlen környezetének megismerése. Az egészségtan, a földrajz, a természetrajz, a kémia, a mezőgazdaságtan és a technológia alapjait már a 10–12 éves gyermekeknek is ismerniük kell. A szerző azt vallja, hogy a természettudományok tanulása alkalmassá teszi a gyermeket a társadalmi élet problémáinak megoldására. Minden tanuló egységesen tanulja meg a mindenki számára hasznos ismereteket, és csak erre az általános alapra építve léphessen tovább a gimnáziumba. A klasszikus nyelvek helyett a modern nyelvek ismertetése, különösen a német nyelvre van szükség.

Edvi Illés Pál²² celldömölki evangélikus. lelkész is a népnevelést fejlesztését tartja a nemzet felemelkedése szempontjából a legégetőbb teendőnek. A falusi népiskolák tantárgyai között a legfontosabbak az írás, az olvasás, a számolás, az értelemgyakorlatok, az erkölcsstan, az egyházi és világi énekek. Emellett azonban tanítani kell a fizika, az állat- és növénytan, a földrajz, a polgári törvények, a gazdaságtan, az egészségtan, a hazai történelem alapjait is. Mindenkiből annyit, amennyi a falusi gyermek számára hasznos és megemészthető. A szerző egy későbbi tanulmányában²³ azt hangsúlyozza, hogy az értelmi nevelésnek két fő dologra kell tekintettel lenni: az egyik, hogy a gyermek figyelmét felhívjuk az őt körül velő dolgokra; a másik, hogy szüntelen foglalkoztassuk, akár tanulással, akár játékkal. Az értelmi nevelés célmeghatározásában tehát Pestalozzit követi. Jól látja, hogy a gyermekben lévő aktivitást állandóan ébren kell tartani. Rousseau hatását mutatja az a kívánsága, hogy gyakran rajzoljuk a gyermekek elé az emberek nyomorúságát, vigyük őket szenvedőkhöz, nélkülözőkhöz, „hogy szíveikben részvétet ébresszünk s felkeltsük a segítség vágyát”. Hangsúlyozza azonban, hogy nevelői tapintat nélkül a legjobb módszer is „csak fényes dió marad.” Vagyis Edvi Illés Pál szerint a legjobb módszer is hiábavaló nem kelően felkészült tanító kezében. Rámutat a tanításban a szubjektív tényezőnek, a nevelői személyiségnek nagy fontosságára.

Láttuk, hogy a legtöbb reformkori pedagógiai elmélkedő az elemi szintű népoktatás részének tekinti a természettudományok oktatását. Erre az alapra épülhetne rá a gimnáziumi természettudományos képzés, vallották sokan, annak ellenére, hogy ezekben az években még mindig hangsúlyosan vetődött fel az a kérdés, kell-e egyáltalán a gimnáziumokban reál tárgyakat oktatni, és hogy a humán- és reál tárgyak milyen arányban kerüljenek be a tanrendbe.

Nemcsak az oktatás tartalma, hanem a nevelés és oktatás módszerei is számos reformkori szerzőt foglalkoztattak. Az oktatás módszereire vonatkozó egy-

²¹ NAGY Károly: *A Természettudományok korábbi tanítása szükségességéről.* = Tudományos Gyűjtemény 1832. VIII. 65–72.

²² EDVI ILLÉS Pál: *Még valami a népiskolákról.* = Tudományos Gyűjtemény 1833. XII. 57–62.

²³ EDVI ILLÉS Pál: *Tükrötskék az iskola tanítói élet köréből.* = Tudományos Gyűjtemény 1835. IX. 35–53.

korú nézeteket foglalja össze Székely Sándor „A tanítás talptételei” című értekezésében.²⁴ Véleménye szerint csak azt kell tanítani, ami „a gyermek tehetségeihez és életidejéhez van mérsékelve, és a mi által cálarányos tanítás mellett részvétel serkentetik fel öbenne. Valamig tehát a gyermek még az érzékiség esztendejében van, csak olyan tárgyakkal kell foglalatostkodtatni, melyek ő benne külső és belső érzést ébresztenek fel, és megfoghatók.”²⁵ Fel kell kelteni a gyermek érdeklődését is, vallja Székely, hiszen a tanítvány érdeklődése, aktív részvétele nélkül a tanítás „hatós nem lehet”. Kerülni kívánja a tanulásra való kényszerítést, mert „minden tanulás beli kedv megfójtathatik ez által”. A legfontosabbnak azonban azt tartja, hogy „a tanítás minden egyes tárgyaiban a könnyebbekről a nehezebbekre, az altételes ismeretekről a magasabbakra grádicsenként emelkedjék a tanító, és az erőket cálarányosan gyakorolja.”²⁶

Lovász Imre orvos külön tanulmányban hívja fel a nevelők figyelmét a testi fenyítéssel kapcsolatos problémákra,²⁷ az iskolás gyermekekkel való szelídebb bánásmódra. Cáfolja azt általánosan elterjedt nézetet, hogy a testi fenyíték nélkülözhetetlen eszköze a tanulás serkentésének, az erkölcsök javításának, a tanítói tekintély fenntartásának. A testi fenyítéssel együtt járó félelem csak növeli a tanulás iránti ellenszenvet. Tanítóink legtöbbje, nem ismerve a figyelem felkeltésének módját, ennek hiányát testi fenyítéssel akarja pótolni. A szerző nézete szerint szelídebb eszközökkel inkább célt lehet érni. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a testi fenyíték sokféleképpen kárt tehet a gyermek egészségében. A különböző temperamentumú gyermekek is különféleképpen reagálnak a verésre. Orvosi szempontból tekintve a kérdést, hibáztatja, hogy iskoláinkban nincs rendszeres testgyakorlás, a tantárgyak között nem szerepel az egészségnevelés. Greskovics Ágoston²⁸ szerint is nagyon fontos a testnevelés, amelyre az eddigiéknél sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani iskoláinkban.

Külön tanulmányban foglalkozik Kun Tamás a nevelés legfontosabb tényezőjével, a nevelővel.²⁹ A nevelő éljen hivatásának, legyen művelt és tapasztalt. A nevelés nem kézi mesterség, mit néhány száraz szabály követése által mechanikusan lehetne végezni, de nem is kizárólag elméleti tudomány, aminek ismeretét csakis könyvekből lehetne elsajátítani. A neveléstudomány „inkább praktikus, mint teoretikus tudomány” – vallja a szerző, tehát sohasem lehet azt mondani, hogy már ismerjük a nevelés minden titkát. A jó nevelőnek mind elméletileg, mind gyakorlatilag állandóan tökéletesítenie kell magát. Felsorolja a jó nevelő

²⁴ SZÉKELY Sándor: *A tanítás talptételei*. = Tudományos Gyűjtemény 1823. IV. 32–50.

²⁵ Uo. 41.

²⁶ Uo. 48.

²⁷ LOVÁSZ Imre: *A tanuló gyermekekre nézve gyakoroltatni szokott testi fegyitékről orvosi és philologusi szempontból tekintve*. = Tudományos Gyűjtemény 1835. I. 46–65.

²⁸ GRESKOVICS Ágoston: *A rendes kifejlődés és a célirányos nevelés alapvonaljai*. = Tudományos Gyűjtemény 1836. XI. 29–91.

²⁹ KUN Tamás: *A nevelőben megkívánható tulajdonok és föltételek*. = Tudományos Gyűjtemény 1840. X. 74–98.

tulajdonságait: gyöngédség, szeretet, békétűrés. A nevelő ne legyen szeszélyes, ne legyen kevély, gúnyolódó. Bölcsen kell jutalmaznia és a büntetnie. A fegyelmezésnél tekintetbe kell venni az időt, körülményeket, a gyermek egyéniségét, a tett súlyát. A fenyítés ne váljék mindennapivá, szeszélyből, felhevülten, soha ne büntessen a nevelő. A jutalmazás ne legyen gyakori, mert hitelét veszti. Győzze meg a nevelő növendékét arról, hogy a jócselekedet kötelesség, s hogy legnagyobb jutalom az a tudat, hogy jót tehetünk.

A nevelés és oktatás általános elméleti kérdései mellett a lapok és folyóiratok, így a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain is folyt a küzdelem a reformkor évtizedeiben az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért. A reformkorban a magyar nyelvnek a latinnal szemben való uralomra juttatása egyik fő feltétele volt a nemzeti-polgári átalakulásnak, és szorosan összefüggött a függetlenségi törekvésekkel is. Ezért a magyar tanítási nyelv ügye szervesen beépült a liberális nemesi ellenzék politikai programjába. A nyelvújítási mozgalom törekvései, a húszas-harmincas években fejlődésnek induló nemzeti nyelvű tudományosság és szépirodalom, előkészítették a magyar nyelvet az új szerep betöltésére.

A tanítási nyelv kérdésének vitája nemcsak az országgyűlésen, hanem a sajtó hasábjain is nagy intenzitással folyt. Már az 1820-as évek kezdetén számos cikk és tanulmány látott napvilágot újságjainkban és folyóiratainkban, amelyek a magyar nyelv kérdésével általában, és ezzel összefüggésben a magyar tannyelv bevezetésének szükségességével foglalkoztak.

Az egyik ilyen, vitaindító programcikknek is beillő tanulmány³⁰ Mednyánszky Alajos írása, amely a *Tudományos Gyűjtemény* 1822-i évfolyamában jelent meg. A későbbiek során a magyar közoktatásügy reformtervezetében is közreműködő művelődéspolitikus felhívást intéz kora értelmiségéhez és felszólítja őket, fejtsék ki véleményüket a folyóirat hasábjain a magyar nyelv „kiterjesztéséről”. Mednyánszky már 1822-ben kritikusan vázolja a korabeli magyar középiskolák tanulmányi viszonyait, ahol minden tárgyat, köztük a heti két órában oktatott magyar nyelvtant is latinul tanítják. Ugyanakkor külföldi – német, angol és francia – példákkal bizonyítja az anyanyelven folyó képzés hatékonyságát. Kiemeli, hogy ezekben az országokban az összes tárgyat nemzeti nyelven oktatják. Elismeréssel nyilatkozik a hazai református kollégiumokról, ahol már sok tárgyat magyarul oktatnak. Mednyánszky szerint a hazai oktatásügy fejlődésének elsőrendű feltétele a magyar tanítási nyelv bevezetése az iskoláinkban. Az összes tantárgy magyarul történő oktatását szorgalmazza. Miként e korban a nemzeti nyelv ügyéért küzdők közül oly sokan, Mednyánszky is híve a klasszikus műveltségnek, annak megszerzését fontosnak tartja, de elsőrendű feladatként jelöli meg oktatáspolitikusaink számára azt, hogy iskoláinkban a magyar tannyelv kerüljön bevezetésre.

³⁰ MEDNYÁNSZKY Alajos: *Hazafiúi gondolatok a magyar nyelv kiterjesztése dolgában.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1822. I. 1–37.

Kiss Sámuel, 1827-ben közzétett értekezésében kifejti,³¹ hogy a magyarság leginkább a nevelés terén maradt hátra az európai nemzetek sorában. Hogy mi ennek az oka? Az hogy „a latán (!) nyelvnek olly igen rabjai vagyunk” – vallja. A szerző tehát kárhoztatja a latin nyelv iskolai egyeduralmát. Nézete szerint felesleges kint jelent a gyermekeknek a latin tannyelv. „Magyarul kellene az iskolákban tanítani” – követeli. Az a véleménye, hogy a latin nyelv tanítását a retorikai osztályban kellene kezdeni, tehát semmiképpen sem nyolc éves korban. A szerző a Herder-féle középiskola híve, amelyben a latin nélküli alapépitmény fölé emelkedik humanisztikus tagozat. A latin nyelv tanításának célja a nagy klasszikus írók megismertetése. Az erkölcsi nevelés hiányosságait is a latin nyelv helytelen oktatására vezeti vissza Kiss Sámuel. Ifjaink durvák és nyerseks és ezt magyarosnak tartják. Nincs bennük „finom esztétikai érzés s nemes indulat”. Hiába tanulják sok-sok éven át a latin nyelvet – nem olvassák a klasszikusokat, hirdeti a neohumanista elveket valló magyar pedagógus.

Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik Antal Mihály „Gondolatok honni Magyar nyelvünk terjesztésének némely eszközeiről” című tanulmánya³², amelyben arról ír, hogy jobban terjedne, fejlődne a honi nyelv, ha az ifjúság legalább néhány tantárgyat magyarul tanulhatna. Szomorúan állapítja meg, hogy gimnáziumainkban a magyar nyelv grammatikáját is latinul tanulják a magyar ifjak. Helyesli Mednyánszky Alajosnak azt a javaslatát, hogy a nemzeti nyelven való tanítás már az első osztályokban elkezdődne néhány tárgy esetében, majd a magyarul oktatott tárgyak száma szaporodna. De Antal Mihály ennél tovább lépne. Nézete szerint semmi sem indokolja azt, hogy az egyetemi szintű jogi és orvosi tanulmányok ne folyhassanak magyarul. „Polgári létünk boldogsága kívánja törvényeinket minél közönségesebben tudni, így van ez az orvosi tudományokkal is testi létünkre nézve... Nints tudomány, mellyet ártana élő nyelven tanítani, nemzeti nyelvünk pedig képes a műveltségnek tetemes elfogadására.”³³ – vallja határozottan a szerző.

1828-ban Czuczor Gergely – aki ebben az időben gimnáziumi tanárként működött – „A Magyar Nyelv állapotja Gymnasiumainkban” című sokat idézett tanulmányában³⁴ megismétli és összegezi a fentieket. Czuczor Gergely nem helyesli a latin nyelvnek az iskolákból való kiiktatását, de azzal sem ért egyet, hogy a nemzeti nyelvet csak, mint egy mellékes tárgyat tanítsák. „Soha egy szándékban nem voltam, s nem is lehetek azokkal, kik a római nyelvet vagy kiirtani iskoláinkból vagy csak félszegűen tanítani javallják; ... de ugyan azokkal sem tarthatok, kik elegendőnek vélik, ha nemzeti nyelvünk csak futólag, minden

³¹ N. A. Kiss Sámuel: *Miben van még a Magyar hátra leginkább?* = Tudományos Gyűjtemény 1827. II. 3–15.

³² ANTAL Mihály: *Gondolatok honi magyar nyelvünk terjesztésének némely eszközeiről.* = Tudományos Gyűjtemény 1827. IX. 61–110.

³³ Uo. 85.

³⁴ CZUCZOR Gergely: *A Magyar Nyelv állapotja Gymnasiumainkban.* = Tudományos Gyűjtemény 1828. X. 72–83.

nagyobb gond és sürgetés nélkül, mintegy függelék gyanánt terjesztetik olykor ifjaink elébe, nem különben valamely idegen plántánál, melyet midőn írott-képen szemlélünk sem virágja illatját sem gyümölcse ízét nem érezhetjük.”³⁵ A szerző ismerteti a magyar nyelv iskolai oktatásának 1791 utáni helyzetét, valamint a II. Ratio hiányosságait. Nagyon elítéli, hogy csak heti két órában tanítja a gimnázium a magyar nyelvet. Az órákon az osztályok tanulói együtt tanulnak egy teremben, így a hatékonyság nem is lehet magas. Milyen a magyar nyelv sorsa iskoláinkban? – teszi fel a kérdést. „Taníttatnak reá deákjaink, sőt mondhatom, kínoztatnak a száraz Grammatika tanulásával, de mind ennek maiglan igen csekély sikerét láthattuk”³⁶. A sikertelenség okai között emlegeti a jó nyelvtanok hiányát, valamint a tanításban tapasztalható rendszertelenséget. Helyteleníti iskoláink azon eljárását, hogy a hazai és kortárs írók ismertetésére nem fordít kellő gondot. A száraz grammatizálás miatt „nyelvünk virága illatát sem gyümölcset” nem érzi az ifjú. Czuczor nagyon elítéli, hogy a magyar irodalmat nem oktatják az iskolában. Ő is az első között van, akik követelik a kortárs magyar költők és írók tárgyalását a gimnáziumban. Károsnak tartja, a korabeli iskolákban még általános szokást, hogy a tanulóknak latinul kell egymással beszélni. Czuczor utal Mednyánszky 1822-es tanulmányára, elfogadja javaslatait. A tanulókat magyarul kellene tanítani minden tantárgyra, magyarul kellene egymással társalogniuk, meg kellene ismerniük a magyar irodalmat. Mindez hamarosan szép eredményt hozna, vallja a költő.

Horváth József Elek tanár³⁷ kora iskolai nevelésének problémáiról ír a *Tudományos Gyűjtemény* 1829. évfolyamában. Erőteljesen elítéli a nemzeti iskolai latin tanítást, hiszen hat-hét évi tanulás után a tanulók latinul sem írni, sem beszélni nem tudnak. Ennek a szerző szerint elsősorban az az oka, hogy a latin nyelvtant is latinul oktatják. Horváth követeli, hogy a latin nyelvtant magyarul tanítsák a hazai iskolákban. Külföldi példákra hivatkozik, ahol anyanyelven tanítják a latint és így módon eredményesebbnek tűnik az oktatás. Külföldön célszerűen tanítják a latint, mert ott nem a száraz grammatizálás az uralkodó módszer, hanem a klasszikus írók műveinek alapos megismerése a cél. A szerző a neohumanisták, főleg Herder nyomán azt kívánja, hogy azoknak, akik az alsóbb osztályok elvégzése után gyakorlati pályára lépnek, a latin helyett szükségesebb és hasznosabb ismereteket tanítsanak az iskolákban. Az alapfokú oktatást a szerző tehát latin nélkül képzei el, és ezt követően az ötödik iskolai évtől kezdve tanulnának a gyermekek latint, de más módszerrel, mint eddig. A nemzeti művelődésnek azonban legfontosabb eszköze a magyar nyelv alapos tudása. Éppen ezért van szükség magyar tannyelvre az iskolában, és jó magyar nyelvű tankönyvek kiadására minden tantárgyból.

³⁵ Uo. 73–74.

³⁶ Uo. 77.

³⁷ HORVÁTH József Elek: *Az iskolai Nevelésről Magyarországon.* = Tudományos Gyűjtemény 1829. I. 75–100.

Edvi Illés Pál azt vallja, egy tanulmányában,³⁸ hogy már az örökértékű klaszikusok kedvéért is érdemes tanulni a latin nyelvet. Hibáztatja azonban a latin tanítási nyelvet és főleg azt, ahogyan hazánkban a latin nyelvet tanítják. Neohumanista szellemben fogalmazza meg azt a kívánságát, hogy kezdőknek minél kevesebb nyelvtant tanítsanak. Helytelennek tartja azt az eljárást, hogy a gyermekekkel előbb betanultatják a szabályokat, amiket pedig példákból kellene levezetni. Nézete szerint holt nyelvet nem lehet, de nem is kell az elemi iskolákban tanítani. Sürgeti, hogy előbb anyanyelve nyelvtanát tanulja a gyermek s csak azután a latin grammatikát. Edvi Illés Pál is, hasonlóan kortársaihoz, erőteljesen hangsúlyozza azt a kívánságot, hogy vezessék be a magyar tannyelvet iskoláinkban.

Széchy Ágoston Imre piarista lelkész, aki a bécsújhelyi katonai akadémián a magyar nyelv tanáraként működött, az anyanyelv tanítása szükségéről szól Pestalozzi szellemében, a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain.³⁹ A sikeres oktatás feltételeit Pestalozzi nyomán a következőképpen állapítja meg Széchy Ágoston: az oktatás során igen lényeges az analízis és szintézis összekapcsolása, a fokozatosság. Mivel a fogalmak képzése és közlése szavak által megy végbe, a tanulónak érteni kell a tanítás nyelvét. A szerző szerint a 9–10 éves gyermekek még nem tudnak sokáig figyelni, anyanyelvükön is – szerinte – csak gépiesen, minden gondolkodás nélkül beszélnek. Ezért az iskolába kerülő gyermekeket mindekelőtt a tanulásra kell képessé tenni, azaz arra kell törekedni, hogy az anyanyelvet kellően értsék. A nyelvet úgy kell tanítani, hogy a gyermekek a beszéd által gondolkozni, a gondolkozás által beszélni tanuljanak. Vagyis a szerző a Pestalozzi-féle beszéd- és értelemgyakorlatok meghonosítását kívánja hazai iskolákban. Ez azonban csak anyanyelven valósítható meg. A latin és görög nyelvre nem alkalmas, tanításuk az anyanyelv ismerete nélkül csak idővesztés. A szemléltetés elvének a nyelvtanításban is érvényesülni kell. Az iskolában mindennek ellenkezője történik, a módszert a szerző „szellem-tikkasztónak” nevezi. Több ismeretet nyerne az ifjúság, ha az elemi iskolákban az anyanyelvet célszerűen tanítanák.

A *Tudományos Gyűjtemény* az elméleti pedagógiai, és az anyanyelven történő oktatást követelő tanulmányok közzététele mellett a korszak egy másik igen fontos pedagógiai kérdését – a nőnevelés reformjának szükségességét – feszegető írásoknak is teret adott. Az 1820-as évek elején, előbb a *Tudományos Gyűjtemény*, majd más folyóiratok hasábjain indult nőnevelési vita éveken át tartott. Sokféle vélemény fogalmazódott meg a nők hivatásával, közéleti szereplésével, magasabb fokú művelődésével kapcsolatban. A hozzászólók legfőbb érdeme az, hogy felhívták a figyelmet erre a fontos kérdésre.

³⁸ EDVI ILLÉS PÁL: *Növendék fiúknak miért és hogyan kell tanulni latinul.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1839. VI. 3–13.

³⁹ SZÉCHY ÁGOSTON IMRE: *Az anya-nyelv tanítása szükségéről s módjáról.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1839. VI. 49–82.

A *Tudományos Gyűjtemény*ben a nőkérdéssel foglalkozó írások sorát 1821-ben Szép János tanulmánya nyitja meg, amelynek címe: „Elmélkedés az Asszonyi Nem Taníttatásáról”.⁴⁰ A szerző régebbi és kortárs szakirodalom alapján azt próbálja bizonyítani, hogy a nők is képesek ugyanazokat az ismereteket elsajátítani, mint a férfiak. Véleménye szerint: „Testi és lelki, vagy elmebeli tehetségekre nézve nem alábbvalók az Asszonyok a férfiaknál. Ollyan lélek, ollyan, ész, lakik az Asszonyokban, mint a férfiakban.”⁴¹ Hosszadalmasan bizonygatja, hogy már kisgyermekkorban azonos képzést kell biztosítani a fiúknak és a lányoknak, hogy a későbbiekben a tehetséges lányok a tudományok és művészetek különböző területein ugyanúgy kibontakoztathassák képességeiket, mint a fiúk. Számos példát hoz arra, hogy külföldön ugyanúgy, mint hazánkban vannak képzett, tudományokat művelő nők. A következő évben, 1822-ben a *Hasznos Multságok* című lap hasábjain látott napvilágot Kultsár István cikke „A Leánykák házi neveléséről” címmel.⁴² Kifogásolja, hogy a leányok és asszonyok már nem elégszenek meg a csendes visszavonult házi élettel, otthoni foglalatosságokkal. A nők multságokba járnak, a pipere, a tánc, a regények olvasása köti le idejüket. A szerző véleménye szerint a helytelen nevelés az oka ennek. A leányokat otthon kell nevelni – vallja. Elég, ha az elemi ismereteket elsajátítják, ezeken kívül csak a házi teendőket kell nekik alaposan megtanulniuk, másra nincs is szükség. A szerző mélységesen elítéli a hazánkban külföldiek által fenntartott divatos leánynevelő intézeteket, amelyekben semmi hasznos ismeretre nem tesznek szert a növendékek, „de a haza Nyelvét, a Magyar sem tanulják meg”. Takáts Éva, Karacs Ferenc rézmetsző felesége a *Tudományos Gyűjtemény*ben Kultsár István cikkéből kiindulva,⁴³ fejtette ki véleményét a kérdésről. Kultsár véleményétől eltérően, Takáts Éva nem a lányok otthoni neveltetésében látja a problémák megoldását, hanem a nemzet tulajdonában lévő, korszerű ismereteket anyanyelven oktató nevelőintézetekben. Ő is elítéli kora divatos, külföldiek által fenntartott intézeteit. Takáts Éva tehát „a polgári szerkesztésű”, „nemzeti karakterrel bíró” intézetek felállítását sürgeti, amelyekben magyar anyanyelvű tanárok magyarul tanítanak. Véleménye szerint ezekben az intézetekben elme kiművelésére, a szív formálására és művészi ízlés kifejlesztésére kell törekedni. Takáts Éva nem írt arról, milyen anyagi forrásokból valósíthatók meg a nemzeti nőnevelő intézetek, de leánya, Karacs Teréz visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy édesanyjának voltak erre vonatkozó elképzelései, amelyeket családi, baráti körben gyakran fejtegetett. Azt kívánta, adóztassanak meg minden 30 és

⁴⁰ SZÉP JÁNOS: *Elmélkedés az asszonyi nem taníttatásáról*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1821. IV. 22–60.

⁴¹ Uo. 55.

⁴² KULTSÁR ISTVÁN: *A leánykák házi neveléséről*. = *Hasznos Multságok* 1822. III. 220–223; 225–228.

⁴³ TAKÁTS ÉVA: *Némelly észrevételek Kultsár István Urnak azon Értekezésére, melyet az 1822. Esztendő második felében közöl a Leánykák Házi neveléséről*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1822. XII. 36–42.

50 év közötti aggregényt, elsősorban a katolikus papságot és a hadsereg tisztjeit, és ebből az összegből hozzanak létre leányok nevelésére szolgáló intézeteket.⁴⁴

Takáts Éva a következő évben még két írást adott közre a *Tudományos Gyűjtemény*ben a nők művelődésének kérdéseiről.⁴⁵ Ezekben művelt nőtársait írói munkára buzdítja. A főrangú hölgyeknek felhívja a figyelmét arra, hogy ne a jótékonykodás és a szegényeknek való alamizsnaosztás legyen a fő tevékenységük, hanem mentse meg a szegényeket attól, hogy erre rászoruljanak. Építesse iskolákat, ahol képzett iskolamesterek vezetésével minden 7–12 éves fiú és leány az elemi ismeretek mellett a háziipari, és földműveléssel kapcsolatos összes gyakorlati ismeretet megszerezheti.

Takáts Éva forradalminak számító nézetei heves ellenállást váltottak ki. Egy névtelen szerző erőteljesen fellépett a nők közéleti, irodalmi törekvéseivel szemben.⁴⁶ Véleménye szerint a nő ne lépjen ki a számára rendelt körből, „A pennát bízza a férfijakra, a Könyvirók, Criticusok sorába ne törekedjék. Jusson eszébe a páva tollba öltözött Szajkó... Ne kössön fegyvert az oldalára, se ne politizáljon: hanem neveljen Gracchusokat a Hazának.” A cikk megjelenését követően olyan szerteágazó és heves vita indult meg, amely évekig lázban tartotta a reformkori közvéleményt. Takáts Éva is válaszolt a támadásra.⁴⁷ Éles hangon ítéli el azokat, akik a nők művelődéshez való jogát megkérdőjelezzik. Támadja azokat a férfiakat, akik kizárólag feleséget és anyát kívánnak látni a nőkben, nem pedig gondolkodó, értelmes művelt lényt. Sötét képet fest azokról a nőtársairól, akik képtelenek önálló gondolkodásra, akiknek összes idejét csak a háztartás és a gyermeknevelés tölti ki, akik semmi más iránt nem érdeklődnek. Bebizonyítja, hogy az ilyen műveletlen, szűklátókörű nők még alapvető feladatukat, a gyermeknevelést is rosszul végzik: „Az olyan asszonyoknak gyermek nevelése, a kiknek gondolkodások csak a házi körben határozottatik, nem lehet kívánni, hogy tovább menjen a testi nevelésnél. Rendszerint csak annyira is szoktak menni ebben, hogy gyermekeiket jól meghízalják, mert felőlők való gondoskodások nem igen mehet feljebb annál, hogy ételek és tiszta ruhájok legyen, mikor szükséges, és a kotsi el ne tapodja, vagy a kutba ne essenek.” Takáts Éva szerint a bajok gyökere az, hogy nincsenek hazánkban olyan leánynevelő intézetek, iskolák, amelyek korszerű műveltséget nyújtanának a leányok számára.

1826-ban és a következő évben egyre többen kapcsolódtak be a nők művelődési jogairól folyó vitába. Egy névtelen szerző lelkes hangon követeli a nők

⁴⁴ KARACS Teréz: *Emlékezés kedves szüleimre*. In: HARMATH Lujza: *Magyar írónők albuma*. Bp. 1890. 184.

⁴⁵ TAKÁTS ÉVA: *Egy két szó a házasságban lévő Asszonyok kötelességeikről*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1823. VIII. 68–87. TAKÁTS ÉVA: *Barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotjáról*. = *Tudomás Gyűjtemény* 1824. VI. 71–88.

⁴⁶ K. J.: *Mi a Pedantizmus?* = *Tudományos Gyűjtemény* 1824. XII. 69–79.

⁴⁷ TAKÁTS ÉVA: *Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1825. XI. 62–77.

nemzeti szellemű nevelését, magasabb szintű képzését.⁴⁸ Egy másik szerző, Sebestyén Gábor a Szentírásból kiválasztott szövegek alapján azt próbálta bizonyítani, hogy a nőknek nincs joguk a politikai, tudományos, irodalmi életben részt venni, hiszen a bibliai szövegek is tiltják számukra ezt.⁴⁹ Erre válaszképpen egy névtelen szerző ellenkező értelmű textusokat gyűjtött össze a Bibliából, és közzétette őket a *Tudományos Gyűjtemény* 1826. évi VI. kötetében.⁵⁰ Két fiatal író, Szontágh Gusztáv és Kiss Károly közös írásukban⁵¹ azt fejtegették, hogy a magasabb műveltség és az írói hivatás nem gátolja az asszonyokat abban, hogy hagyományos, tehát háziasszonyi és anyai kötelezettségeiknek is eleget tegyenek. „Az ember rendeltetése, kötelességei és jogai nemre való tekintet nélkül egyenlők” – vallották a szerzők.

Sebestyén Gábor támadására maga Takáts Éva is hamarosan válaszolt a folyóirat hasábjain.⁵² A Bibliából vett és eltorzítva magyarázott érveket sorra megcáfolja, majd felteszi a kérdést kora tudós férfiúinak. Ha olyan büszkéek a tudományok művelésének egyedül őket megillető privilégiumára, miért nem használják ki ezt a kiváltságot? Miért nem írják meg anyanyelvükön Magyarország történetét, földrajzát, miért nem adnak ki hazánkra vonatkozó statisztikai táblázatokat? Miért nem foglalkoznak azzal, amire szükség van, ahelyett hogy erejüket a nők művelődésének mindenáron való megakadályozására fordítanak? Megfogalmazza azt az alapvető tételt, hogy a női és a férfi intelligencia között nincs különbség. Ha a nők számára biztosítják a férfiakéval azonos művelődési lehetőségeket, akkor a nők is elérhetnek a politika, a tudományok és művészetek területén olyan eredményeket, mint a férfiak.

Az országgyűlési felszólalások visszhangjaként tovább folyt a vita a nők művelődésének kérdéseiről a lapok hasábjain. Kiss Sámuel például egyenes összefüggést mutat ki a leányok nevelésének elhanyagoltsága és hazánk elmaradottsága között.⁵³ Egy másik szerző felvet egy nagyon fontos kérdést.⁵⁴ A leányok nevelésével megbízott külföldi nevelőnők helyett „pallérozott magyar nevelő asszonyokra” lenne szükség – vallja. Nemcsak azért, hogy leányaik nemzeti szellemben nevelkedjenek, hanem azért is hogy szegény, egyedülálló, de képzett nők munkához jussanak, ne szoruljanak kegyelemkenyérre.

⁴⁸ *Mi akadályozza a Hazai Literatura gyarapodását.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. I. 39–44.

⁴⁹ SEBESTYÉN Gábor: *Menyből jött kirekesztő Privilégium.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. II. 124–126.

⁵⁰ A.: *Észrevételek S. G. Menyből jött Privilégiumára.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. VI. 104–108.

⁵¹ SZONTÁGH Gusztáv–KISS Károly Gránátos Hadnagyok: *Bajnoki Hartz Takáts Éva Asszony ügyében az asszonyi nem érdemei s jussaiért.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. VIII. 72–114.

⁵² TAKÁTS Éva: *Barátnémhoz írt második Levelem ismét Nemünk ügyében.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. IX. 73–86.

⁵³ KISS Sámuel: *Miben van még a Magyar hátra leginkább?* = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. II. 23–41.

⁵⁴ A. J.: *A Nemzetiség és a Kultura.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. II. 23–41.

Természetesen nemcsak a haladó elvek kaptak nyilvánosságot. Egy korábban már latin nyelven megjelent gúnyirat is megjelent a *Tudományos Gyűjteményben*, ahol a „Védőbeszéd az Asszonyi Tsatsálkodás ügyében...”⁵⁵ címmel látott napvilágot 1826-ban. A szerző az egész vitát női „csacsiságnak” minősíti, amelyről egy férfinak még csak tudomást sem kell vennie. Még megjelent néhány a női művelődést pártoló és elítélő cikk,⁵⁶ a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, Thaisz András lezárta a nők művelődéséről szóló vitát, amely több éven át foglalkoztatta a közvéleményt. Mivel azonban a témáról mintegy két kötetnyi kinyomtatásra érdemes anyag gyűlt össze a szerkesztőségben, Thaisz előfizetési felhívást tett közzé annak önálló kötetben történő publikálására.⁵⁷ Sajnos a tervezett kötet nem jelent meg.

Ha összehasonlítjuk az 1820-as években, hazánkban a *Tudományos Gyűjtemény* és más lapok hasábjain a nőkérdésről lezajlott vita eredményeit, az ugyanazokban az években külföldön, Angliában, Franciaországban, Amerikában lefolyt ilyen tárgyú vitákkal, elmondhatjuk, hogy a hazai szerzők, ugyanúgy, mint a külföldiek, eljutottak annak a fontos tételnek a megfogalmazásáig, hogy a nők és a férfiak értelmi képességei között nincs különbség. A nőket is megilletik a művelődés terén ugyanazok a jogok, amelyek a férfiakat. Azonban, míg a külföldi nőemancipációs irodalom már ebben az időben is hangsúlyozza a politikai jogok egyenlő gyakorlásának, vagy az egyforma pályaválasztási, sőt hivatalviselési jognak a férfiakra és nőkre egyformán történő kiterjesztését, addig a magyar szerzők mindezeket nagyon bátoratlanul vagy egyáltalán nem követelik. Mégis nagy jelentősége volt ennek a vitának, hiszen ekkor fogalmazódtak meg először olyan időszerű követelések, mint az anyanyelvű, nemzeti szellemű, korszerű műveltséget adó leánynevelés, vagy a nőneveléssel foglalkozó szakemberek magas szintű szervezett képzése.

Ha értékelni kívánjuk a *Tudományos Gyűjtemény* pedagógiai írásait, elmondhatjuk: a folyóirat a maga eszközeivel sokat tett a reformkori magyar nevelésügy problémáinak megismertetéséért, sőt a megoldásukhoz is segítséget nyújtott. A haladó elméleti pedagógiai eszmékkel és irányzatokkal foglalkozó tanulmányok közreadásával hozzájárult pedagógiai kultúránk és szaknyelvünk magasabb színvonalra emeléséhez; az anyanyelven folyó oktatást, a magyar tannyelv bevezetését követelő cikkek megjelentetésével elősegítette a közvélemény alakulását a kérdésben, tehát közvetve hozzájárult az 1843–44. évi 9. tc. megszületéséhez, amely kimondta: „az ország határain belüli iskolákban a közoktatási nyelv a ma-

⁵⁵ HOLKO Mátyás: *Védőbeszéd az Asszonyi Tsatsálkodás ügyében.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. IX. Szép-Literaturiai Ajándék 129. A gúnyirat korábban megjelent: *Solennia XVI. Bibliothecae Kis Honthianae.* Pesini, 1825. 107.

⁵⁶ GÜNÖSZEBESZ: *Szózat Napkeletről, a magyar férfiu és asszonyi Nem viszonyaik eránt.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. XI. 65–77.; SZIVONYÁNÉ: *Szózat Napnyugtáról.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. II. 61–92.

⁵⁷ THAISZ Redactor: *Jelentés a szép Nem Jussainak védelmezéséről.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. III. 124.

gyar legyen.” Hasonlóképpen nagy jelentősége volt a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain lefolyt nőnevelési vitának is, hiszen itt fogalmazódtak meg először olyan időszerű követelések, mint az anyanyelvű, nemzeti szellemű, korszerű műveltséget adó leánynevelés, vagy a nőneveléssel foglalkozó szakemberek magas szintű szervezett képzése.

KATALIN FEHÉR

The “*Tudományos Gyűjtemény*” and the Education

The scientists dealing with the history of education have not paid enough attention to the role of press. In Hungary during the age of the Enlightenment the books were mainly influenced by the ideas of the earlier ages, the newspapers and periodicals followed the more modern ideas.

The Hungarian press was born in the last decades of the eighteenth century. It covered pedagogical topics from the beginning. Many articles on education can be found, both in our first newspapers and in our oldest periodicals. But from the second period of the age of Hungarian Enlightenment, and in the Reformed Age even scientific pedagogical studies appeared in our periodicals.

The author writes about the articles on education published in the *Tudományos Gyűjtemény* (Scientific Collection) (1817–1841). She deals with the press debate on Pestalozzi's ideas in the periodical in 1817. In the first half of the 19th century Latin was the compulsory teaching-language in the Hungarian grammar-schools, and teachers, politicians and scientists tried to draw the attention to this intolerable situation in the contemporary press. The *Tudományos Gyűjtemény* gave place to the battle for the Hungarian teaching-language. The author analyses the debate on the education of girls, which took place in the columns of the periodical between 1823–1830.

The study gives a comprehensive picture on the educational articles of the *Tudományos Gyűjtemény*, which was the most important Hungarian scientific periodical of the first half of the 19th century.

PAP JÓZSEF

Hódmezővásárhelyi nyomdai részvénytársaságok 1896–1928

Hódmezővásárhelyen különös kapcsolatban állnak az írott kultúrával. Városzerzte ismert, hogy rengeteg olvasóköri működött itt a 19. század második felében. Az emberek összejártak és közös felolvasásokat tartottak egymásnak, olvasóköri bálakat rendeztek és a színjátszás is gyakori jelenség volt. A századforduló környékén több helyi kiadású napilap volt forgalomban, mint ma és ezek viszonylagos sikerességgel, de megéltek. Ezt a művészetpártoló és befogadó, kultúrákedvelő és olvasó nagy mezővárost sokan gúnyosan „paraszt Párizs”-nak nevezték a századforduló után. Több nagy művész talált itt otthonra, megélhetésre és műértő közönségre.

Mi volt az a jelenség, amely ezt a fejlődést létrehozta? Miért vált ez a nagy alföldi mezőváros ilyen mértékben a művelődés melegágyává? Miért tudott pont az írott és egyben nyomtatott kultúra ilyen döntő mértékben meghatározóvá válni a városban? Milyen előzményei voltak ennek és milyen forrásokat lehet ezzel kapcsolatban előjelként észrevenni? Nem utolsósorban pedig milyen szerepet vállaltak ebben a városban működő nyomdai részvénytársaságok?

A választ sajnos nem könnyű megadni, mert a nyomdászat első nyomai 1852-ből valók, amikor Wodiáner Fülöp nyomdász a város polgármesteréhez azzal a kéréssel fordult, hogy nyomdát hozhasson létre a városban.¹ Az első nyom mindenestre nagyon későinek tűnik, hisz a nyomtatás más városokban már néhol több száz éve meghatározó szerepet töltött be. A szorosabban vett környezetben is – mint például Szeged és Szarvas – hamarabb működött nyomdászműhely. Az olvasó emberek számának megnövekedésére se lehet kielégítő magyarázatot találni. Tárkány Szűcs Ernő az átnézett 18. századi inventáriumok alapján összesen 11 könyvet tud felsorolni.² A nép olvasási szokásainak korábbi kialakulásáról nincsenek döntő források. Ez feltételezi azt, hogy az olvasási szokások a 19. század második felétől a dualizmus alatt alakultak ki. A változás így bizonyos szempontból igen érdekesnek tűnik, hiszen szinte a nulláról indul, egy nyomtatási szempontból modern korban, akkor, amikor már a nyomtatáshoz és a nyomtatott kultúrához már régen létezik megfelelő technikai háttér. Az úttörő lépéseket pedig már régen megtették mások, ahonnan nyugodtan lehet jó példát venni.

¹ KÖSZEGFALVI Ferenc: *Adatok a hódmezővásárhelyi nyomdászat, sajtó és könyvkiadás történetéhez (1852–1944)*. Békéscsaba–Gyoma, 1991. 2.

² TÁRKÁNY Szűcs Ernő: *Vásárhelyi Testamentumok*. Bp. 1961. 198.

Olyan ez, mint manapság a számítógépes információközlés forradalma. Természetesen a kettőt nem lehet tökéletes párhuzamba állítani, de a jelenség nagyon is hasonló vonásokat mutat robbanásszerű elterjedése tekintetében.

A nyomdászat helyzete

Hódmezővásárhelyen 1896-ig az első alapítástól kezdve (1868) összesen 9 nyomda működött. A dualizmus időszakában a helyi nyomdaiparban beruházott tőke nagy részét nem helyben halmozták föl. Vidékről, más iparilag fejlettebb településről hozták ide, mint ahogy a beruházók jelentős része sem helybeli; a tőkésjükkal ide települő vállalkozók – megfelelően az országos helyzetnek – főleg német és zsidó származásúak. Az alapító Wodiáneren kívül ide sorolhatjuk Ausländer Pált, Cell Ignácot, Marschik Jakabot (Hungária), Goldberger Rudolfot, Lévai (Klein) Fülöpöt és Lepage Lajost.³ Ezen időszak nyomdai termelését figyelembe Novák László véleményével kell egyetértetni, aki így fogalmaz: A nyomdák tömege

„nem annyira a magyarság kulturális erejének a megsokszorozódását jelentette, mint inkább azt, hogy a nyomdászat 1867-től szabad ipar lévén lehetőséget adott bármicsoda műveletlen, szaktudás nélkül való, tágabb lelkiismeretű kontárnak is az elhelyezkedésre. A nyomdatulajdonossá léétel egyetlen feltétele a pénz lett.”⁴

Hódmezővásárhelyen a 80-as évektől fellendülő nyomdai termelés az I. világháborúig tartó betetőződéséig – hasonlóan az országoshoz – ezt az állítást támasztja alá. A vidéki nyomdák száma az 1867-es 106-ról 1900-ig 531-re emelkedett, de a minőségi produktumok előállítására helyett főleg mennyiségivel találkozunk. (Szegeden a 20. század első éveiben 12, Vásárhelyen 5 nyomda működött.)⁵

A vásárhelyi nyomdászat a dualizmus egész ideje alatt a küszködő kistőkészek, tőkeszegény kisüzemek korát jelenti, amelyekhez még a gazdasági labilitás és éles konkurenciaharc társul. A gyorsan szaporodó nyomdák nagy része rövid működés után befulladás, gazdát cserél, eladják vagy elárverezik, új néven él tovább. A dualizmus időszakában a városban alapított 11 nyomdaüzem nem kevesebb, mint 28 nyomdavállalatnak képezte alapját, egy-egy időszakban egyszerre három-hat vállalat élt. A termelés mennyiségének növekedése mellett gyenge vagy közepes a minőség, sok a ponyvakiadvány, kalendárium és feltűnően magas a sajtótermékek száma.⁶ Kőszegfalvi Ferenc mindenre kiterjedő, alapos kutatásai alapján a következő összegezést vonta le a vásárhelyi sajtóval kapcsolatosan:

³ KŐSZEGFALVI Ferenc: *i. m.* 1991. 18.

⁴ NOVÁK László: *A nyomdászat története VI.* Bp. 1929. 16.

⁵ KŐSZEGFALVI Ferenc: *i. m.* 1991. 16.

⁶ KŐSZEGFALVI Ferenc: *i. m.* 1991. 18.

„A dualista rendszer fél évszázada alatt Vásárhelyen összesen 58 különféle hírlapot, folyóiratot indítottak, ezt követően pedig a felszabadulásig – a rövid életű 1919-es lapokat is ideszámítva – további 60 különböző periodikát alapítottak, a polgári kor háromnegyed évszázada alatt tehát összesen 118-at. Az összes sajtótermék közül 84 volt a hírlap, hetilap, alkalmi újság, 34 pedig kéthetenként, havonta vagy még ritkábban megjelenő folyóirat, időszaki szemle, szakközlöny. A nagyszámú vállalkozás legtöbbje persze kérészéletű, a mutatós mennyiségből 64, azaz az egésznek 54%-a csak néhány számot ért rövid életű periodika, vagy éppen egyetlen alkalomra megjelent vásári vagy báli újság.”⁷

A Részvény Nyomda 1896–1906

A Részvény Nyomda létrehozása ahhoz a vonulathoz tartozott Vásárhely nyomdászatában, amely a kistőkés, szakemberek nélküli, rövid életű nyomdák sorát akarta megtörni. Ezzel a törekvéssel egyidejűleg célja volt, hogy a városi konkurenciát kiszorítsa, de nem elhanyagolható a politikai szándék sem.

A Hódmezővásárhelyi Nyomda és Kiadó Részvénytársaság (Részvény Nyomda) alapját az 1868-ban alapított Wodiáner-féle nyomda adta. A dualizmus vásárhelyi nyomdászatra gyakorolt hatása miatt természetesen itt is sok tulajdonosváltás előzte meg a nyomda történetét.

A nyomdaüzem sorsa és a városi, tőkeszegény, kisnyomdák sora azt bizonyítja, hogy életképesse csak az tudott válni a piacon, aki nagy tőkével, megfelelő szakmai színvonalon tudott dolgozni. Emellett fontos volt még a város beszállítói pozícióját elnyernie – a későbbiek során ez továbbra is fontos maradt –, valamint, hogy a helyi igényeket megfelelő szinten el tudja látni.

A Részvény Nyomda ezt az előnyös helyzetet igyekezett megszerezni. 1896-ban a részvénytársaság megalakulásakor az alaptőke 10 000 forintot tett ki, amely 100 darab 100 forintos részvényből tevődött össze. Célját a „nyomdai nyomtatvány, hírlap, könyvkiadó és ezekkel összeköttetésben levő iparágak gyakorlásában” jelölte meg, működési idejét pedig 20 évre határozta meg.⁸ Az alapítók felhívására összesen 66-an jelentkeztek, ami már egy jelentékeny társadalmi összefogást mutat.

A részvényaláírási ívek név és foglalkozási adatainak összehasonlítása alapján rögtön szembetűnővé válik az értelmiségiek nagy száma, míg a földbirtokosok nagy száma szinte magától értetődő. A kereskedők, iparos vállalkozók jelenléte pedig a valószínűsíthető gazdasági nyereséget mutatja. (Érdekes, hogy a részvényesek sorában találunk susztert, péket és kántort is.)

A vásárhelyi társadalom vezető (virilis) rétegének részvétele a részvényesek soraiban is feltűnő számot képvisel. Az 1896. évi polgármesteri jelentések adatait összehasonlítva a részvényesekkel azt az eredményt kapjuk, hogy a 27 virilis a

⁷ KÖSZEGFALVI Ferenc: *i. m.* 1991. 33.

⁸ Csongrád Megyei Levéltár, Cégbírószági iratok (CSML Cégb.) 16/1896 sz. iratcsomója, alapító okirat.

részvényesek 41%-át képviselte, de ha ehhez még hozzáadjuk azokat a részvényeseket, akik 1896-ban a város választott bizottsági tagjai (16 fő, ami 24%), akkor összesen 65%-ot kapunk. (Az 1896-os virilisek közül 26% volt részvényes).⁹ Ez az eredmény – annak hátterében, hogy a város vezető rétegét ekkor 4/5 részben földbirtokosok adták – meglehetősen jól mutatja, hogy a város irányítói igen eltökélt szándékkal álltak a nyomdai vállalkozás mögé, ami – azért ne tévesszük szem elől – a nyomtatott kultúra helyi fellendítésére irányult.

A Részvény Nyomda működése

A nyomda 10 éves történetéről a majdnem minden évben kiadott éves jelentések tájékoztatnak. A társaság elnöke Kiss Gyula (gyógyszerész) lett, igazgatótanácsába olyan tekintélyes személyeket választott, mint Szeremlei Sámuel (lelkész, történetíró), Dr. Imre József (orvos), Bauer Gyula (gőzmalom-tulajdonos), Dr. Wilhelm Arnold (ügyvéd). A felügyelő-bizottság elnöke pedig Fári Antal (Vásárhely első hitelintézetének a „Nagytakaréknak” vezérigazgatója) volt.

Az üzem hamar átvette a városi beszállító pozíciót, ami érthető, hiszen a város vezetése szinte magának teremtett meg egy nyomdát. A társaság a nyomda vezetését először Müller Gézára bízta, aki már előtte a Hungária nyomdánál, majd Szegeden dolgozott és 1894 óta pedig a Vásárhely és Vidéke nyomdának volt művezetője.¹⁰ Az üzlet vezetését ezután Rózsa Izidor, majd 1901-től a későbbi felvásárló, Róth Antal vette át.

Az első fennmaradt jelentés az 1898-as évről szól. Az igazgatóság következőképpen tekintett vissza a részvénytársaság addigi működésére:

„Társaságunk alapítását kettős cél tette megokolttá: az egyik az, hogy városunkban a nyomdaipar és a könyvkiadóüzlet versenyképes, a kor követelményeit, a nyomdai technika haladását elérő intézménnyel gyarapodjék, olyannal, mely ezen a téren a fokozottabb igényeket is képes kielégíteni és nem teszi szükségessé más városok hasonló intézetének felkeresését, a másik pedig az, hogy a társaság tulajdonát képező hírlapot tartalom és elterjedés tekintetében egyaránt emelje és azt minél szélesebb körben terjessze.”¹¹

Ez volt az eredeti elképzelés és erre a későbbi években többször visszautalnak.

A nyomda termelését és nyereségét nagyban meghatározta, hogy a város beszállítói pozícióját sikerült elnyerniük. Emellett nyomtattak még iskolai értesí-

⁹ Hódmező-Vásárhely törvényhatósági joggal felruházott város polgármesterének évi jelentése az 1896-ik évről (Pmj 1896.) 1897. 81–84.

¹⁰ CSML Cégb. 16/1896 Kivonat a Hódmezővásárhelyi Nyomda és Kiadó Részvénytársaság igazgatóságának 1896. évi február hó 10-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

¹¹ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1898-ik évről. 1899. 3.

tőket, a Békés-Bánáti Református Egyházmegyének vaskos kötetet képező jegyzőkönyveit, a helybeli pénzüzetek évi jelentéseit és mérlegeit.¹²

Az átláthatóság kedvéért az éves jelentésekből, a nyomda történetére vonatkozó fontosabb momentumokat az ő szemszövegükből követem végig. A társaság tulajdonát képező hírlapot 1899-től politikai lappá alakították át. Bízta abban is, hogy ez a változás lehetővé teszi majd azt, hogy napilappá alakuljon át.¹³ Az 1899-es évben nyomdai vállalkozásuk már jól prosperált és ennek látható nyoma, hogy a nyomdai betűkészletet felfrissítik és az alkalmazottak fizetését felemelték. A hírlapjukról azt írták, hogy jól szolgálja a város társadalmi és közérdekeit és a politikai jellegének megfelelő nemzeti és szabadelvű politikát.¹⁴

1901-ben változás történt a nyomda vezetésében. A hosszú ideje szolgáló Rózsa Izidor művezető lemondott és helyét Róth Antal vette át, aki évek óta a nyomdában volt gépmester.¹⁵ 1902-ben ifj. Szilágyi Gyula 6,5 év után lemondott a lap szerkesztéséről. Az új főszerkesztő Dr. Erneyi István főgimnáziumi tanár és a felelős szerkesztő pedig Szentmihályi József lett.¹⁶ 1903-ban a helyi nyomdászok is bekapcsolódtak az országos sztrájkba és az addigi 10 óráról 9-re csökkentették a napi munkaidőt és ezt követően 2 koronás fizetésemelést is kaptak. A lap szerkesztésében újra változás állt elő: Szentmihályi Józsefet (vésztoi) Kun Béla váltotta fel.¹⁷

1904-ben munkásságukat egy helyi jellegű gazdasági és ipari kiállításon arany oklevéllel tüntették ki.¹⁸ 1905-ben a városnak továbbra is ők szállítanak. Emellett elnyerték a Szeremlei-féle *Hódmezővásárhely történetének* a nyomtatását. Az első két kötetet a Hornyánszky-féle budapesti cég készítette. (A harmadik kötetet végül Róth Antal adta ki 1907-ben, aki a feloszlott részvénytársaság nyomdáját 1906-ban felvásárolta.) Itt nyomtatták 5 hónapon keresztül a *Reggeli Újságot*. Változás a hírlapjuk szerkesztésében, hogy (vésztoi) Kun Bélát Horovitz Jakab váltotta fel és kifejezték abban való reményüket, hogy továbbra is nemzeti irányban a szabadelvűség szellemében fogja szerkeszteni a lapot. A hírlaptól távozott Dr. Erneyi István is. Emellett Szeremlei Sámuel igazgatósági tag és Fári Antal felügyelő-bizottsági tag is lemondott.¹⁹

¹² Uo. 4.

¹³ Uo.

¹⁴ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1899-ik évről. 1900. 4.

¹⁵ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1901-ik évről. 1902. 4.

¹⁶ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1902-ik évről. 1903. 2.

¹⁷ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1903-ik évről. 1904. 4.

¹⁸ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1904-ik évről. 1905. 3.

¹⁹ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1905-ik évről. 1906. 4.

A nyereség évenkénti eloszlása jól mutatja, hogy a részvénytársasági forma mindenképpen kifizetődő volt. Az éves jelentések, mint látszik meglehetősen szófukarnak bizonyultak és a Csongrád Megyei Levéltár Cégbírószág, Részvény Nyomdára vonatkozó iratsomója sem árul el ennél többet. A társaság működéséről nyomdai termelésük alapján lehet még képet alkotni.

Könyvek, helyi jellegű nyomtatványok

A vásárhelyi Németh László Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményében összesen 187 cédulát lehet találni, amelyek a Részvény Nyomdához kapcsolódnak. A könyvek vizsgálata alapján a következő statisztikát kaptam: városi 46 db, 25%; olvasóköri, egyleti 34 db, 18%; mezőgazdasági 32 db, 17%; iskolai 26 db, 14%; üzleti, banki 17 db, 9%; szépirodalom, történelem 16 db, 9%; egyházi 13 db, 7%; orvosi 3 db, 1%.

A nyomtatott könyvek, helyi jellegű kiadványok ilyen jellegű statisztikáját azért tartom fontosnak, mert abból kitűnik, hogy kik voltak azok a megrendelők, akik megbízásukkal egyben támogatták a nyomda fennmaradását. A városban, ha valaki nem szimpatizált ezzel a csoportosulással, akkor nyugodtan fordulhatott másfelé, hisz ebben az időszakban ezen kívül még 6 különböző nyomda is működött, és nem mindegyik támogatta a kormányt. Ettől függetlenül a nyomda működésének ideje alatt első számú üzemévé vált a városnak. Köszönhető ez többek közt annak – a statisztika alapján –, hogy a nyomda által kiadott nyomtatványok 1/4-ét a városi megbízások tették ki.

Feltűnő még a helyi Gazdasági Egyesület által kiadott mezőgazdasági szak-könyvek, tanulmányok nagy száma is. (A helyi Gazdasági Egyesület tömörítette magában azt a földbirtokos, földbérlő réteget, amelynek hangsúlyozott szerepéről már szóltam.) Az olvasókörök és egyletek által történt megbízások (18%) jól mutatják, hogy korántsem az összes fordult a város első számú nyomdájához. Ez a tény többek között annak is köszönhető, hogy a körök, egyletek nagy része az ellenzékét támogatta.

Az értelmiség jelentős szerepvállalása a Részvény Nyomdában (a tisztviselőkkel együtt 49%) szintén nem mutatja azt az arányt, amely a kiadványokban azért megjelenhetett volna. Az iskolai, (a tanévi értesítőket leszámítva) szépirodalmi, történelmi, orvosi kiadványok számát tekintve meglehetősen alacsony értéket mutat: 24 db, azaz 13%. Ez talán annak köszönhető, hogy a helyi értelmiség nem a leggazdagabb rétegek közé tartozott és így a kiadványok szponzori szerepét nem vállalhatták fel.

A helyi sajtóban betöltött szerep

A sajtó igen fontos szerepet játszott a város életében. Szeremlei Sámuel Hódmezővásárhely történetében egy fejezetet szánt a korabeli politikai és hírlapirodalom kiemelkedő alakjainak. A fejezetben felsorolt fontosabb nevekkal – nem

Részvény Nyomda

*Részvény Nyomda
Látkép az ótemplomi bazársorral*

meglepő módon – találkozhatunk a Részvény Nyomda köré csoportosuló hírlap-írók, munkatársak, részvényesek társaságával. Néhány, a teljesség igénye nélkül: Wilhelm Arnold, ifj. Szilágyi Gyula, Kun Béla, Horovitz Jakab, Draskóczy Pál, Erneyi István, Ormos Ede, Róth Antal, Fejérváry József, Halmi János, Futó Mihály stb.²⁰

Az 1896-os induláskor Hódmezővásárhelyen három periodika uralta a piacot: 1. *Vásárhely és Vidéke* (ellenzéki), 2. *Hódmezővásárhely* (kormánypárti), 3. *Vásárhelyi Hírlap* (vegyes tartalmú; a lap 1896 ápr. 1-jén megszűnt). A szabadelvű politika minél nagyobb népszerűsítése érdekében – mint azt már az igazgatósági jelentéseknél megfigyelhettük – 1899-ben politikai napilappá alakították át a *Hódmezővásárhely* című újságot és az addig hetenként kétszeri kiadást igyekeztek megnövelni, de ez csak 1904-ben sikerült. A támogatói körre és olvasótáborra való utalást már a fejlécben megtalálhatjuk, hiszen a politikai napilap mellett ott díszleg a „Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egylet közlönye” adat is. A lap irányításával valószínűleg nem mindig voltak megelégedve, ezért a felelős szerkesztőket sűrűn cserélték. Az érintett időszakban öten is voltak: Draskóczy Pál, ifj. Szilágyi Gyula, Szentmiklósi József, (vésztői) Kun Béla, Horovitz Jakab.²¹

A helyi sajtócsatározások szaftos történeteit itt nem elemzem, de említést érdemel az a jelenség – amely országosan is elterjedt volt –, hogy a *Hódmezővásárhely* c. napilapban külön volt egy olyan rovat, amelyet „Nyílt-tér”-nek neveztek. Az újság ezen részéért a szerkesztőség nem vállalt felelősséget és így szabad utat engedtek bárminemű rágalmazásnak, a legdurvább személyeskedésig bezárólag. Valószínűsíthető, hogy a sajtórágalmazási perek nagy része ezekre a kis blokkokra vezethető vissza.

A *Hódmezővásárhely* a város leghosszabb életű napilapja volt. A rangsorban másodikként legtöbb évet megélt periodika a *Vásárhelyi Reggeli Újság* szülőatyja – (vésztői) Kun Béla – is a szabadelvű napilapnál kezdte, de később gyökeresen az ellenkezőjébe csapott át. A vásárhelyi helytörténeteszek szerint sokszor simulékony és köpönyөгforgató politikus napilapja érte el a legnagyobb példányszámot (6000! 1906-ban) Vásárhelyen.²² Ezt többek között azért sikerült neki, mert fillérekért adta és erős ellenzékiisége miatt hamar a választók bizalmába férközött. Saját nyomdája megalapításáig fél éven keresztül a Részvény Nyomdában nyomtatta lapját. A sajtón keresztül leszűrődő politikai hadakozások jelentősége, akkor kap igazi értelmet, ha (vésztői) Kun Béla politikai sikerességére rámutatunk. Ő ugyanis több mint 30(!) évig – kisebb megszakításokkal – országgyűlési képviselő tudott maradni és ebben nagy szerepet játszott ellenzéki lapja, amely a hét minden napján megjelent.

A Részvény Nyomda rövid ideig próbálkozott egy *Színházi Újság* kiadásával is, ami a helyi kulturális életben igen csekély szerepvállalásnak számított, ha

²⁰ SZEREMLEI Sámuel: *Hódmezővásárhely története V. Hódmezővásárhely*, 1913. 613–614.

²¹ KÁRÁSZ József: *A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843–1970*. Szeged, 1974. /A Somogyi-könyvtár kiadványai 15. Szerk. PÉTER László/. 55.

²² *Vásárhelyi Reggeli Újság* 1906. jan. 14. (újsághirdetés).

figyelembe vesszük azt, hogy mindössze egy évig nyomtatták náluk és a kiadója is egy könyvkereskedés volt.²³

A részvénytársaság megszűnéséről sajnos nem maradtak fenn megnyugtató adatok. Amikor 1906. augusztus 4-én Róth Antal felvásárolja a nyomdaüzemet, csak egy szűkszavú szerkesztőségi közlésben értesíti az olvasóközönséget, hogy ezentúl az újság az ő nyomdájában készül. Róth Antalnak – aki a vásárhelyi nyomdászatban igen magas színvonalat képviselt –, bizonyos mértékben szerencséje is volt az átvétellel, hiszen a városi beszállító pozíció ezzel rögtön az ölébe pottyant. Érthető, hisz munkáját régóta megbízhatónak és magas színvonalúnak tartották. A későbbiek során, hogy a konkurenciaharcot kikerüljék a városi vezető nyomdászok (Dura Lajos, Erdei Sándor, Róth Antal) egymás közt megegyeztek a piac felosztásán.²⁴

A Vásárhely és Vidéke Rt. 1910–1911

A Vásárhely és Vidéke Rt. nyomdája szintén nem saját alapítású volt. Endrey Gyula – akinek személye szorosan összefügg a részvénytársasággal és a Függetlenségi és 48-as Párttal – még 1895-ben vásárolta meg a Vetró Lajos Endre Lehel utca 2. szám alatti nyomdáját. 1910-ben pedig az ő nyomdája képezi majd az Rt. műhelyét.

Endrey Gyula nem sokkal Hódmezővásárhelyre kerülése után, 1883. januárjában egy helyi érdekeltségű társadalmi és szépirodalmi hetilapot alapított *Vásárhely és Vidéke* címmel.²⁵ A lapindításnál Endrey még hangsúlyozta, hogy pártatlan kíván lenni a politika terén, de rövid időn belül a helyi ellenzék sajtóorgánumává vált. Saját, ellenzéki lapjának nyomtatása érdekében vette meg Vetró Lajos Endre nyomdáját 1895-ben. 1910-ben a háború előtti nehéz gazdasági viszonyok azonban nem teszik lehetővé, hogy továbbra is fenntartsa nyomdáját. Ekkor lépett föl a Függetlenségi és 48-as Párt helyi szervezete azzal az ötlettel, hogy vegyék át az ellenzéki lap számára oly fontos nyomdát, olyan formában, hogy részvénytársaságot alapítsanak és felvásárolják Endrey Gyulától az üzemet.

A Vásárhely és Vidéke Részvénytársaság mindössze két évet élt és már egyértelmű politikai szándék állt mögötte. Az 1910. október 16-i alakuló közgyűlési meghívó aláírásánál ez szerepel: A „Hódmezővásárhelyi Függetlenségi és 48-as Központi Pártkör” mint alapító nevében.²⁶ Az alaptőke 15 000 koronát tett ki és a részvényeket 85-en vásárolták fel. Ebből gazdálkodó 32, értelmiség 25, kereskedő 22, iparos 6. Valószínűsíthető, hogy mindenki a párthoz tartozott, vagy azzal nagymértékben szimpatizált.

²³ KÁRÁSZ József: i. m. 1974. 105.

²⁴ Kőszegfalvi Ferenc szóbeli közlése, idős nyomdászokkal történt beszélgetései alapján.

²⁵ BARNA Ibolya: *Dr. Endrey Gyula /1856–1913/ hódmezővásárhelyi országgyűlési képviselő politikai pályája.* (Szakdolgozat.) Szeged, 1983. 6.

²⁶ CSML Cégb. 61/1910 Meghívó az alapító gyűlésre.

A társaság működéséről az 1912. február 4-i közgyűlési jegyzőkönyvből tudhatunk meg többet. Ezen a közgyűlésen, amellet, hogy áttekintik eddigi munkásságukat, kimondják feloszlatusukat. A kezdeti remények után hamar rá kellett döbbsenniük, hogy a nyomdaipar területén milyen nehéz munkásviszonyok vannak és a munkaadók és munkások között elég sok feszültség van. 1911. január 1-jétől a *Vásárhely és Vidéke* politikai napilapot úgy alakították át, hogy az hetente háromszor jelenjen meg. Ez egy kis enyhítést jelentett a nehéz viszonyok között. A távolabbi jövőt tekintve azonban arra az álláspontra jutottak, hogy eladják a nyomdát, mert

„...kisebb nyomdai vállalattal, kistökével, részvénytársasági alapon boldogulni már csak azért sem lehet, mert ily kisebb vállalat műszaki és üzleti szempontból egyaránt megfelelő és megbízható üzletvezetőt sem tud kapni, mire nézve szomorú tapasztalásaink vannak.”²⁷

A részvénytársaság felbomlásához valószínű az is hozzájárulhatott, hogy a párt országosan is sokat vesztett a tekintélyéből ebben az időszakban. A nyomdát még 1911. október 8-án 12 000 koronáért eladták Münz Rudolfnak, a *Vásárhely és Vidéke* hírlap lapkiadói jogát pedig Dr. Endrey Gyula tulajdonába visszabocsátották. Az egész működés 1046 kor. 47 fill. veszteséget okozott.²⁸

Azt a feltevést, hogy a nagyobb arányú befektetés meghozza gyümölcsét a helyi nyomdaiparban, részben igazolja a *Vásárhely és Vidéke* 1912. február 9-i számában megjelent írás, amely a lap közeli felszámolásáról szól: „...kis tőkével részvénytársasági alapon boldogulni nem lehet...”²⁹

A *Vásárhely és Vidéke* utolsó, 1912. dec. 30-i számában a következő önvalomást olvashatjuk:

„...Be kellett látnunk, hogy a változott helyzet és körülmények mindinkább szűkebbre szorítják azt a célt és hivatást, melyet a *Vásárhely és Vidéke* harminc éven át hűségesen és igaz lelkesedéssel szolgált. Be kellett látnunk, hogy a múlt emlékeiből nem lehet az újságot fenntartani és annak jövőjét megalapozni...”³⁰

A Kultúra Rt. 1920–1928

A nyomdászat helyzete Vásárhelyen a 20-as évek elején

A Kultúra Részvénytársaság Vásárhely nyomdászatában betöltött szerepénél először hangsúlyoznunk kell, hogy azt a vonulatot képviseli, amely azt tűzte ki célul maga elé, hogy egy tőkeerős, minőségi munkát előállító, konkurenciaharcot kiküszöbölő nyomdai vállalkozást hozzon létre. Ezzel a lépésükkel, mintegy

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ *Vásárhely és Vidéke* 1912. febr. 9. 2.

³⁰ *Vásárhely és Vidéke* 1912. dec. 30. 1.

„városi” nyomdát létesítsenek, amely erős társadalmi támogatottságot élvez. Az utolsó ilyen jellegű igénnyel a már bemutatott Részvény Nyomda lépett föl még a századforduló előtt.

Vásárhelyen 1921-ben három nyomda működött. Az egyik, a már ismert Róth Antalé volt, amely – még a Részvény Nyomdától átvéve a stafétabotot – elnyerve a város beszállítói pozícióját igen jól prosperált még a gazdaságilag nehezebb időkben is. A második nyomda id. Dura Lajos kezében volt, aki szintén erős konkurenciát jelentett a városban. Ő az I. világháború ideje alatt nem működött, de 1919-ben újrakezdte 1904-ben megalapított vállalkozását. A harmadik nyomda nem jelentett nagy vetélytársat a Kultúra Részvénytársaságnak, mert a Nemes Ármin könyvkereskedő által működtetett nyomda 1921-ben csődbe jutott. Volt egy negyedik nyomdász is (Erdei Sándor), akit azért nem említünk, mert ő volt az, aki a nyomdászati vállalkozását 1921-ben átmentette a Kultúrába. Az 1921-ben létrehozott részvénytársaságnak végsősorban két nagy versenytárral kellett szembenéznie.

A Kultúra Rt. előzményei

A részvénytársaság által Erdei Sándortól megvásárolt nyomda történetével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a műhely alapját még annak Vásárhely és Vidéke Rt. nyomdája képezte, amelyet Müntz Rudolf vett meg 1911-ben. Ez az a nyomda, amelyet még 1894-ben Vetró Lajos Endre alapított. Müntz Rudolffal újból megnyílik egy olyan sora a nyomdatulajdonosoknak, amelyek kisvállalkozást működtettek kistökből. Nagyon ügyesen kellett lavíroznia annak (lásd Kun Béla a *Vásárhelyi Reggeli Újság* kiadója), aki nyereséget is szeretett volna termelni. Müntz Rudolfnak azonban nem volt kifizetődő a vállalkozása és 1913-ban eladta nyomdáját Széll Józsefnek. Az ő számításait az I. világháború húzta keresztül, hiszen ekkor a nyomdatermékek iránti kereslet és azok száma országosan is megcsappant. 1918-ig volt kezében a nyomda vezetése és ekkor vette meg tőle Erdei Sándor. Erdeinek – aki ugyan már képzett nyomdász – sem volt könnyű dolga a „terrorok” idején. A Tanácsköztársaság alatt – mondjuk a vele egyidőben működő és termelő nyomdákhoz hasonlóan – ő is alávetette magát a direktórium által diktált kényszernek, hogy tovább tudjon dolgozni. 1920-ra azonban be kellett látnia, hogy egyedül, saját erejéből nem tud talpon maradni, hiába megbízható a szaktudása. A részvénytársaság létrejötte neki elengedhetetlen volt ahhoz, hogy fenn tudjon maradni. Valószínűsíthető jó kapcsolatai és szervező-készsége lehetett alapja annak, hogy 1920. április 19-én az alapító tagok már egy megbeszélést tartottak egymás között, hogy mi legyen a megalapítandó részvénytársaság stratégiája.

A Kultúra Rt. megszületése

A részvénytársaság alapító tagjai 1920. április 19-én tartották első összejövetelüket. Ez az időszak nem igazán kedvezett egy olyan pénzügyi csoportosulás létrejöttéhez, amely a nyomtatott kultúra majdnem minden területén részt

akart venni és ráadásul ez kifizetendő is legyen számukra. Erről az első összejevetelről sajnos nem maradt fenn jegyzőkönyv, de a részvénytársasághoz szükséges alapítási tervezetet megfogalmazták. A végleges változatot 1920. október 21-én tartott ülésükön tisztázták le. Az „Alapítási tervezet és aláírási felhívás” a következő célokat tűzte ki maga elé:

„Átértve és átérve azon rendkívüli jelentőséget, mellyel a sajtó bír és azon hatást, melyet az egyesekre, társadalmi alakulatokra és általán a közerkölcsre gyakorol, úgy helyi és gazdasági érdekeink védelmében, mint honmentő törekvéseink szolgálatában is első fontosságú és mulaszthatatlan teendőnknek ismertük fel, hogy kisgazdatársadalmunkat minden idegen érdektől ment, saját sajtóvállalathoz juttassuk.

Ezen törekvésünkben melyben nem csupán közvetlen gazdasági, illetve termelői érdekeinket, hanem a kapcsolatos ipari és kereskedelmi érdekek védelmét is szolgálni óhajtjuk, a több és jobb termelés irányításával, a becsületes munka védelmével a kulturívó és erkölcsi erő növelésével, egy vállalatnak részvénytársasági alapon és „Kultúra Részvénytársaság” cég alatt való megalapítását határoztuk el.

Társaságunk munkakörébe vonná azon irodalmi és művészi törekvések támogatását, melyek a sajtó, a gondolatközlés egyéb módjai és megőrkítő formáiba a többtermelés honmentő céljait szolgálják, másrészt azon irányt képviselik, mely a keresztény világnézet és erkölcs visszaállításában és erősítésében fáradozik és a lelki szépség és nemesség tökélyéhez közelebb visz.”³¹

A fenti felhívás sikerességére jellemző, hogy a 3000 db 100 koronás részvényt összesen 254-en (!) vásárolták fel a városban. Így a 300 000 koronára tervezett alaptőke megteremtődött.

Az április 19-i alapítási tervezetben a „Kultúra Részvénytársaság” név helyett még „Irodalmi Művészeti és Nyomdaipari Részvénytársaság” szerepelt, amelynek magyarázatát az egyszerűsítésben kereshetjük, de így jobban rávilágít a társaság valódi céljaira.

A részvényesek

Az 1920-ban megszületett alapgondolatot 5 nagygazda, 4 értelmiségi, 1 könyvkereskedő, 1 nyomdász és 1 bankigazgató érlelte. Az alapítók névsorából kiderül, hogy a város prominens személyeiről van szó, és nekik tisztában kellett lenniük azzal, hogy egy ilyen jellegű vállalkozás mekkora kockázattal jár egy ilyen zavaros időszakban.

A részvényaláírási íveket³² átnézve rögtön szembetűnik azoknak a befektetőknek a sora, akik a legnagyobb anyagi áldozatot hozták a Kultúra Részvénytársaságért. Fő támogatója a helyi kisbirtokosság által 1911-ben alapított Közgazdasági Bank Rt. volt.³³ A pénzügyi csoportosulások – egy kivételével: „Kereskedelmi Rt.” – mind a Közgazdasági Bank alvállalkozásai voltak, mint például az „Állatforgalmi és Húsipari Rt.”, „Építőipari és Anyagbeszerző Rt.”, „Mezőgazdasági Rt.”. A fenn-

³¹ CSML Cégb. 46/1921 és 1208/1921 iratcsomók

³² Uo.

³³ FEJÉRVÁRY József: *Vásárhely története a családok tükrében*. Hódmezővásárhely, 1929. 176.

maradó részvényeket pedig a Közgazdasági Bank vásárolta föl. A vásárhelyi polgárok – ügyvédek, orvosok, tanárok, gazdák, iparosok, kereskedők – általában csak egy-két részvényt vettek. A részvényaláírási ívek feltűntetik a név mellett a lakóhelyet és ez alapján ki lehet szűrni, hogy a részvénytársaság ötlete annyira megmozgatta az emberek fantáziáját, hogy még 9 tanyasi lakos is vásárolt részvényt.³⁴ Kivételt képez a magánszemélyek között Erdei Sándor, aki – mint már említettük – így mentette át nyomdászati vállalkozását és az összes részvény 37%-át tudhatta magáénak. Így a részvénymajoritás az ő kezében volt.

A működés kezdete

1920. december 28-án tartották a Kultúra Részvénytársaság alakuló közgyűlését. A társaság elnökévé közfelkiáltással Dr. Szádeczky Lajos egyetemi tanárt, az MTA tagját választották meg. Az első igazgatóság tagjainak 3 évi időtartamra: Barabás István unitárius lelkészt, Erdei Sándort könyvnyomdászt, Kácsér Gyula kereskedőt, Losonczy József a Mezőgazdasági Rt. igazgatóját, Mayer Gyula a Kereskedelmi Rt. igazgatóját, Tóth Imre gazdálkodót, Wihs Béla bankigazgatót és Dr. Soós István polgármestert választották meg. A felügyelő-bizottság tagjainak pedig Gregus Máté, Nagy Kardos János földbirtokosokat, Későy István gyógyszerészt, Koncz Pál építészt, Szabó Vilmos az Állatforgalmi és Húsipari Rt. igazgatóját és Kruzslicz Károly építészt választották meg.³⁵ Ezek mellett kialakítottak még három szakcsoportot, egy irodalmit, egy művészetit és egy közgazdaságit.

A társaság működése meglehetősen sajnálatos módon nem lett egy sikertörténet. A kezdeti nagyszerű elképzelést, amely a város kulturális fellendítését célozta meg, nem tudták megvalósítani. Hiába volt megfelelő pénzügyi háttere a működésnek, hiába volt a már ismertetett társadalmi összefogás, a részvénytársaságot néhány év alatt teljesen felemésztette a rendkívül rossz gazdasági helyzet.

Tevékenységüket a részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyveiből követhetjük nyomon. Működésük első évében már a nehéz gazdasági körülményekről panaszkodtak. Ennek ellenére létrehoztak egy kölcsönkönyvtárat és folyóiratok kiadásába is belekezdtek. Ebben az évben még 28 468 korona nyereséget tudtak termelni, de még az 1922-es év is 79 173 korona nyereséget tudott felmutatni.³⁶ (A nyereségek növekedésénél figyelembe kell venni – a korra jellemző – rohamosan növekvő inflációt.) A kölcsönkönyvtárukat folyamatosan bővítették, a könyv-, és papírkereskedésüket teljesen berendezték. A növekvő forgalom miatt kilátásba helyezték, hogy kibővítik ezt az üzletágukat.

A társaság életét megkeserítette a tagok közötti ellentét. Egy 1922. május 6-i igazgatósági ülésről fennmaradt jegyzőkönyv³⁷ igen éles vitáról tanúskodik. A jelentés szerint Wihs Béla és Erdei Sándor Pestre utaztak, hogy a Miniszter-

³⁴ Mint 31. sz. (8., 13., 15. íveken)

³⁵ Mint 31. sz.

³⁶ Mint 31. sz. (éves veszteség-nyereség mérlegek)

³⁷ Mint 31. sz.

elnöki Hivatal Sajtóosztályán az öt hónapja elmaradt *Friss Hírek*nek szánt szubvenció után érdeklődjenek. A sajtóosztály azt a megoldást javasolta, hogy az elmaradás fejében kiutal 100 000 koronát a *Vásárhelyi Újság* tanyai terjesztésének költségeire. Az összeg körül heves vita bontakozott ki. Lázár Dezső (Gazdasági Egyesület elnöke) kérte, hogy ezt az összeget a Gazdasági Egyesület kapja, ugyanis a *Vásárhelyi Újság* az ő kiadásukban jelent meg. Erdei viszont – arra hivatkozva, hogy ez a lap csak veszteséget okozott a részvénytársaságnak –, azt javasolta, hogy az összeget a nyomdának utalják át. Lázár Dezső erre a lépésre mindenkit gazembernek titulált, amire a többiek magyarázatot követeltek.

Valószínű ez is közrejátszott abban, hogy az 1922-es évről szóló jelentésben³⁸ már azt olvashatjuk, hogy október 1-jétől a *Vásárhelyi Újság* kiadását megszüntették. A Gazdasági Egyesület azonban, mint hetenként megjelenő mezőgazdasági szaklapot továbbra is kiadta. A kölcsönkönyvtár állománya folyamatosan bővült és ennek köszönhetően egyre többen használták. (Állományát mindössze 2000 kötetre tudták felemelni.)

Az 1923-as év még 4 557 508 korona nyereséget hozott a részvényeseknek. A torzsalkodások azonban tovább folytatódtak. Az igazgatóság elnöke erre külön felhívta a figyelmet a Miniszterelnöki Hivatal Sajtóosztályához intézett levelében:

„E helyütt jelentem, hogy a lap szerkesztőségében bekövetkezett személyi változásoknak indoka az a személyes érdekű és élő elhajlás volt, amely a volt szerkesztők egyéni és családi érdekeit és ellenszenveit mind fokozottabb mérvben vitte a lap hátsábjaira és legutóbb már a város második kerületbeli kormánytámogató pártonkívüli képviselőjének brutális megtámadására vezetett és amely irányzat a lap népszerűségét is jelentékenyen súllyesztette...”³⁹

A *Friss Hírek* felelős szerkesztői posztjára 9 napja kinevezett Pillich Andrást, még a levél keltezésével egyidőben 1923. ápr. 20-án leváltották. A lap irányítását Wihs Béla, a társaság igazgatósági elnöke vette át két hónapra.

A részvénytársaság bővítette üzletágait a helyi érdekeltségű vasúti menetjegyiroda átvételével. Emellett felállítottak egy hírlapárusító osztályt, amelynek keretében a fővárosi hírlapok és irodalmi folyóiratok széleskörű terjesztését szerették volna elérni.

A korona inflációja igen sok fejtörést okozott a társaság vezetőinek. A sorozatos tőkeemelések igen jól tükrözik a pénz elértéktelenedését. 1922-ben 600 000 koronára emelik, 1923-ban 7 500 000 koronára, majd 1925-ben már 150 milliónál tartanak⁴⁰, de ez akkor már nem segített rajtuk. A részvénymajoritás szempontjából alapvető változás jelentett, amikor Erdei Sándor kilépett a társaságból (1924),

³⁸ Uo.

³⁹ HL Iratok. 1923. ápr. 20-i keltezéssel [A Kultúra Rt. hódmezővásárhelyi levéltári anyagát 1990-ben találták meg a Közgazdasági Bank Rt. iratai között. A szakemberek külön dobozban tárolják és a fondjegyzékben az „Iratok 1920–1937 XI. 211.” hivatkozásnál jegyzik. A továbbiakban: HL Iratok]

⁴⁰ HL Iratok. 1925. dec. 23-i közgyűlési jegyzőkönyv.

hogyan egy másik nyomdát alapítson. Feltehetőleg ez az esemény vezetett a társaság megszűnéséhez.

1923-ban Wihs Béla levélben fordult a Miniszterelnökség Sajtóosztályához, hogy az addigi támogatást növeljék meg⁴¹, ami 1924-ben már odáig jutott, hogy a *Friss Híreket* is átengedték volna a kormány közvetlen irányítása alá, a teljes költség átvállalása fejében.⁴² Egy 1925. ápr. 27-i keltezésű levél⁴³ pedig már arról tanúskodik, hogy már maga Aigner Károly főispán próbálkozik a lap megmentésével. A helyi érdekeltségű gazdasági társaságok pedig nemsokára megvonták támogatásukat a Kultúrától, mert a nehéz gazdasági helyzet az ő működésükre is rányomta bélyegét.

A sors ironiája, hogy a részvénytársaság megmentésére olyan magánbefektető jelentkezett, akivel a későbbiekben nem voltak a legjobb viszonyban. Pillich Andrásról – aki az MTI szegedi fiókját vezette – egy 1923. márc. 31-i keltezésű levélben azt írták, hogy majoritást biztosítottak neki.⁴⁴ A helyzetet szinte pedig tragikomikussá teszi, hogy a társaságot 1926-ban a régi konkurencia – (vésztői) Kun Béla – vásárolta fel.⁴⁵

A Kultúra Rt. nyomdászati termékei

Meglehetősen szegényesnek mutatkozik a részvénytársaság könyvkiadói tevékenysége, hiszen mindössze egyetlen könyvről tudunk, amit kiadtak. A helyi jellegű kisebb kiadványokkal együtt ez a szám mindössze kilencet ért el. Rendszeres, megalapozott kiadói stratégiát – a már említett gazdasági okok miatt – nem tudtak kialakítani. Az egyetlen mezőgazdasági jellegű könyv talán arra utalhat, hogy a kisbirtokosok, mezőgazdaságból élő emberek felvásárló erejére számítottak.

Sokkal jelentékenyebb azonban a helyi sajtótermékek kiadásában vállalt szerepük. Ez is inkább csak azt mutatja, hogy a kulturális fellendülést milyen átfogó, komplex módon képzeltek el, mert ezek a nyomda zavaros körülményei miatt csak rövid idejű megjelenést tudtak elérni. A társaság által nyomtatott sajtótermékeknél fontos látni, hogy igazából nem magát a kiadó szerepét vállalták fel, hanem csak a nyomdait. A kiadást közvetett módon a részvényesek egyéb (Gazdasági Egyesület, a helyi nőegyletek, az Egységes Párt helyi szervezete) érdekközösségei fizették, de egyben ők jelentették a felvásárlói piacot is. A Kultúra Rt. mindössze 3 periodikában vállalt kiadói szerepet, ezek is csak nagyon rövid életűek voltak. (A *Friss Híreknél* 6 hónapig, a *Vásárhelyi Naplónál* 1 évig, a *Színházi Híreknél* 2 hétig.) A Kultúra Részvénytársasághoz kapcsolódó periodikák: *Alföldi Népmívelés* (tanügyi lap), *Hódmezővásárhelyi Sport Élet*, *Magyar Asz-*

⁴¹ HL Iratok 1923. ápr. 20-i keltezésű levél

⁴² HL Iratok 1924. márc. 31-i keltezésű levél

⁴³ HL Iratok

⁴⁴ HL Iratok 1923. márc. 31-i keltezésű levél

⁴⁵ HL Iratok

szonyok Lapja, *Színházi Hírek*, *Vásárhelyi Hírlap* (időszaki politikai lap), *Vásárhelyi Napló* (politikai napilap), *Friss Hírek* (független politikai napilap), *Vásárhelyi Újság* (a Gazdasági Egyesület hivatalos közlönye, amely igen erősen politizált).

A nyolc periodika fele politikai érdekeltségű, de egy színházzal, egy oktatással, egy sporttal kapcsolatos és egy nőknek szóló lap is kikerült a nyomdájukból. A szándék – melyet még az alapítási felhívásban tettek közzé – világosan kitűnik a nyomdájukból kikerülő sajtótermékek tartalmi összetételéből.

A Kultúra Rt. végnapjai

Kurucz János vásárhelyi születésű, szocialista érzelmű nyomdász 1924. aug. 17-én keltezett levelében a következőket írja Wihs Bélának:

„Abban a nyomdateremben, ahol Életnek kellene lennie, ahol a gépnek örökösen bűgni, zúgni kellene mintegy hirdetve a Kultúra-nyomda dicsőségét, életképességét, magasztos hivatását, abban a teremben a Halál, a lapra elsovadás ütött tanyát!”⁴⁶

A nyomdász szakember – állítása szerint – jól ismeri a nyomda helyzetét és tudja, hogy hogyan lehetne ezen a helyzeten változtatni. Részletes munkatervet dolgozott ki arra az esetre, ha átvehetné a nyomda irányítását a betűkészlet cseréjétől kezdve a munkások létszámaig minden részletre kiterjedően. Wihs Bélának tett ígérete szerint rövid időn belül fel tudná virágoztatni a nyomdát. Próbálkozását nem kísérte siker. Wihs Béla ugyan személyesen is találkozik vele, de a nyomda vezetése nem kerül át az irányítása alá. Kurucz 1925-ben a polgármestert is megkeresi egy olyan tervszellettel, melynek lényege egy „városi nyomda” létrehozása lenne, de próbálkozása szintén sikertelen maradt.⁴⁷

A Kultúra Részvénytársaság működése 1925-ben már 845 047 korona veszteséget termelt. Az igazgatóság ekkor már Pillich András irányítása alatt állt.⁴⁸ Nem sokkal később (véstőli) Kun Béla felvásárolja az összes részvényt és saját politikai céljaira használja fel a nyomdát. Az utolsó olyan nyomdatermék, amelyen a Kultúra Rt. neve szerepel, 1928. nov. 26-án hagyja el a nyomdát.⁴⁹

A Szegedi Cégbíróság sokáig foglalkozott a részvénytársaság felszámolásával, amelynek sorát Erdei László (Erdei Sándor fia) 1933. szept. 16-án keltezett levele indította el. Ebben elpanaszolja a bíróságnak, hogy a főrészvényes (Kun Béla) elherdálja a nyomda összes ingóságát és azzal saját vagyonát gyarapítja.⁵⁰ (Erdei Lászlónak összesen 2 db részvénye volt és rajta kívül már csak Kun Bélának lehetett.)

⁴⁶ HL Iratok 1924. aug. 17. Kurucz János levele Wihs Bélához.

⁴⁷ KÖSZEGFALVI Ferenc: *Ady és József Attila nyomdásza*. = Délsziget 1989. 14. sz. 43.

⁴⁸ HL Iratok (nyereség-veszteség kimutatások)

⁴⁹ Friss Hírek 1928. nov. 26.

⁵⁰ Mint 31. sz.

Wihs Béla – aki a társaság fennmaradásáért nagyon sokat tett – 1928-ban írt egy irredenta regényt, amelynek előszavában az elmúlt évtizedet a következőképpen jellemezte:

„Az 1925. év nyarán, egy évtizedes idegfeszültség nyomán jelentkező fáradtságom rákényszerített, hogy végre magammal is foglalkozzam ... Egy évtizedes zavar a magyar gazdaság szűkreszabott organizmusában és lázas vérkeringésében oly bonyodalmas krízist támasztott, hogy az ezzel járó izgalmak különösképpen a szellemi munkában robotolók idegrendszerében abnormis pusztításokat okoztak.”⁵¹

A társaság feloszlott és működésének nyomaira – meglepő módon – szinte alig lehet adatokat találni a Vásárhely történetével foglalkozó szakirodalomban.

Az összkép

A nyomdai részvénytársaságoknak a város történetében játszott szerepét, hatását vizsgálva elengedhetetlen a komplex vizsgálati módszer alkalmazása. A társadalmi, történelmi, politikai viszonyok mind olyan háttérrel nyújtanak a nyomdák szerepének feltárásához, amelyek sokszor kulcsszerepet töltenek be történetük megértésében.

Az áttekintett részvénytársaságok történetéből kitűnik, hogy mindhárom jelentékeny hatást akart gyakorolni a város életére. Ezek közül kettő (Részvény Nyomda, Kultúra Rt.) a város nyomdászattörténetében olyan vonulatot képviselt, amely a tőkeszegény, gyenge minőséget produkáló kisvállalkozások állandó próbálkozásai közül szeretett volna kiemelkedni. Ezáltal előtérbe került – bizonyos tekintetben – egy „városi” nyomda eszménye, amely a konkurenciaharcot megszüntethette volna.

A részvénytársaságoknak a társadalmi életre gyakorolt fókuszáló szerepét leginkább politikai síkon figyelhetjük meg. Ennek alátámasztására legjobb példa a Vásárhely és Vidéke Rt., amely pusztán azért jött létre, hogy egy ellenzéki politikai lapot fenntartsen. A kormánypárti-ellenzéki viszony kettősége azonban a másik két nyomdánál is könnyen észrevehető. A Részvény Nyomda egyértelműen a saját keresztül próbálta meg népszerűsíteni a szabadelvű politikát. A Kultúra Részvénytársaság szerepvállalását pedig négy kormánypárti politikai lap fémjelzi.

A társadalmi támogatottság vizsgálatánál – a Részvény Nyomda esetében – feltűnő az értelmiség nagyszámú jelenléte. Emellett az is feltűnő, hogy mennyire nem tudták képviselni saját érdekeiket a társaság könyvkiadói stratégiájában. A nyomdából kikerülő produktumok alapján inkább a városi vezető (virilis) réteg meghatározó erejére lehet következtetni. A Kultúra Rt. esetében a kisközélet szerepvállalását lehet kiemelni. Emellett azonban jelentékeny társadalmi összefogást eredményezett a békeszerződés miatti – pártharcoktól mentes – felháborodás.

⁵¹ WIHS Béla: *Nem! Nem! Nem!* Hódmezővásárhely, 1928. 3.

A város művelődési helyzetének fellendítésében a Részvény Nyomda tette a legtöbbet. A Vásárhely és Vidéke Rt. egyáltalán nem, míg a Kultúra Rt. csak részben ért el eredményeket. Az utóbbi részleges sikerességét a bizonytalan működésre lehet visszavezetni, de a szándék a város vezető értelmiségi embereit összekovácsolta.

JÓZSEF PAP

Les sociétés anonymes d'imprimerie de Hódmezővásárhely 1896–1928

A partir la revue de l'histoire des sociétés d'imprimerie il nous devient clair que toutes les trois avaient l'intention d'exercer un effet important sur la vie culturelle de la ville. Deux d'entre eux (L'Imprimerie d'Action et S. A. Culture) représentaient dans l'histoire de l'imprimerie de la ville une tendance, dont le but étaient d'exceller parmi les tentatives continuelles des petites entreprises, produisant, faute de moyens financiers, une qualité faible.

Le rôle de concentration dans la vie sociale des sociétés anonymes est à voir avant tout sur le plan politique. Pour preuve, le meilleur exemple la S. A. Vásárhely és Vidéke (Vásárhely et Région), fondée uniquement pour le financement d'un journal d'opposition. L'Imprimerie d'Action essayait populariser tout clairement la politique libérale par le moyen de la presse. Par contre, l'activité de la Société de Culture peut être caractérisé par quatre journaux gouvernementaux.

Dans le cas de l'Imprimerie d'Action, la présence de l'intelligentsia est plus que visible. Tout de même, il est aussi intéressant à voir, combien ces intellectuels étaient-ils incapables de représenter leurs propres intérêts dans la stratégie d'édition de la société. D'après les produits de l'imprimerie on présume plutôt la force décisive de la couche sociale dirigeante (viriliste) de la ville. Dans le cas de S. A. Culture nous voyons le rôle prépondérant des petits propriétaires.

Dans le développement de la vie culturelle de la ville le plus grand succès a été remporté par l'Imprimerie d'Action. La Société Vásárhely és Vidéke n'y pouvait rien, tandis que la S. A. Culture n'avait atteint que de résultats partiels.

KÖZLEMÉNYEK

Egy unitárius ének tanulságai. (Szőlősi István históriás éneke 1635-ből.) Szőlősi István éneke 1635-ben jelent meg Kolozsváron. Az ének többé-kevésbé hűen követi Jacobinus János 1595-ben Kolozsváron kiadott *Brevis enarratio* című, tehát latin nyelvű, a havasalföldi hadjáratról beszámoló Nyugat-Európában is meglehetősen elterjedt művét. Azt is tudjuk, hogy a két fordítás nem függ közvetlenül egymástól, Szőlősi ugyanis szabadabban bányászta anyagával, egyetlen jelentősebb részletet hagy csak ki, viszont több helyen is hozzátold. A szöveget kiadó RMKT sem a szerzőről, sem Hári Mihályról, akinek Szőlősi művét ajánlotta, nem tud közelebbit. Mindössze ennyi derül ki a *Rövid historia* megszületésének körülményeiről.¹

Újabban előkerült adatok alapján azonban kísérletet tehetünk nemcsak a szerző, hanem patrónusa azonosítására. Az Országos Levéltár Acta Ecclesiastica anyagában fennmaradt egy levél Szőlősi István kolozsmonostori adószedőtől, aki a kolozsvári bírának feleségével és annak rokonaival való viszályáról számol be, ebben jelölve meg tisztségéről való lemondásának fő okát.² A levélíró arra is utal, hogy lemondásában közrejátszik előrehaladott kora is, több kollégájának haláláról szólva ugyanis megjegyzi, hogy neki sincs sok hátra, és éppen ezért az általa őrzött konventi pecsétet visszaszolgáltatja.³ A *Rövid historia* ars dedicatoriájában burkoltan szintén utal életkorára, amikor az 1595-ös eseményekről szólva megjegyzi, hogy azokat már felnőtt fejjel érte meg. Ebből következtet arra az RMKT, hogy a kiadás évében, 1635-ben már előrehaladott korú ember lehetett. Van tehát egy nevünk, amely megegyezik az énekszerzőjével, ráadásul egyezik a hely, Kolozsvár, a levél megírásának időpontja, 1622. november 25. pedig viszonylag közel esik a kiadás 1635-ös időpontjához. Foglalkozása miatt biztosra vehetjük, hogy litterátus ember, személye tehát versszerzőként is szóba jöhet. A levélből kiderül, hogy Szőlősi protestáns: kolozsvári ekléziáról beszél, illetve egy margináliában arról, hogy lemondásának ügyében levelet írt a püspököknek is.⁴ Felekezeti hovatartozása szerint lehet kálvinista, de valószínűbb, hogy unitárius. Ennyi derül ki tehát a levélből, amely alapján feltételezhetjük ugyan a levélíró és az énekszerző személyének azonosságát, egyértelműen bizonyítani azonban csak további adatok segítségével tudnánk.

Az 1620-as években az unitárius felekezet még igen erős Kolozsváron, amelyet az itt működő kollégium is bizonyít. A kollégium Közép-Kelet Európa legjelentősebb ilyen jellegű intézménye, amellyel kapcsolatban, a szerencsének is köszönhetően, az általunk tárgyalt időszakból egy ada-

¹ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század. I.* Sajtó alá rendezte: BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla. Bp. 1959. 519–520 (a továbbiakban RMKT XVII/1).

² Magyar Országos Levéltár (MOL) E 150 Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archivuma (MKA). Acta Ecclesiastica. (E 150 Act. Eccl.) Irregistrata 30. t. No. 233. fol. 425.

³ „... az convent pecheietit az sacristiaval egiwt ma kegielmeteknek kezeben ayanlom megh eo felsege provedeal felölle.” 425r.

⁴ „Ezen dologhrol az mit irtam pwspeók urameknak azt sem titkoltam hanem pariaiat kwltem kegyelmeteknek.” Uo.

tokban rendkívül gazdag forráscsoport, a kollégium fasciculusai is ránk maradtak. Ez tulajdonképpen egy olyan napló, amelybe a mindenkori iskolafőnök az iskolát illető számadásszerű feljegyzéseit vezette be, így természetesen azt is, amikor a kollégium pénzbeli vagy természetbeli adományt kapott. Az adományozók közt több Szőlősi nevű személyt is találunk, köztük egy Szőlősi Istvánt 1626-ból.⁵ Gondolatmenetünket felekezeti hovatarozásáról alátámasztani látszanak azok az adatok is, amelyek Hári Mihály személyével kapcsolatban kerültek elő: az ő neve szintén szerepel a kollégium fasciculusaiban. Olyan emberként kerül elénk, aki huzamosabb időn keresztül támogatja az intézményt éppen abban az időszakban, amikor Szőlősi neve is megjelenik, vagyis 1626, 1628, 1629 és 1638-ban. 1641-ben már nem él, csak relictája, vagyis özvegye.⁶ Szőlősihez hasonlóan ő is hivatalt visel, mert nevét megtaláljuk a kolozsvári százak tanácsa képviselői között 1623-ben.⁷

A fentebbi adatok fényében bizonyosra vehetjük, hogy az énekszerző és a levélíró kolozsvári adószedő egy és ugyanazon személy. Ezt erősítik a Hári Mihállyal kapcsolatos adatok is, hisz kevéssé valószínű, hogy egyszerre két Szőlősi István és két Hári Mihály éljen egy időben, és egy helyen. Ha elfogadjuk, hogy a két név azonos az énekszerzővel illetve támogatójával, felmerül a kérdés, hogy mi lehet az oka annak, hogy egy antitrinitárius szerző népszerűsítő munkát ír a nem éppen ariánus rokonszenvérről ismert katolikus Báthory Zsigmondról? Szőlősi a következőképpen indokolja az ének szerzését:

„Ha kik gyönyörködnek régi Chronikákba
H Iszem hogy ujjaknak nyilván értésébe N
Serénybek mely hadak lesznek idejekben
...

Ezt nem illik senkinek meg utálni,
Nem sok dolog könyű által olvasni,
Maradékink itt megh tudgyák tanolni,
Mint kell Hazánk határit óltalmazni.
...

Hogy ne mehessen feledékenségben,
Iámboroknál légyen emlekezetben.”⁸

Históriás éneknek e két célból történő szerzése közhely, ezzel nem jutunk közelebb a mű születésére vonatkozó kérdésünk megválaszolásához. Annyi mégis kiderül Szőlősi szavaiból, hogy a vers elkészítésével az volt a célja, hogy ébren tartsa a régi dicsőség, az erdélyi fegyverek diadalának emlékét, és ezért nyúlt a már évtizedekkel korábban lezajlott, a török elleni háborúk legnagyobb győzelméhez, a havasalföldi hadjárat történetéhez.

Az RMKT feltevése szerint létezett egy korábbi, ránk nem maradt kiadás, amelyet a 181. versszak bizonyít, ahol azt mondja a szerző, hogy a hadjárat után „néhány üdövel” szedte írásba művét. A „néhány üdö” kifejezés elég tág meghatározás, a szöveg kiadói nyilván arra gondoltak, és ez logikus is, hogy az ariánus Jacobinus János, aki a kolozsvári patricius réteg egyik reprezentatív

⁵ A Szőlősi családról vö. *Fasciculus rerum scholasticarum collegii claudiopolitani unitariorum*. 1. 1626–1648. Prep. Edit DOMÁNYHÁZI. Szeged, 1997. 63, 67, 68, 70, 74, 75, 153, 177, Istvánról 63, (a továbbiakban *Fasciculus*). A fasciculusokra Dományházi Edit hívta fel figyelmemet, amit ezúton is hálásan köszönök.

⁶ *Fasciculus*... 65, 73, 78, 113, 149.

⁷ BINDER Pál: *Közös múltunk*. Bukarest, 1982. 302.

⁸ RMKTXVII/I. 58.

alakja volt, latin munkája után, a szintén ariánus Szölösi műve volt hivatva arra, hogy a fejedelmi politikát a latinul nem tudók körében népszerűsítse. Az ének szerzésére Szölösi fentebb idézett utalását figyelembe véve 1595-ben, vagy azt követő néhány évben kerülhetett tehát sor. Az *authoris dedicatoria* figyelmesebb elolvasása viszont a fentebbi állítás ellenkezőjét látszik bizonyítani:

„M	inapi írásom tölled el titkoln	I
	Nem akartam, sőt ma ki nyilatkoztatni	
I	eles lött harczoknak meg olvasasáb	A
	...	
A	dtam azért néked igaz szeretetbő	L
	Kit Magyar ighiben szedtem Deák nyelvből”	

A 'minap'-pal nem szoktak évtizedekkel ezelőtti eseményre utalni még Szölösi idejében sem, az pedig egyértelmű, hogy a szövegben említett írás, az maga az ének. Ha pedig áttekintjük az erdélyi történelem 1635 előtti eseményeit, akkor azt látjuk, hogy 1589 után, leszámítva az 1601. évet, amikor a fejedelem visszatért egy rövid időre, nem nagyon volt értelme egy bukott, ráadásul a protestáns felekezetek körében nem túl jó hírnévnek örvendő uralkodó alakjának népszerűsítésének. Az tehát, hogy azt az időt már felnőtt fejjel érte meg a szerző, előrehaladott életkorán kívül semmi mást nem bizonyít. A *dedicatoria* véleményünk szerint inkább arra enged következtetni, hogy Szölösi nem sokkal az 1635-ös kiadást megelőzően szerezte énekét, munkájának tehát nem a tizenöt éves háború eseményeihez, hanem I. Rákóczy György korához van köze.

Mivel az ének semmilyen konkrét fogódzót nem nyújt a keletkezés idejével kapcsolatban, az 1630-as évek első felének fordulatokban bővelkedő eseményeihez fordulunk. I. Rákóczy György 1631. évi hatalomra kerülését követően először a trónra kerülésében nagy szerepet játszó Zólyomi Dáviddal számol le, akit 1633-ban fognak perbe.⁹ Ugyanebben az időben léptetik fel a portán hívei a fejedelemmel szemben a szombatos Székely Mózeset.¹⁰ Zólyomi Dávidot sikerült ugyan Fogarasba záratnia és élete végéig tömlőcben tartania, Székely Mózes azonban nem, és azt sem sikerül Rákóczyknak portai követei révén elérni, hogy szállítsák Ázsiába. Székely Mózes esete szépen mutatta meg azt, hogy a porta Rákóczy sakkban tartására bátorította Konstantinápolyban, de igazán komolyan nem gondol arra, hogy föl is használja. A Székely Mózes ügygel párhuzamosan éleződött ki ellentéte Bethlen Istvánnal. Itt most nem részletezendő okok miatt a szakítás 1636 januárjában következik be, de már az előző év végén kitapintható a feszültség a két fél között. Székely Mózesről eltérően, Bethlen neve nagyon is jól cseng a porta urainak fülében és már az 1635-ös évben megfordulnak Bethlen megbízottai Budán, ahová éppen akkor kerül a fejedelemmel szemben ellenséges érzelmeket tápláló Naszuphaszáde, aki figyelmen kívül hagyva Konstantinápolyban a *status quot* megtartani igyekvő magatartását, kész katonai támogatást is nyújtani Bethlennek.¹¹ A háborús fenyegetés feszült hangulatot kelt Erdélyben, az aggodalmak 1636-ban beigazolódnak, amikor a magyarországi török katonai vezetők elhatározzák Bethlen trónra segítségét. A Szalonta melletti csetepaté azonban gyorsan véget vet a portai jóváhagyást nélkülöző vállalkozásnak.

Az 1630-as évek elején történeteknek azonban voltak egyéb belpolitikai vonatkozásai is. 1635-ben megszületik az első olyan törvény a szombatosok ellen, amelynek célja – jóllehet ekkor még csupán a Bethlen által hozott törvényeket erősítik meg – a szombatos felekezet megfélemlítése illetve megsemmisítése volt. Ennek finanszírozása – szinte nincs olyan év, hogy ne nótáztatna valakit Rákóczy – és politikai okai voltak. Rákóczy nem tűri, hogy Erdélyben befolyásos ellenzék ma-

⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta Comitania Regni Hungariae)*. X. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1884. 177–178, 184–188, 193–196, 200, 205–206 (a továbbiakban EOE).

¹⁰ EOE, X, 180, 188, 193, 197, 199, 200, 212–216, 218, 219.

¹¹ *Erdély története I–III*. Szerk. MAKKAJ László, SZÁSZ Zoltán. Bp. 1987. I. 701–702.

radjon, ráadásul éppen az 1635-ös évben kerül Székely Mózes ügye – hála portai támogatóinak – újra a reflektorfénybe Bethlen Istvánéval együtt. Tudjuk, hogy összhangban kül- és belpolitikai lépéseivel, a kálvinizmus hagyományos formáját államvallássá tenni szándékozó Rákóczy a Lengyelországban megjelent szociniánus szellemű unitárius könyvek megcáfolására 1636-ban először Alstedet, majd Bisterfeldet¹² kérte fel a zsidózókkal való leszámolás keretében. Következő áldozata a szombatosság szülője, az unitárius egyház lett volna, akik között a fejedelem nem tett különbséget, és amely éppen ezért kétségbeesetten próbálta magát tisztázni a szombatosság vádjá alól.

Ezekben a rendkívül mozgalmas években gyakran felidéződhettek Báthory Zsigmond török ellenes harcai, amelyet több évtized távlatából, akár úgyis fel lehetett mutatni, mint az erdélyi felekezetek összefogásának szép példáját, exemplumát. Jacobinus tárgyilagos leírása a havasalföldi hadjáratról kitűnően megfelelt ennek a célnak. De a fejedelemnek is nyomós oka volt arra, hogy ne feledkezzen meg a néhány évtizeddel ezelőtti történekről: és hogy milyen jól megtanulta az exemplumot, azt Bercsényi Imre császári küldöttel 1634-ben folytatott tárgyalásai mutatják. A porta ugyanis még a Bethlen ügy kirobbanása előtt, lengyelországi hadjáratához katonai segítséget kért Rákóczytól, aki roppant kényes helyzetbe került. Mikor a követ Erdély álláspontja felől tudakozódott, Rákóczy Báthory Zsigmond példáját idézte, és azt felelte, hogy ha a török nem tágit, akkor kénytelen lesz, még ha csak jelképes nagyságú kontingenst is, Konstantinápoly rendelkezésére bocsátani.¹³

A *Rövid historia* nagyon nehéz dologra vállalkozott: annak az erdélyi fejedelemnek az emlékét idézte fel, akit enyhén szólva nem lehetett ariánus barát politikával meggyanúsítani. Annak az erdélyi fejedelemnek a hadjáratát állította exemplumként, aki Erdély másfél évszázados történelmében egyetlenként vezetett győztes hadjáratot az országon kívül a török ellen, ráadásul éppen akkor, amikor utódja mindenáron arra törekedett, hogy a törökkel való konfliktust elkerülje. Annak az erdélyi fejedelemnek a példáját idézte fel, aki országát éppen a török elleni harc által sodorta pusztulásba. Szőlősi műve ezzel a talányos és többértelmű példázattal buzdít a harcra. Azt nem tudjuk, hogyan fogadta a fejedelem Szőlősi gesztusát, néhány évvel később azonban bekövetkezett a szombatos felekezettel való leszámolás, amely tovább szűkítette az unitárius gyülekezet mozgásterét is.

FÜGGELÉK

1622. november 25. Kolozsvár¹⁴

Szőlősi István a kolozsvári tanácsnak

MKA E 150 Acta Eccl. Irreg. 30. t. 233. sz. Eredeti

Eltemigh ualo szolgálatomban. Ily szomorú es keözönsegesen keserues allapantunkbanis az en el tauozot felessegem es annak nemely tanáchiosi ez oraigh eöregbittuen bumat mas bossu allasnal iobnak iteluen, Istenteöl, az ecclesia es politiabeli eör alloktol, (kiknek kezekbeöl szokta az Isten az vettekben megh nem feddet, el veszet lelkeket kiuanni) várnóm fwggenem. Azert ennie sok ideigh sokat twrtem teóröttem szenuettem, es az reconciliatioba, az vrnak ili nagi haragianak ostonak ideien, omnem mouendo lapidem faradoztam, sokszori remensegh adasokba defraudaltattam. Ez idő alat sok atiamfiaual egiwt kedues collegaim el halanak raitam aszer, nem lehetek keszwlettel szeörnien löueöldöz nem varakodik a halál. Maid belenkis akad a

¹² SZILÁGYI Sándor: *II. Rákóczy György*. Bp. 1893. 310–316.

¹³ EOE IX, 202.

¹⁴ A szöveget betűhív átirásban közöljük, kivétel $\ddot{w} = w$, $\ddot{y} = y$, a központozást a mai helyesírási szabályok szerint alkalmaztuk.

nylaba; kiert kenszeritem a keóniórgóssemmel kegyelmeteket auagi redealtassa, auagi szolgáltatasson teóruent; mert hogi ili keózel szemem lattara enny sok ideigh eó chiak az ili keózel szemem lattara enny sok ideigh eó chiak az legeniek keózót a houa teóbbenis iarnak, eyel nappal Istennek bosszusagara;¹⁵ az en gialazatomra gieótrelnemre heuerien az giasz színe alat azoknak tragarsagokat halgassa. Hwti melle ne ieóyon, lehetetlen touab szenued(nem)* valamint iarok, de hogi ezt tauoztassam, ha hamar sem tórueni se a reconciliatio nem leszen; iob tauul lennem az vam propositumom, mindenemet ide hagiuan, az conuent pechietit az sacristiaual egiewt ma kegielmeteknek kezében ayanlom megh eo felsege prouedeal feleolle. A perceptorsagot másra bizom, bizoni nekem semmihez keduem ninchi, ha mi keues napom megh hatra vagion, chien-desb helien kiuanam vegezódni. Hogi penig senki ne vellie ez vilaghi mulando ion kapasomat, en megh izentem az aszonnak, soha nekem az eó attiafiatol marat chiak egi penzet se aggia, akar houa tegie. Hogi en az eletem iobbitasara, meniere Isten ily giarlo edennek erót ád, az szeretettel bekeuel ualo lakásra kesz uoltam. Im ez oda kwl-deót signaturabolis, kit regen az en szerelmes iambor igaz io hirrel emlekezetel ki mult collegamnak ha fogot uolna, irtam volt. Eszebe veheti kegyelmetek. Megh mostis eleotte az ut, ha addigh siet, meddigh a halál vagi egieb akadali ér bennwnket. Kegyelmeteknek uram aggion orat, uagi a teoruenire, uagi az en el buchiuzasomra megh szolgalom. Tarchia megh Isten io egessegbe kegyelmeteket
Kegyelmetek szegeni

El busult szolgálja
Zeóleósi Istuan

P.S. Ezen dologhrol az mit irtam pwspeak urameknak azt sem titkoltam hanem pariaiat kwltem kegyelmeteknek

CÍMZÉS: Ad manus amplissimorum virorum dominorum primarii et regii iudicum colosuariensium

Más kézzel: Ex resolutione amplissimi senatus. Emlekezünk rea, hogy kegyelmed feleségével eoswe haborodwan es ugian seiunctioban léuén, intettük wala kegyelmedet, hogy kegyelmed feleségeuel in gratiam reuidealna. Im ertiük mostanis az kegyelmed kiwansagat és az bekességhre inclinalt elméjét. Mi azert abban ellent nem tartunk (az aszonnak es attiafiainak kedueket kereswén) ha redeal, es megh bekelhetik kegyelmed vgyanassal.
Anno 1622 die 24 novembris

KRUPPA TAMÁS

¹⁵ Marginália: itt director vrainnakis volna mogiok a vigiazasba

* tollban maradt

Ismeretlen egyházpolitikai röpirat 1849-ből.* 1849-ben Pesten, Kozma Vazul nyomdájának gondozásában látott napvilágot egy nyomtatott füzet *A gyámság alól felszabadult katolika egyház teendője Magyarországon. Nézetek és vélemények Mujszer J. től.* címmel. A röpirat pusztta címe ugyan felbukkant már egy-egy, a forradalom és szabadságharc történetével foglalkozó bibliográfiában, mégis joggal nevezhetjük ismeretlennek, hiszen egyrészt az – utóbbi időben különös módon megelégnült – 1848-as vonatkozású egyháztörténeti kutatásokban, tanulmányokban nemcsak nem ismertetik, de nem is tesznek említést róla, másrészt ahol a cím említésre kerül, ott is tévesen nevezik meg szerzőjét, bizonyos Mujszer Jánost.¹ A tévedés feltehetően Szinnyei Józseftől származik, aki a századfordulón megjelent hatalmas lexikonának vonatkozó kötetében csak annyit írt a szerzőről, hogy 1843-ban a Veszprém megyei Tés község plébánosa volt és még halálának éve sem ismert.² Szinnyei adatát a veszprémi egyházmegye átfogó adattárának szerkesztője (így az említett plébános életrajzi vázlatának elkészítője), Pfeiffer János is átvette.³ Az ő figyelmét pedig az a további ellentmondás is elkerülte, hogy anyakönyvi bejegyzés alapján Mujszer János halálát 1849. március 22-ben állapította meg. Márpedig ebben az évben, április közepéig Pest a cs.kir. hadsereg ellenőrzése alatt állt, vagyis a szerzőnek nem lett volna lehetősége arra, hogy ott a magyar szabadságharc mellett érvelő röpiratot nyomtatásban megjelentessen.⁴ Szinnyei szócikkének egyetlen forrása bevallottan a „nemzet könyvtárában” található röpirat címlapja volt, amelyen a szerző keresztnéve csak kezdőbetűvel szerepel. A tési lelképásztorra tévesen következtető bibliográfus figyelmét azonban elkerülte (vagy nyomdahiában tartotta), hogy a keresztnév J. rövidítése után nem a János személynévhez kapcsolható -tól, hanem az ahhoz nem illeszkedő -től toldalék szerepel.

Ezen tényező, valamint a röpirat alább ismertetendő tartalmi vonatkozásai alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy a szerző nem János, hanem az említett plébános egyik kortársa, névrokona, továbbá szintén katolikus egyházi személy: Mujszer József. (A névrokonság mellett persze egyéb rokoni kapcsolatok lehetősége sem zárható ki.⁵) Mujszer József 1809-ben született Szombathelyen, iskoláit is ott végezte, 1832-ben szentelték pappá. Káplánként kénytelen volt sűrűn változtatni szolgálati helyét, fél évig gróf Széchenyi Pálnál (Széchenyi István bátyjánál) nevelőként is

* Készült a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával.

¹ I. TÓTH Zoltán (szerk.): *Magyar történeti bibliográfia, 1825–1867. III.* Bp. 1950. 85. (5407. sz. tétel.) Személyes élményként megjegyezzük még, hogy az „ismeretlen” minősítést megerősítette, hogy 2001 májusában a szóban forgó röpiratnak az Országos Széchényi Könyvtárban található példánya teljesen felvágatlan – így értelemszerűen korábban olvasatlan – volt.

² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. IX.* Bp. 1903. (reprint) 433. has.

³ PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanoinkjai, papjai.* München, 1987. /Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, VIII./ 744.

⁴ Mujszer János egyébként 1795-ben született, 1820-tól Várpalotán volt káplán, s 1830-tól szolgált tési plébánosként. Uo. 744. Születési és halálozási évéről, továbbá halálának okáról tájékoztat még: ZUGOR Ferenc: *Tés története, 1086–1986.* Várpalota, é. n. [1986] 182. Ez az egyébként figyelemre méltóan alapos helytörténeti monográfia szintén pontosításra szorul, mert a plébánosról azt írja, hogy 1831-ben és 1836-ban túlélte egy-egy pestisjárványt, míg a harmadik, az 1849. évi pestis elvitte. Ez tévedés, a jelzett években bizonyosan nem pestis, hanem – egyébként világmeretű – kolera pusztított Magyarországon, ami azért is érdekes, mert ugyanezen szerző munkája más helyen pontosan írt az 1831. évi kolerajárvány súlyos következményeiről. Uo. 37.

⁵ Mujszer János ugyanúgy Szombathelyen született, mint József, de más-más szülőktől, így legvalószínűbbnek unokatestvéri kapcsolatukat feltételezhetjük. Józsefnek bizonyosan volt egy Ferenc nevű bátyja (1796–1837), aki szintén szombathelyi születésű és szintén katolikus pap volt. Érdekesség még, hogy utóbbi 1834-től haláláig szolgált Barcs plébánosaként, amely tisztségben éppen testvéröccse követte őt. PFEIFFER: i. m. (3. jegyz.) 743–744. (A család névhasználatát egyébként bizonytalan, a forrásokban a Mujszer, Mujszer, Muizer, Muizer stb. egyaránt előfordul.)

tevékenykedett, majd 1838-ban került Barcsra, előbb adminisztrátor, majd a következő évtől plébános. A szabadságharc után végleg a Somogy megyei Szörény község – nyilván róla elnevezett – Mujszerháza (vagy Mujszer-tanya) nevű külterületén telepedett le, ott is halt meg 1882-ben.⁶ (Szörény községet Mujszer 1840-ben vásárolta meg a Batthyány-családtól, majd később úrbéreseknek adta el a birtokot. Lakóhelyválasztása azért is volt érdekes, mert az alig kétszáz lelkes község túlnyomó többségét reformátusok lakták.⁷)

Az 1848-as esztendő is Barcs lelképásztoraként érte. Bár reformkori működéséről egyelőre szinte semmit nem tudunk, bizonyára aktív és népszerű közéleti személyiség lehetett, hiszen az 1848 júniusában tartott első népképviselői választásokon elnyerte a nagyatádi kerület mandátumát. (Mindez önmagában is fontos volt, hiszen az első népképviselői országgyűlésbe a liberális nemesség túlnyomó többsége mellett mindössze 5 papot választottak meg képviselőnek, Mujszer mellett egyikőjüket, Koller József mesztegnői plébánost szintén Somogy megyében.⁸) 1848 nyarán – egyes utalások szerint – Mujszer „mérésékelt radikális” nézeteket vallott, ami a későbbiek ismeretében érdekes, hiszen például egyházpolitikai nézetei nem éppen a mérsékelt liberalizmussal, sokkal inkább a radikalizmussal jellemezhetők.⁹ Beszédei illetve írása alapján Mujszer József az 1848-as szellemi mozgalmak egyik leginkább sajátos csoportjának, a radikális alsópapságnak a reprezentánsa volt. Még hozzá mára elfeledett reprezentánsa, pedig történetírásunkban az utóbbi időben több alapos tanulmány is elemezte, hogy az 1848-as fordulat nyomán milyen elemi erővel törtek felszínre a papság soraiból az egyház belső szerkezetét és teológiai rendszerét a „kor szelleméhez”, vagyis a polgári állam követelményeihez igazítani akaró mozgalmak,¹⁰ egyes radikális egyháziak tevékenységének önálló feldolgozása is megtörtént.¹¹ Az egyházkormányzati és teológiai rendszert egyaránt, bár különböző módon és mértékben reformálni kívánó egyházi (világi papi és szerzetesi) közösségek aktivitása a szélesebb körű nyilvánosság előtt elsősorban két területen nyilvánult meg: zömmel 1848 tavaszán-nyarán tartott egyházi „tanácskozmányok” határozataiban, melyekkel a felső klérus álláspontját igyekeztek befolyásolni a tervezett nemzeti zsinat

⁶ Uo. 744.; ill. rövidebben: PÁLMÁNY Béla: *Az 1848–49. évi népképviselők névtára*. In: SZABAD György (szerk.): *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Bp. 1998. 339–374., 355.

⁷ CSÁNKI Dezső (szerk.): *Somogy vármegye*. Bp. é. n. /Magyarország vármegyéi és városai./ 160.

⁸ KANYAR József: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv*. Kaposvár, 1967. 207.; BEÉR János–CSIZMADIA Andor (szerk.): *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Bp. 1954. 17.; 1. még: GÁLNÉ JÁGER Márta: *Koller József 48-as somogyi képviselő életútja*. = Somogyi Honismeret 1994. 2. sz. 62–66.

⁹ GÁLNÉ JÁGER Márta: „Európának mívelt népei közé emelkedtünk”. *Intézkedések Somogyban az áprilisi törvények végrehajtására 1848 tavaszán a források tükrében*. In: BÖSZE Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Levéltári Évkönyv, 30. Kaposvár, 1999. 163–192., 169.

¹⁰ L. pl.: SARNYAI Csaba Máté: *A radikális katolikus alsópapság követelése és az egyházi vezetés reagálása 1848-ban*. In: HEGEDŰS András–BÁRDOS István (szerk.): *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*. Esztergom, 1999. 57–82.; ZAKAR Péter: *Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848–49-ben*. In: SARNYAI Csaba Máté (szerk.): *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848–1918*. Bp. 2001. /METEM könyvek 29./ 53–62. (további bőséges irodalommal) Megemlítjük még az egyszerre kortárs és történetíró tanulságos értékelését: HORVÁTH Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. In: PÁL Lajos (szerk.): *Horváth Mihály: Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc*. Válogatott írások. Bp. 1986. /Történetírók tára/ 209–426., 224–227.

¹¹ ZAKAR Péter: *Isten, Haza, Szabadság. Szabó Richárd kiskundorozsmai segédlelkész 1848–49-ben*. In: DÖBÖR András et al. (szerk.): *Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben*. Szeged, 1999. /Belvedere kiskönyvtár 12./ 19–30.

vonatkozásában,¹² illetve – a sajtószabadság lehetőségeivel élve – a radikális egyháziak publicisztikai tevékenységében, sajtócikkek és önálló röpiratok nyilvánosságra hozatalában. Úgy tűnik, a tollforgató egyháziak – bár gyakran jelentkeztek írásaikkal az antiklerikális világi radikálisok lapjaiban¹³ – különösen az utóbbit kedvelték, hiszen terjedelmi megkötöttségek nélkül, részletesebben, az agitáció jobb lehetőségeivel élve fejthették ki az egyházat és a katolikus vallást megújítani hivatott álláspontjukat.¹⁴

Nem tudjuk, Mujszer József milyen mértékig kapcsolódott be egyházmegyéjében a nemzeti zsinatot előkészítő tanácskozásokba, valószínűleg csak kevésbé. Ennek kisebb részben lehet oka, hogy plébániája földrajzilag is messze esett püspöki székvárosától, Veszprémtől, sokkal inkább az, hogy az egyházmegye konzervatív vezetése nagyon határozottan lépett fel az alsópapság soraiban megfogalmazódó reform-elképzelések ellen. Zichy Domonkos püspök a leghatározottabban elutasított minden lényegi változtatást, az egyházi hierarchia tekintélyét a legkisebb mértékig kétségbe vonó kezdeményezést. Papsága nyomásának ugyan engedett, amikor június 6–7-re meghirdette az egyházmegye tanácskozásának összehívását (ezt a püspöki kar Eötvös miniszterrel tartott értekezlete miatt június 14–15-re kénytelen volt elhalasztani), azt azonban hangsúlyosan leszögezte, hogy kizárólag az általa engedélyezett témákról folyhat a tárgyalás, továbbá a káplánok legfeljebb csak tanácskozási joggal vehetnek részt rajta. Nem véletlen, hogy a veszprémi püspökség tanácskozása nem lett a liberális katolikusok fóruma, a többi egyházmegyéhez képest említésre méltó esemény itt alig történt.¹⁵

Mujszer József nézetei pedig nyilván nagyon messze estek konzervatív püspököknek felfogásától. Képviselőként leginkább az 1848 augusztusában, az Eötvös József-féle népiskolai törvény vitája kapcsán elmondott beszédeivel hívta fel magára a figyelmet. Az egyházi állásponttal, sőt a Batthyány-kormány kompromisszumra törekedő tervezetével szemben is, az egyházak iskolafenntartói monopóliumának megszüntetése, a különböző felekezetek hívei által együttesen látogatott, államilag finanszírozott és ellenőrzött ún. „közös iskolák” kötelező bevezetése mellett érvelt, az országgyűlés radikálisaihoz hasonlóan. Augusztus 3-án Eötvös miniszteri expozéja után kért szót, s nagy beszédben az állam és az egyház elválasztása, továbbá a törvényjavaslat vitáját elhalasztani kívánókkal szemben az azonnali intézkedés mellett kardoskodott.

¹² Ezekről az – elsősorban espereskerületi – értekezletekről, illetve a radikálisok kezdeményezéseinek visszaszorítási kísérleteiről legteljesebb formában a *Religio és Nevelés* 1848. évi tudósításaiban olvashatunk, ismertetésükre l. pl.: PÁL Mátyás: *Az 1848-as egyházi mozgalmak hazánkban*. = *Religio* 1914. 1. sz. 59–81.

¹³ A *Márcezius Tizenötödike*, a *Radical Lap*, a *Nép-Elem* stb. lapok hasábjain megjelent cikkeik válogatását l.: TORDAI György (szerk.): *Forradalom és papi rend*. Bp. 1961. passim.

¹⁴ A legfontosabb és legigényesebb formában megfogalmazott röpiratok: HEGEDŰS Pál: *Van-e az egyháznak szüksége és mire?* Szeged, 1848.; MAGYARI Alajos: *Nyilatkozat a papi nőtlenség tárgyában, melyet Temesvármegyének 1848-ik évi április 6-án tartott közgyűlésében adott*. Temesvár, é. n. [1848]; SZABÓ Richárd: *A coelibatus*. Szeged, 1848.; SZERENCSEPATÁKI [HANÁK] János: *Szózat az egyházi reform ügyében*. Pest, 1848. stb. Elemzésükre l. a 10. sz. jegyzetben idézett tanulmányokat. A radikális papság működésének bizonyos, a röpiratok tartalmával nagyon is összecsengő dokumentumai továbbá kéziratban maradtak, mint például „Számos alpapok ezek nevében” Eötvös József miniszter számára készített anonim füzet: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.) H 64. (=Az 1848–49. évi Vallás- és Közoktatási Minisztérium iratai. Nem iktatott iratok.) szám. nélk. stb.

¹⁵ PÁL: i. h. (12. jegyz.) 71.; SARNYAI Csaba Máté: *Konfrontáció vagy kooperáció? A katolikus püspökök értekezlete és tanácskozása Eötvös miniszterrel egy résztvevő szemszögéből (1848 május-június)*. In: FISCHER Ferenc–MAJOROS István–VONYÓ József (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, 2000. 535–557.; 541. Részletesen l. HORVÁTH Szaléz: *Gróf Zichy Domonkos meghurcoltatása 1848–49-ben*. I. = *Katolikus Szemle* 1933. 2. sz. 81–96.; 82–86.

„A nevelés, oktatásra nézve igaz, hogy eddig az oktatás a felekezetek körébe tartozott, minden vallás maga kezelte a maga tanodáját s iskoláját, de a múltban egészen másként álltak a viszonyok, s most ismét egészen másképp állnak. A múltban még nem voltak a vallások egymással kölcsönös viszonyosságban, annál kevésbé jogegyenlőségben.¹⁶ [...] Tisztelem a vallásokat, de meg kívánom különböztetni az iskolát a templomtól, meg a polgári fejlődést a vallási kifejlődéstől, ennél fogva kívánám, hogy mindenik különös [= különböző] bázisra tétessék. Legjobb volna tehát iskoláinkat, melyek most léteznek, bár legyenek azok jobb vagy rosszabb rendezetű iskolák, úgy tekinteni, mint tabula rasát. Ne mondjuk, hogy nincs most idő efelett rendelkezni, ne tekintsünk egyesek szenvedélyeire, mert halogatás által semmiben sem boldogulunk. [...] Ne képzeljük magunkat oly kasztban, mint szabad emberek, mert most újjászülétsről van szó. Hogy ha mi ezen embereket kasztnak tekintjük, akkor az újjászülétsnek útjába vágunk. Ennélfogva véleményem s meggyőződés az, hogy legyen közös iskola s legyenek közös tanodák, az iskolai költségek közadóval fizetessenek, s az illető nevelési minisztériumra bízassék ennek adminisztrációja.”¹⁷

A részletes vitában, augusztus 7-én ismét a közös iskola programja mellett tört lándzsát:

„Arra vagyok bátor figyelmeztetni, hogy azok, kik talán a szeparatizmust [= vagyis az iskolás gyerekek felekezeti szempontú elkülönítését] kívánnák, igen sok kérdésnek fonalát elvágták, s meglehet, hogy bár a jezsuiták ellen szavaztunk,¹⁸ a szeparatizmus által ajtót hagyunk neki nyitva, melyen a szeparált iskolákba bebújhassanak. Ennélfogva én a közös iskolák mellett nyilatkozom, annyiaval inkább, mert tapasztalásból tudom, hogy hol kétféle iskolák léteznek, nincs meg a gyermekek között a közös egység.”¹⁹

Saját lelkesítő tapasztalatai alapján is hangsúlyozta, hogy bár háromféle nyelv és négyféle vallás él együtt lakóhelyén, a közös iskola minden ilyen különbség áthidalására, a felekezeti intolerancia kialakulásának tompítására alkalmas. Több országgyűlési képviselő is példaként emlegette, hogy Mujszer pap létre egyházközlői kérdésekben együtt szavazott a radikálisokkal, sőt képviselőházi szereplésére – persze ellenkező előjellel – a főpapok is felfigyeltek.²⁰

Később az országgyűlésben vállalt szerepe kevésbé volt látványos, viszont hűségesen követte a törvényhozást 1849 január elején Debrecenben is. Nyilván a Függetlenségi Nyilatkozattal keletkezett új államberendezkedésnek is lelkes híve lett, országsszerte ismert és népszerű pap-képviselő. Legalábbis erre utal, hogy Hajnik Pál, az országos rendőrség igazgatója május 20-án azt jelentette Szemere Bertalannak, hogy a pesti liberális közvélemény Somogy megyei kormánybiztosnak Mujszer

¹⁶ Célzás az 1848/20. tc. 2. §-ára.

¹⁷ Közlöny, 1848. 57. sz. (augusztus 5.) 270. CSORBA László: *Az első népképviselői országgyűlés állásfoglalása a művelődés- és egyházközlői kérdésekben*. In: SZABAD György (szerk.): *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Bp. 1998. 257–281., 267.; FAZEKAS Csaba: *Az első népképviselői országgyűlés történetéből*. In: DOBROSSY István (szerk.): *Tanulmányok és források az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetéhez*. Miskolc, 1998. 81–192., 95.

¹⁸ Célzás az országgyűlés augusztus 4-i ülésén elfogadott paragrafusra, amely megtiltotta volna az eltörölt jezsuita rend tagjainak, hogy magántanítók legyenek az országban. L. pl. CSORBA: *i. h.* (17. jegyz.) 268–269.; FAZEKAS: *i. h.* (17. jegyz.) 120–126.

¹⁹ Közlöny, 1848. 62. sz. (augusztus 10.) 297–298.; FAZEKAS: *i. h.* (17. jegyz.) 99.

²⁰ L. pl. a pannonhalmi főpát esetén: FAZEKAS Csaba: *Rimely Mihály pannonhalmi főpát a Batthyány-kormány iskolapolitikájáról*. = Egyháztörténeti Szemle 2000. 2. sz. 98–109., 103.

szert szeretné, mint megjegyezte: „ő ugyan pap, de a közbizalmat leginkább bírja”.²¹ A kormánybiztosi teendőket végül Somogy megyében a radikális politikus és gerillavezér, Noszlopy Gáspár látta el,²² így a nagyatádi képviselő lehet, hogy már májusban, de legkésőbb június elején a központi kormányzervekkel és az országgyűléssel együtt újra Pestre költözött. Biztosan nem tudjuk, de gyaníthatjuk, hogy tagja volt a július elején Szegedre áttelepülő törvényhozásnak is. (Az augusztus első napjaiban Aradra menekülő mintegy tucatnyi képviselő között már nem találkozunk a nevével.) A szabadságharc bukása után letartóztatták, s mint más országgyűlési képviselők illetve egyházi személyek esetén is, a pesti haditörvényszéken indult meg ellene az eljárás. Haynau 1849. július 1-jei proklamációja szerint, akik részt vettek a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadásában, rögtönítélő eljárás alá kerültek, két nappal később pedig az osztrák minisztertanácson Bach belügyminiszter fejtette ki a szabadságharcban szerepet vállaló magyar katolikus egyháziakkal szembeni megtorlás szükségességét. Egyes források a debreceni „illegitimnek” minősített törvényhozásban a Somogy megyei képviselők közül csak Fekete Lajost és Záborszky Alajost említik (őket vagyonek Kobzásra és halálra ítélték, majd kegyelmet kaptak),²³ pedig Mujszer és Koller is nyilván ott voltak. Kollerrel szemben – mivel csak „passzív” szerepet játszott az országgyűlésben – 1850. július 24-én szüntették meg az eljárást. Mujszer ellen elfogatása után a veszprémi egyházmegye foganatosította az egyháziakkal szemben más esetben is alkalmazott büntetést, vagyis a papi szolgálat alóli felfüggesztést, s 1850. január 30-án a tudomására hozták, hogy ez alól nem is kaphat mentesítést. Tovább is folyt ellene a hivatalos vizsgálat, a felségsértés vádjá alóli végleges felmentését csak az 1851. nyári – egyes egyháziaknak részleges amnesztiát biztosító – uralkodói rendeletet követően, november 16-án kapta meg. 1852 februárjában lemondott a plébániájáról is, és nyugalomba vonult a már említett Mujszerházára.²⁴

Visszatérve a röpiratára, fentiek alapján bizonyosra vehetjük, hogy azt 1849 júniusában (esetleg még májusban) rendezte sajtó alá és jelentette meg Pesten, a katonai események miatt számottevő terjesztésére nem kerülhetett sor. Szövegének felidézése azonban nemcsak ebből a szempontból fontos, hanem azért is, mert tanulságosan összefoglalja (illetve bizonyos vonatkozásokban újabb elemekkel gazdagítja) az 1848-as radikális alsópapság felfogását, követeléseit és programpontjait.²⁵ Mujszer két előszót is fűzött a szövegéhez, az elsőt az 1849-es megjelentetés előtt, amelyben leszögezte, hogy hozzátétőlegesen tíz hónappal korábban, vagyis 1848 nyarán vetette papírra töprengéseit. A kiadás késlekedésének okát egyrészt abban jelölte meg, hogy a katonai-politikai helyzet ezt nem tette lehetővé, másrészt pedig abban, hogy korábban nem akarta megszólalásával „különösen némely főpapok reakcionális szellemét ingerelni”. Ez azért is különös, mert hiszen a radikális papság más szereplői 1848 tavaszán-nyarán nem voltak ennyire körülményesek vagy aggályosak, továbbá Mujszer képviselőházi beszédeivel vállalta a nyilvánosságnak – az egyházon belüli meghasonlást eredményező – esetleges kockázatát. 1849 nyarára azonban – folytatta a

²¹ V. WALDAPFEL Eszter (szerk.): *A forradalom és szabadságharc levelestára. IV.* Bp. 1965. /Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 53./ 542–543.

²² L. többek között: KANYAR: *i. m.* (8. jegyz.) 221.; BARTA István (szerk.): *Kossuth Lajos 1848/49-ben. IV. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. 1849. január 1. – április 14.* Bp. 1953. /Kossuth Lajos összes művei, XIV., továbbiakban: KLÖM XIV./ 676–677. stb.

²³ DOBAI András: *Somogy megye politikai igazgatása az önkényuralom korában (1849. január – 1865. szeptember).* Kaposvár, 1989. /Somogyi almanach 50–51./ 34.

²⁴ PFEIFFER: *i. m.* (3. jegyz.) 744.; HERMANN Egyed: *A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében.* Gödöllő, 1932. 61., 63. A Mujszer elleni eljárás egyes adatai: Hadtörténelmi Levéltár, IV. 7. Pester Kriegsgerecht. Cédulakatalógus. (Sajnos ügye kivizsgálásának iratai az állagból hiányoznak.) A témáról legutóbb I. részletesen: ZAKAR Péter: *Haynau egyházi áldozatai.* = Aetas 2000. 1–2. sz. 62–81.

²⁵ L. a 14. sz. jegyzetben idézetteket.

szerző – eljött az idő, amikor nem szabad hallgatni, „midőn a szabadság harca a rabságnak bilincseit szétépti, kötelességévé válik az eddigi királyi gyámság alatt sínylődd katolika egyház teljes felszabadítása mellett mindent megtenni, mi csekély erőnkől kitelik”. Az 1848-as alsópapi mozgalmakról Mujszer elismerően nyilatkozott, de mint eredeti előszavában is leszögezte, azért nem csatlakozott egyikhez sem, mert nem találta meg egyikük programjában sem azt a „gyökeres reformot, melyet a religiónk [= vallásunk] és egyházunk újjáalakítása és szilárdítása igényel”. Az alsópapi mozgalmak helyenként nagyon is radikális megnyilatkozásai ismeretében ez legalábbis különösen hangzik, tény azonban, hogy Mujszer sok tekintetben tovább kívánt lépni, s mint gyakran megjegyezte, a katolikus egyházat gyökeresen új alapokra kívánta helyezni, átfogó reformot szorgalmazott annak minden területén. Bár konkrétan nem ír róla, feltételezhető, hogy füzetének megjelentetésével Mujszer a Horváth Mihály csanádi püspök és kultuszminiszter 1849 augusztusára tervezett, az egyházat a független magyar polgári államban megújítani hivatott katolikus autonómia-kongresszus tematikájához kívánt hozzászólni, bizonyos szöfordulatai (például a királyi „gyámság” alóli felszabadulás élményének hangoztatása stb.) erre utalnak.²⁶

A tematikusan felépített röpirat kilenc, egymással összefüggő cikket tartalmaz. Az első „Martzius (1848)” című, a főpapsághoz intézett megszólításában azt próbálta meg összefoglalni, hogy a polgári átalakulás milyen állapotban találta egyházát. A feudális viszonyok között megrekedt gondolkodású püspökeiről lesújtó képet fest, akik még a márciusi „vésharangok kongását” sem vették komolyan, hogy rászánják magukat az egyház reformjára. A polgári átalakulás egyházi interpretációjáról számos szemléletes képet rajzol, mint mondja, lehetetlen, hogy a sok fényes megszólítás,

„hosszú cím, melyet előbb egy fél ív nagyságú levélborítékre se lehetett öszvetönni, most csak igazi neveikre rövidült, miként a márványba faragott kardos oroszlánok leporlanak, a tarkabarka ácsorgó inasok légiója megretkul, s parasztok, szegény jobbágyok, kik valami tornác alatt süvegelve fél napig várták instantiáikkal [= kérvényeikkel] a kegyelmes úrnak szeleburdi válaszát, most mint polgártársak füttyörészve vagy pipával válasszák meg a nagyságos úrfit nemzetőr alhadnagynak”.

Mujszer úgy vélte, a főpapság életmódját és felfogását mindenki megvetette, a „bukott”-nak nevezett arisztokrácia sem tiszteletből, hanem csak kiváltságolt társadalmi pozíciójuk miatt fogadta be őket szalonjaiba, de titokban „csuhásként” gúnyolódott rajtuk, mint ahogy a nemesség és a városi polgárság is általában. A lakosság túlnyomó többségét alkotó köznép pedig (ahol „20–30 év alatt egyszer jelentetek meg a szerencsétlen bérmlást futtában reá adni”, mely elvárta volna, hogy a „püspök ne úgy ereszkedjék le hozzájuk a magasságból, mint pók a hálóbba kevert légy után”) teljesen közömbös lett a főpapok iránt, annak már az is mindegy, ha az egyház féltve őrzött nagybirtokait és kiváltságait elveszik. A tavaszi forradalmak egész Európát megrendítették, különösen a Habsburg-monarchiát – írja a szerző –, olyannyira, hogy a korábbi kiváltságaiba a katolikus egyház már nem kerülhet soha vissza, s a régi szokás szerint az államhatalomra sem támaszkod-

²⁶ Horváth Mihály 1849. június 15-én kelt autonómia-felhívásáról l. például: TÖRÖK Jenő: *A katolikus autonómia-mozgalom, 1848–1871. Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez*. Bp. 1941. /Palaestra Calasactiana, 33./ 44–47.; HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. /Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I./ (2. kiad.) 424–425.; részletesen: SARNYAI Csaba Máté: *Egy teoretikusan lehetséges megoldás? Horváth Mihály autonómia-konceptiója*. In: CSURGAI HORVÁTH József–DEMETER Zsófia (szerk.): *„Akit szolgáltatók, egy árva hon volt...”* Székesfehérvár, 2000. /Közlemények Székesfehérvár történetéből I./ 213–226.; FAZEKAS Csaba: *Még egyszer Horváth Mihály autonómia-kongresszussal kapcsolatos felhívásáról (1849)*. = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum, 1999. [2001] 3–4. sz. 271–275. stb.

hat, mert utóbbi már a népszuverenitás elvén működik. Szónoki kérdést intézett a főpapokhoz, mondván, hogy tettek-e valamit azért, hogy a vallásosságot (vagyis nem az egyház szervezetét vagy saját hatalmukat) megmentsek, mire maga adja meg a lesújtó választ: „Azt tudom, hogy konferenciáztatok, s a törvényes tanácskozmányban²⁷ kimondtátok, mit nem akartok”: az egyház szervezetét községi elveken újjászervezni, átfogó reformot életbe léptetni, általánosságban véve az egyházat a kor szelleméhez igazítani. Értékelése szerint a püspökök nem akarnak mást, „csak a régi abszolutizmust, melyek szárnyai alatt oly kényelmes volt nyugodni”, vagyont felhalmozni, a „szabadság és egyenlőség” megvetett elvei helyett a kiváltságokon alapuló társadalmi rendszert (Mujszer kifejezésével: kasztrendszer) fenntartani.

Ugyanezen a hangon folytatja „Képek” című cikkét is, melyben kifejti, hogy az állami gyámkodás alatt tepsedő főpásztorai tehetetlenül és érzéketlenül szemlélik saját forrongó közéletüket. A püspököknek tulajdonított felfogással kapcsolatba hozza az erkölcsileg is lezüllött papság megváltozását (a polgári ruházkodás, életvitel és családalapítás üdvös következményei szorgalmazását):

„setét ború ül lelketekre [ti. a főpapokéra], mintha látnátok Krisztusban fiatalokat kurta zrinyiben, kengyeles, feszes pantalonban, fénymázos cipellőben, mosolygós derült képű nejjének oldala mellett a Széchenyi-ligetben²⁸ fagyaltot szopogatni, a profanus világ szeme láttára; mintha látnátok, miként távoznak a zsíros szakácsnők vagy meghitt ledér gazdaasszonyok a parókiákról, s a bibircses orrú, zsírfoltokkal tarkult reverendás pap helyett egy tiszta mértékletes család ül, mely tükre és példánya a házasság életnek, élő evangéliom, éppen olyan, milyent Szent Pál apostol kíván a parókiákra”.

Nem is beszélve a radikális papok másik gyakori követeléséről, a népnyelvű istentiszteletről, a püspököknek a néppel és paptársaival való – nem szolgálalkúségen, hanem a jogegyenlőségen alapuló – közösségről stb. Mujszer egyértelműen materialistának nevezte azt az egyházi felfogást, mely a pápa és a püspökök külsőleg is látható és grandiózus pompaszeretetével, fényes márványpaloták és vagyonok („ezüst hintók”, párizsi bútorok, nagy lakomák) felhalmozásával azonosította az egyház fejét és vezetőit.

„Róma napjai meg vannak számolva – szögezte le – s a portae inferi [= a pokol kapui²⁹] Rómának papi fényt elnyelik. [...] A vallás csak akkor fénylik, ha észben és szívben ver gyökeret, de akárhová nézek, rombadőlt a fény, mely az erkölcsökre is homályt vetett, akármerre kapkodjatok, nem találtok egyebet, mint az időemésztette kötélajtótorját, mely várjaitokról nyúlik alá, hogy azon leereszkedjete, ha csak foszlékonyasága s tétovázások miatt le nem zuhantok.”

A törvény előtti egyenlőség nevében különösen keményen fogalmazott a püspökök világi hatalmáról, s míg azok egyfelől az uralkodóháznál hízelegtek kitüntetésekért, másfelől „Krisztus drága vérével megváltott keresztény társaitok véres verítékén szedtétek jóvedelmeiteket”, s a meg-

²⁷ Célzás a püspöki kar 1848 tavaszán tartott tanácskozásaira, melynek határozatai is megjelentek: [FOGARASY Mihály]: *Emlékirat, az 1847/8. országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról*. Egy részvevőtől. Pesten, 1848.

²⁸ A célzás bizonyára Pesten az Újépülettől délre elterülő kis fásított térre, a mai Szabadság-tér egy részére vonatkozik, amelyet a Széchenyi István által kezdeményezett Sétatér Társulat hozott létre, első platánfáját Széchenyi felesége ültette 1846 márciusában. A reformkor utolsó éveiben a pesti társasági élet kedvelt sétateret, valóban ismert volt a rendszeresen tartott térzenéről és az ott felszolgált frissítőkről.

²⁹ Bibliai utalás: Máté evangéliuma, 16:18.

sanyargatott jobbjágy, vagyis keresztény testvéreik felett, ha nem fizette az adót, földesúri jogon „vérhatalmat” gyakoroltak. Mujszer a szenvedélyes stílusra, a kemény ostromozásra nem egyszerűen politikai felfogása (vagyis a főpapság korábbi társadalmi szerepvállalásának a polgári egyenlőség nevében való elítélése) ragadtatta, hanem sokkal inkább az, hogy mindezen állapotokat tette felelőssé a keresztény hit népszerűtlenné válásáért, s úgy vélte, a márciusi forradalommal egyben megteremtődött a lehetőség a belső, lelki elkötelezettségen alapuló mély vallásosság újjászületésének, az egyház újjászervezésének is. „Előttem csakugyan több Krisztus religiója, mintsem főpapok világi dicsősége” – fogalmazta meg, mintegy politikai és lelkipásztori hitvallásaként.

„Kibontakozás” című írása elején annak a csalódásának adott hangot, hogy egyetlen főpappal sem találkozott, aki magától belátta volna az egyházreform szükségességét, és azt, hogy mindegyik a vallásosság fellendítése érdekében van szükség. Pedig felismerhették volna – folytatta a szerző –, hogy ha a vallásos érzés teljesen kihuny az emberekben, akkor előbb-utóbb papságra sem lesz szükség, éppen ezért hiba az államra, mint az egyház anyagi fenntartójára támaszkodni. Mujszer ezen a ponton nemcsak az abszolutisztikus Habsburg-kormányzatot ítélte el, hanem a Batthyány-kabinetet is, amely az egyházi személyek állami fizetéssel való ellátásának álláspontját vallotta, akkor is, ha utóbbi mindezt csak a társadalmi békekesség megőrzésének szándékával, vagyis az egyházaknak a kormány ellen haragítása elkerülésével indokolta. Mujszer az állam és az egyház szétválasztását úgy értelmezte, hogy az állami fizetésben részesülő egyháziak szükségképpen kiszolgáltatottak („pensioneairek”) lehetnek a mindenkorai kormányzat elvárásainak,³⁰ így az egyház nem tud kizárólag vallási feladatainak megvalósítására koncentrálni, ráadásul az állam is „mint terhes státusintézményt” kezelheti. Mujszer nem sok teret szentelt a korszakban a felső klérust nagyon is foglalkoztató szekularizáció kérdéskörének, csak kijelentette, hogy az állam nyugodtan elveheti mindazt, ami az egyház közvetlen finanszírozására szolgáló vagyont meghaladja, mert ez szolgálja leginkább a vallásosság ügyét. Az államtól azonban elvárható, sőt követelendő – szögezte le –, hogy semmi módon az egyház belügyeibe ne avatkozzon, hanem úgy tekintse a vallást, mint valamely filozófiai irányzatot, az egyházat pedig mint filozófiai társulatot, hasonlóan kezelje, mint bármely társadalmi egyesületet, kereskedelmi társaságot stb.

Mujszer az általa szorgalmazott egyházreform érdekében még a hagyományos katolikus történelemszemléletet is átértékelte: „A keresztény katolika egyház, melyet első István vassal terjesztett, megkapta rozsdáját; aminő hatalom terjesztette, olyan pártolta mind e napig.” Elvben ugyan elfogadta, hogy régen lehetett hasznos is a kereszténységnek államhatalmi eszközökkel történő terjesztése illetve védelme, de úgy vélte, az évszázadok folyamán mindennek következtében elidegenült az egyház a vallás eredeti célkitűzéseitől. A folyamatot csak fokozta, hogy az uralkodók nevezték ki, illetve gazdag jövedelmekkel látták el a püspököket, így „lett a püspökből mágán, nagyhivatalnok, vitéz hadvezér, de Krisztusnak érdemtelen szolgája”. A főpapság továbbá a Habsburg-ház uralkodása alatt egyértelműen az udvar politikai céljainak székértelője, így a magyar

³⁰ Megjegyezzük, érdekes módon Mujszer 1848–49-ben sem mindig állt ezen az állami finanszírozást kategorikusan elutasító állásponton, bár lehet, hogy mindennek gyakorlati megvalósítására csak a jövőben gondolt. Országgyűlési képviselőként ugyanis 1849. február 1-én levélben fordult az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz, és arra panaszkodott, hogy az alsópapság (különösen a Veszprém megyei) huzamosabb idő óta nem kapta meg a járandóságát. A választ a vallás- és közoktatásügyi minisztérium jelentése alapján maga Kossuth írta meg neki. Eszerint a budai alapítványi pénztár 1848 folyamán rendszeresen kiutalta a szóban forgó összegeket, egyéb kiszolgáltatások tárgyában pedig a levél keltekor nem lehetett nyilatkozni, hiszen a veszprémi egyházmegye jó része cs.kir. megszállás alatt állt, de Kossuth megígérte, hogy amint az elmaradásokat pontosan ki lehet mutatni, azonnal intézkedik. KLÖM. XIV. 354. A Mujszer-féle illetmény-üggyel összefüggő további iratok: MOL. H 62. (=Az 1848–49. évi Vallás- és Közoktatási Minisztérium iratai. Debreceni iratok.) 1849.: 12., 36., 42., 91. sz.

nemzeti küzdelmek elnyomója is lett, „a jezsuitizmus befolyása alatt magának a titkos políciónak műszerévé aljasult”, s mint Mújszer rezignáltan megállapította, nem volt olyan főpap, aki „ne a bécsi kormány füttýére táncolt volna”.³¹ Ennél nagyobb bajnak vélte azonban, hogy az udvar politikájának kiszolgálása a püspökökben a vallás fontosságát másodrendűvé tette, s elhomályosította, hogy az igaz keresztény hit nem igényli az állam pártfogását, az „fejben és szívben képződik, hol azt a meggyőződés és lelkesedés táplálja”. Mindezzel összefüggésben határozottan cáfolta azokat a vélekedéseket, hogy az állami pártfogás megszűnése egyháza megsemmisüléséhez vezetne. Ez legfeljebb olyan egyházi intézményeknél következhet be – vallotta –, amelyek csak az idők folyamán alakultak ki, ezek eltűnése különben is csak az egyház tisztulásának, egyszerűbbé válásának kifejezője lesz. Mújszer továbbá kissé idealisztikus lelkesedéssel úgy vélte, hogy az állami gyámkodás elmaradása épp a keresztény hit- és erkölcsi elvek rohamos terjedésének útját fogja megnyitni, s az államot és a társadalmat átható „keresztény közszellem” kiküszöböli majd a „hatalom ferdeségeit” is.

A röpirat „Alapelvek” elnevezésű fejezete megfelel a címében foglaltaknak. Mújszer ugyanis pontos definícióra törekedett „a gyökeres egyházreform” mibenlétére vonatkozóan, s leszögezte, hogy ennek érdekében először is fel kell számolni minden olyan jelenséget, „mi nem folyik szükségképpen a religióból”. Az egyháznak – vallotta – két elven, a tagok közötti testvériség és a krisztusi szeretet követelményén kell alapulnia. Előbbivel kapcsolatban leszögezte, hogy a „religió minden hívőnek egyformán tulajdona”, továbbá elutasította a formális egyháztagságot, helyette csak a hitvalló keresztény életet tartotta elfogadhatónak: „A religiót valló emberek öszvege képezi az egyházat, s így az egyház emanációja lévén a religiónak, ez is úgy érdekel minden hívőt, mint maga a religió.” Így az egyház céljainak megvalósulásában nemcsak a papoknak, hanem az általuk korábban passzivitásra kényszerített tömegeknek is ugyanolyan szerepet kell vállalni, a legegyszerűbb „bakancsos katonának” ugyanúgy, mint a „gyémántos süvegű pápának”. Az egyházon belüli teljes egyenjogúság ilyen megfogalmazása lényegében a papi rend kegyelemközvetítő szerepére vonatkozó katolikus dogma felülvizsgálatára irányult. Mújszer a papságnak annyi szerepet szánt, mint amennyi feladatot minden „tisztviselőnek” el kell látnia egy társadalmi egyesületben, a tagság irányában elsősorban kötelességei lehetnek, előjogai semmiképpen. Érvélése a felvilágosodás és a klasszikus liberalizmus egyenlőség-fogalmát visszhangozza: „A jog mindig a társulaté, melyet tőle elidegeníteni, s tán egyes tagokra átruházni a legnagyobb fonáság.” A bibliai hitélethez és erkölcsi elvekhez való radikális visszatérést pedig csak az biztosíthatja, ha a „társulat”, vagyis az egyház szorosan felügyeli az „eredeti” funkciójától való eltéréseket. A másik alapelvnek, a szeretetnek a fontosságát pedig azért hangsúlyozta, mert – mint írta – az maga az Isten,³² s az egyházban minden eszmének és intézményes tényezőnek csak Istenben lehet gyökereznie. Márpedig – elmélkedett – a szeretetnek meghatározóvá kell válnia az egyház minden egyes tagja életében és a társulat egészében egyaránt. Mindezt Mújszer így összegezte: „midőn egyházi reformról van szó, Krisztus religióját tartom csupán szem előtt, melynek emancipációjáért örömet feláldozok minden polgári előnyt, fényt, tekintélyt, gazdagságot”, s aki ezen a felfogáson elborzad, az lényegében materialistának tekinthető. Elismerete továbbá, hogy a „tisza egyházreform” megvalósításában a papságnak kell meghatározó szerepet játszani, de csak úgy, hogy ha feladja a gyülekezet fogalmának korábbi katolikus értelmezését, röviden szólva a hívek „birkákként” való kezelését, mert

³¹ Érdekességként megjegyezzük, hogy a parlamenti radikálisok vezéralakja, Madarász László egy alkalommal az országgyűlésben szinte szó szerint ugyanezt mondta: „a magyarországi főpapság, mely a felsőházban a haza érdekei mellett soha fel nem szólalt, 1791 óta csak vak eszköze volt a bécsi kamarillának, mely Metternichnek és Apponyinak minden füttýentésére táncolt”. = Közlöny 1848. 63. sz. (augusztus 11.) 305.

³² Bibliai utalás, I. János első levele, 4:8,16.

Isten – vallja – az egyén szabad akaratát tiszteletben tartja, az ember Krisztus mellett hozott önálló döntését tartja jónak, s „nem autom[at]ákat akart az emberekből csinálni, hanem mindannyi mikrokozmoszt”. A hívők közösségébe felnőtt fejjel való belépés (kimondatlanul a protestáns tanokra hasonlító) elve olyan fontos volt a szerző számára, hogy csak az ilyen tagokból álló egyházzól hirdette, hogy „a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat”.³³ Egyházi előjárói mellett az államhatalmat is megszólította, mondván, hogy az egyház csak akkor töltheti be misszióját, ha a világi hatalom is kinyilvánítja, hogy nem ismer el a társadalomban semmilyen „kasztot”, minden embert jogokban egyenlő polgárának tekint, a papságot is beleértve. Sok radikális kortársával ellentétben Mújszer nem tartotta ezzel az elvvel ellentétesnek, ha az egyháznak bizonyos földbirtokai az átalakulás után is megmaradnak, de csak akkor, ha nem társul hozzá semmilyen kiváltság, továbbá annak jövedelmét „a hívek, mint társulat, társulati érdeküknél fogva” kezelik. (A katolikus autonómia-szervezés során 1848-ban is többször felmerült az egyházi birtokoknak az autonómia kezelésében való átvétele, amelyet a főpapok nem, vagy csak a szekularizáció elkerüléseként tudtak volna elfogadni.³⁴)

Mújszer azonban nem maradt meg az elméleti fejtegetések szintjén, s „Átalakulás” illetve azt követően „Egyházi hatóság” címmel a reform konkrét lépéseit is papírra vetette. „En a községi rendszernek igen nagy barátja vagyok” – határozta meg a fejtegetéseiből egyébként is világosan kiderülő alapelvét. A polgári önkormányzatiság rendszerét kívánta egyházába is átültetni, amikor kijelentette, hogy az egyház alapvető és legfontosabb intézménye a „község”, vagyis a plébánia, melynek tagjai papjukat szabadon választják a megyei zsinat által alkalmasnak kijelölt személyekből. (Utóbbira azért van szükség – vélekedett –, hogy a bürokratikus ügyintézésből vagy a községi korteskedésből fakadható nepotizmust elkerülhessék.) Az egyházközségek feladata, hogy papjukat eltartsák, közösen gondoskodjanak a közösség anyagi és erkölcsi rendjének fenntartásáról. A plébániák hálózata al- illetve főesperességeket alkotnának, a főesperesek egyben „püspöki kormánytanácsosok” is lennének, akik az eddigi kanonokoktól az egyházmegye kormányzását átvennék, s e kormány élén állna a szintén választás útján hivatalába lépő püspök. A községet egy évente újraválasztandó „bizottmány” vezeti (javaslata szerint e testület 100 hívő után 1 főből állna össze), az alesperességet irányító „tanácskozmányba” pedig plébániánként 1–1 tagot delegálnának. Mújszer nem vette figyelembe a plébániák nagyságának különbözőségéből fakadó egyenlenséget, ugyanakkor leszögezte, hogy a szintén évente összehívandó egyházmegyei zsinatra alesperesi kerületenként 2–2 egyházi és világi tagot kell delegálni, akik szavazati joggal rendelkeznek, viszont minden hívőnek joga van ott – csupán tanácskozási joggal – megjelenni. Az így összeálló megyei zsinat hatásköre kiterjedne arra, hogy területén jogszabályokat (statútumokat) alkosson, továbbá a püspököt szavazás útján megválassza. A választásra tanúként kell meghívni a többi egyházmegye képviselőit, hogy kezeskedjenek az új püspök hitbuzgalmaért és erkölcsösségéért, valamint a voksolás tisztaságáért. A püspök jogkörével kapcsolatos további részletekbe a szerző nem bocsátkozott, hangsúlyozta viszont a demokratikus egyházreformot követelők gyakori érvét: a papokból és világiakból álló, három évente összehívandó nemzeti zsinat szükségességét, mely a magyarországi egyház legfőbb törvényalkotó szervének számítana. (Mindezen egyházi rendszernek a római pápasághoz való – nagyon is kényes – viszonyát a szerző nem érintette.)

Sokat foglalkozott viszont az egyházfinanszírozás szintén neuralgikus kérdésével. Mint vallotta, a községnek kötelessége választott papjának eltartása például bizonyos mennyiségű gabona-, tűzifa- és szénajuttatással, ezen felül pedig a hívek fejenként 30 krajcárt adnának papjuknak, 3–3

³³ L. 29. sz. jegyz.

³⁴ L. erről pl.: CSORBA László: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországn, 1782–1918.* Bp. 1999. /Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai, 2./ 76–82.

krajcárt az al- és főespereseknek, valamint a püspöküknek. Ez egy átlagos – hozzávetőlegesen ezer lelkes – plébániákkal számolva a plébánosnak és az alesperesnek mintegy 500, a főesperesnek 2500, a püspöknek pedig 10 ezer forintos évi jövedelmet jelentene.³⁵ Az egyházi adóztatással kapcsolatban szintén a közösségi joggyakorlás fontosságát (vagyis a községi adóbeszedést) hangsúlyozta mind a lelkészek házról-házra történő járásának, mind az állami adóbehajtásnak a gyakorlatával szemben. Utóbbi ugyanis további tisztviselők foglalkoztatását igényli, ami növeli a kiadásokat, Mujszer pedig a minél „rövidebb és olcsóbb módok” keresését hangoztatta. A mind a hívek, mind a papság szempontjából jól hangzó rendszert a szerző szerint nem súlyosbította volna, hogy mindezek felett az egyház egyéb közös kiadásait (például templomépítést és fenntartást stb.) is a község tagjainak kellett volna állni, mert – mondta – ott, ahol a „társulat” tagjai azonosítják magukat egyházzal céljaival, azokat magukénak érzik, szívesen vállalnak szerepet mindennek anyagi fenntartásában.

Műve utolsó három szakaszát az egyházreform gyors megvalósításának szolgálatában álló feladatoknak szentelte, így külön értekezett a „Sérelmek” orvoslásáról, az „Avultságok” végleges megszüntetéséről és az „Óhajtasok” teljesítésének szükségességéről. A papság aktuális állapotában – egyébként a radikális papság szinte valamennyi tollforgatójához hasonlóan – legsúlyosabb sérelemnek a cölibátust minősítette.³⁶ Ezt a „természetellenes” rendszabályt csak az a régi római hierarchia hozhatta be, „mely az emberek üdvösségét monopolizálta”,³⁷ s a középkorban a korlátlan földi és égi hatalom teológiáját próbálta gyakorlatba átültetni. Mujszer ugyan elfogadta, hogy – az általa jellemző módon csak Hildebrandnak nevezett – VII. Gergely pápa az egyházi visszaélések megszüntetésére vezette be a kötelező nőtleniséget, de az azóta már „leélte magát”, s hiába szaporították annak megkedveltetésére a szerzetesrendeket, hiába próbálták fanatikusan népszerűtlenné tenni a papok házasságát, mindez nem vezetett sikerre. Mind állami, mind egyházi szempontból súlyos veszélynek minősítette a cölibátust. Az államnak szerinte joga és kötelessége „nullifikálni” a céljaival ellenkező intézményt, vallási szempontból pedig elfogadhatatlannak nevezte, hogy hívő keresztények „az emberi természet elleni támadást” tudomásul vegyék. Az egyházat következetlenséggel is vádolta (mondván, hogy a görög katolikusokkal való unió létesítésekor elismerte a papok házasságkötésének lehetőségét), magáról a cölibátusról pedig Mujszer lesújtó véleményt alkotott: „Vétkes kicsapongások tanyájává válik, lábbal tiporja azon erényt, melyet csak a vallásos gyengéd érzés ápol, mely a lelket tisztán tartva a házaselet boldogságának talpköve.” Erről, illetve a második sérelemként felhozott azon dogmáról, miszerint a felszentelés után a papi szolgálatból kilépni az illető szabad akaratából nem lehet, az volt a véleménye, hogy a kánonokat mindig az idő és a körülmények határozták meg, s utóbbiak megváltozásával az elavult vallási nézetekről is le kell mondani. Harmadik, felszámolandó sérelemként pedig azt az elvet hozta fel, hogy a papságnak nincs beleszólása az egyház életébe (például szolgálati helyének megválasztásába stb.), amely – szerinte – egyébként is a lekipásztorok közömbösségének egyik fő forrása lett.

A Mujszer által avultságnak minősített teológiai elvek illetve gyakorlatok között elsőként az exorcizmusokat (ördögűzéseket) illetve benedictioakat (áldásmondásokat) említette, mely babonaságra indító szokásokat a „korszellem” már többnyire magától úgys háttérbe szorított, de azért

³⁵ Összehasonlításképp megjegyezzük, hogy például Szacsay Imre képviselő augusztus 5-én benyújtott – tárgyalás alá nem vett – szekularizációs célzatú törvényjavaslata a papság állami fizetésére az alábbi összegeket állapította meg: érsekek, püspökök: 4000 ft, esperesek: 1200–2000 ft, „első rendű népészek” (lelkészek): 600–1000 ft, „Másod rendű népészek” (segédlelkészek): 300 ft. BEÉR–CSIZMADIA: i. m. (8. jegyz.) 662–663.

³⁶ A 10. sz. jegyzetben említett rőpiratok mellett I. a témáról: ZSIGOVITS Béla: *A papi nőtlenesség (coelibatus) története Magyarországon*. Bp. 1914. 100–115.

³⁷ A célzás feltehetően VIII. Bonifác pápa 1302. évi „Unam sanctam” bullájára vonatkozik.

mindent el kell követni a megszüntetésükre. Elavultnak és feleslegesnek minősítette a brevium (zsoltosmáskönyv) tartását és felolvasását is: „Ez a legendákból, szakadozott homiliákból, szétépdelt traktátusokból, öszvezevert zsoldárokból stb. készült zagyalék se tanulmány, se elmélkedésnek, se imádságnak nem célszerű.” A böjttel kapcsolatos katolikus felfogásról is úgy vélte, hogy „erre hiába ír akárki apologetikát”, mert ez a gyakorlat a legkevésbé sem alkalmas az önmegtartóztatás bibliai elvének megvalósítására. Régebben legalább a hívek kértek felmentést egyházi előljáróiktól az étkezési előírások megszegésére, az újabb időkben a papokra ügyet sem vet senki – vélte –, és minden katolikus „magát dispensálja”, vagyis mentesíti a tilalmak alól. A fülbegyónás gyakorlatáról ugyanaz volt a véleménye, miszerint maga az elv (vagyis a bűnök megvallása) önmagában jó, de konkrét megvalósulása, a lelkiismeretre tartozó kérdésekben kényszerítő törvényt alkalmazása nem. A bűnvallást teljesen az egyén lelkiismeretére kell bízni – szorgalmazta a szerző –, arról nem is beszélve, hogy a bűcsújáró helyeken tartott gyóntatások „több botrányt, mint buzgóságot” tükröztek, továbbá lelki visszaélésekre adnak okot.

Mujszer a katolikus hitgyakorlatból leginkább a szerzetesek kötelező fogadalomtételét kifogásolta, és vont le a szerzetességgel kapcsolatban a világi liberálisokhoz nagyon is hasonló következtetéseket.³⁸ Általánosságban helytelenítette, hogy egyesek „henye életre adják magukat a közjó rovására”, s ugyan elismerte, hogy bizonyos szerzetesek – például az oktatásban – nemcsak károkat okoztak, de a véleménye szerint „a kezeik alól kiszabadult ifjúság alaposan semmit, az ismeretekből igen keveset merített”. Fontosabb volt azonban számára, hogy mivel a szerzetesrendek az egyháztörténelem folyamán előállott intézmények, így nem az „egyház emanációi” voltak, az átfogó reform megvalósítása során feleslegessé váltak. Mujszer argumentumai között fontos helyen említette, hogy a szerzetesség két szempontból is óhatatlanul az egyházon belüli szeparatizmus forrásává vált: egyrészt a püspöki fennhatóság alól kivonták magukat, így gyakran kerültek ellenétbe az egyházkormányzattal; másrészt pedig a keresztény élet szabályaiban is elkülönülést valószínűsített meg. Pedig – vetette ellen a szerző – Krisztus nem osztályozta az embereket a betartandó életvitel szabályainak szigorúsága szerint, hiszen az erény nem a fogadalomtételből, hanem a lélek tisztaságából fakad. Ha mindenki a szerzetesek életformáját (mint kívánatos célt) valószínűsítaná meg, „lennénk szigorú barátok és apácák, bizony bekövetkeznék a fizikai enyészet” – vélte. A három legfontosabb szerzetesi fogadalom közül a szüzességre vonatkozót csak kivételes egyéniségek által megvalósíthatónak nevezte, amelyet az átlag rendtagok úgysem bírnak a gyakorlatban megtartani, akkor pedig az egész fogadalmukat megszegik. Ez utóbbi pedig „mint örökös kígyó mardossa lelketeket vagy pedig megfásítja kebleteket, s a fogadalmat csupa bolondságnak tartjátok”. Lesújtó véleménnyel volt a szegénységre vonatkozó szerzetesi fogadalomról is, mely szerinte a szerzeteseket végeredményben téltlenségre, eltunyulásra vezetett. Különbön is, a kolostorok szemmel láthatóan nem a szegénység házai – írta –, hanem olyan épületek, „hol az igazi szegény ember süveglevéve lábujjhegyen jár, kertjek kéjhely, ruházatjuk egyszerű, de jó, s gyakran fényes is, bútoruk kényelmes, gyakran hercegi, asztaluk hizlaló”. De nem alkotott jó véleményt a koldulórendekről sem, amelyek az évszázadok folyamán arra kényszerültek, hogy babonákat terjesszenek a nép körében az adományok kicsikarása-kicsalása érdekében („ahol letelepedtek, többnyire csudás képek és szent kutak támadtak”, hogy a zarándoklatok hasznát lefölözhesék), továbbá hasznos munkavégzés nélkül teremtenek maguknak jólétet. Ez utóbbi leglátványosabb bizonyítékának tartotta, hogy épp a rendházak apátjai és prépostjai (vagyis a szegénység és a lemondás állítólag legnagyobb példaképei) éltek fényes körülmények között. Az előljáróknak való enge-

³⁸ L. pl.: [HAMARY Dániel] HAMAR Dani: *Nem kell szerzetes rend*. Pesten, é. n. [1848]; a témáról általánosságban: FAZEKAS Csaba: *A szerzetesrendek közéleti szerepének megítélése a reformkorban, különös tekintettel a jezsuitákra*. In: FAZEKAS Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolc, 1999. 76–113.

delmességre vonatkozó fogadalmat pedig egyenesen nevetségesnek minősítette, hiszen a rendházak nem éppen a testvéri szeretet megnyilvánulásainak, hanem épp „az indulatos civakodás, fásult hidegség”, az előljárók és a rendtagok elleni áskálódások helyszíne. Mújszer e szerzetesi fogadalmak eltörlését „az élet követelményének” nevezte, hiszen ezekben a vallás inkább kompromittálva, mint megdicsőítve volt, majd saját korában különösen fontos észrevétellel zárta vonatkozó fejtegetéseit: „Aztán megsúgom még azoknak, kiket a kommunizmus félelme, mint boszorkányálmom nyom, hogy mennyi zárda, annyi kommunizmus.”

Munkája utolsó részében a szerző kifejtette a röpirat más helyein is lappangó elvet, miszerint az egyház gyökeres reformjára nemcsak a katolicizmus megújítása szempontjából van szükség, hanem azért is, mert a keresztény felekezetek annyira óhajtott összebékítéséhez, sőt egybeolvasztásához ez az egyetlen járható út. Ennek érdekében pedig bizonyos feleslegessé vált, sőt nevetséges külsőségeket is fel kell számolni. Elsőként említette az istentiszteleteknek a nép nyelvén való tartását, hiszen annak elsődleges célja a nép lelki élményekben való részesítése, márpedig utóbbi „nemcsak igényelheti, hanem követelheti is, hogy ne valami szanszkrit nyelven tartassék a közös ima és az isteni szolgálat”. Az egyszerű embereknek – fejtegette tovább maró gúnnyal – az is mindegy volna, ha a római pápa a perzsa nyelvű misézést írná elő, ugyanúgy nem értik, mint a latint, ami ráadásul nem is szükséges az üdvösséghez. „A diák [= latin] nyelv még a régi Roma orbis domina [= világuralgó Róma] zsarnokságainak egyik nemzetölő kifolyása.” Ugyanilyen ironikusan, de határozottan érvelt a papságnak a polgári ruha és szakáll viselésére vonatkozó követelése mellett:

„Az a valláshoz most se tartozik, mint előbb se tartozott, hogy valakinek simára borotvált, vagy szőrrel benőtt pófája van-e. Hiszen nem nagy idő, midőn még püspökeink is bajszot, szakállt viseltek. A papi öltözetben pedig ugyan mi volna oly tiszteletet gerjesztő? Tán a csatos cipő és harisnya, meg a cafatos talaris, hozzá egy háromszögű kalap, mely háromszögű főre illhetik csak? Tökéletes mása a gyűrűárus lengyel zsidónak. De állítsuk csak össze azt a sokszínű és szabású szerzetest, ki csuklyával, ki köténnyel, vajon nem inkább nevetséges-e, mint épületes ily karneváli viselet? Én nem látom át, miért ne öltözködhetnék egy pap úgy, mint más becsületes ember.”

Végül pedig Mújszer az országgyűlésben is hangoztatott kedvenc elvét, a közös iskolák létesítését szorgalmazta, amely az általa óhajtott egyházreformnak is fontos pillére lehetett volna. A protestánsokkal való megbékélésnek ezen a ponton egy további, nyíltan az irányukban megfogalmazott gesztust (sőt teológiai fordulatot) is követelt: a két szín alatti úrvacsoravétel jogosságának elismerését és engedélyezését a katolikus egyházban! Mint leszögezte: nemcsak arról van szó, hogy egyértelműen ez a bibliai minta, hanem arról is, hogy saját felekezete ezen a téren sem következetes. Kínálkozó analógiaként ugyanis azt hozta fel, hogy bár az erdélyi örmény katolikusoknál a bérálás szentségét a plébános végezheti a keresztség után, a latin szertartású katolicizmus ezt a püspökök kiszolgálásának tartja fent, az erdélyi római katolikusok „mégsem akadtak fenn ilyen doktrinális kérdésekben”.

Mújszer József radikális hangvételű, helyenként vaskos stílusú röpiratát azzal zárta, hogy mindazon olvasói, akik szeretik egyházukat és vallásukat, támogatni fogják reformtörekvéseit, az elfogultak és maradiak azonban bizonyára csak kígyót-békát kiabálnak majd rá. Az 1849 nyarán gyorsan pergő események következtében azonban egyik sem következett be – mint említettük –, még a szerző személye is homályba veszett.

Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság a korabeli sajtó tükrében. Gróf Ráday Gedeon 1869 januárjában nevezték ki a szegedi királyi biztosság vezetőjének. Feladata a Duna-Tisza közén és a Tiszántúl déli részén a közbiztonság helyreállítása, közkeletű kifejezéssel a „betyárvilág felszámolása” volt. A belügyminisztérium rendőri osztályán szerzett tapasztalatait felhasználva néhány hónap alatt jelentős sikereket mutathatott fel, a rablóbandákat felszámolta, a korábban nagy visszhangot kiváltó esetek tetteseit kinyomozta. A sikerek mellett azonban a sajtó és politikai ellenfelei részéről egyre hevesebb támadások érték, amelyekben elsősorban nem személyét, hanem tevékenységét vették vizsgálat alá. Ráday egyaránt jó viszonyban volt a kormánypárt és az ellenzék prominens képviselőivel. A hangos támadások ellenére ez sokáig érinthetetlenül tette, de az igazságügy-miniszterrel történt szakmai vitáját követően a királyi biztosságot 1872 októberében megszüntették. Az alábbiakban röviden kísérletet teszünk annak áttekintésére, hogyan reagált az országos és a helyi sajtó a királyi biztos működésére, milyen fordulópontok és viták jellemezték ezt a kétoldalú kapcsolatot.

A társadalmi nyilvánosság területén 1867 legfontosabb következménye kétségtelenül a sajtó szabaddá válása. Az Andrássy-kormány újra életbe léptette az 1848. évi sajtótörvényt, majd esetenként lefoglalásokkal és sajtóperekkel igyekezett annak ellenzéki oldalát megrendszabályozni. Ennek ellenére – vagy talán a sajtóesküdszékek működésének köszönhetően – a politikai lapok indítása elsősorban nem politikai, hanem inkább anyagi kockázattal járt. Egy jelentős napilap elindításához hozzávetőlegesen 60–80 000 Ft tőkére volt szükség, ezért ezek többnyire részvénytársasági vagy társas tulajdonban működtek.¹ A kezdeti években bevételeiket döntően a politikai mecénások, kisebb részben az előfizetési díjak és hirdetések biztosították.

A kiegyezést követően a hírlapok életében a döntő szerepet a tulajdonos-főszerkesztő, többnyire országgyűlési képviselő politikusok és pártaik játszották. Az olvasók ezt tudomásul vették, elfogadták és a saját nézeteik szerinti újságokat részesítették előnyben. A lapok pártokhoz kötődése az esetek döntő részében nem jelentett egyértelmű pártirányítást, de az eszmei-politikai irányzat követését igen. Ennek megfelelően az újságok a kisebb részleteket tekintve gyakorta éltek a külvélemény hangoztatásának lehetőségével. Információikat a néhány zsummalisza mellett a laphoz közelálló politikusok szállították, de gyakorta vettek át híreket a vidéki sajtóból is. A kormány pedig a miniszterelnökségi sajtóosztály létrehozásával és a hírek illetően történő kiszivárogtatásával próbálta a sajtó hírszerzőjét befolyásolni, egy-egy miniszter érdekeit képviselni. A magyarországi politikai lapok előfizetőinek számát az 1860-as évek végén kb. 40 000-re becsülték, de ebből a magyar nyelvűeké alig haladta meg a 10 000-et. A kormány félhivatalosának, a német nyelvű *Pester Lloyd*nak kb. 10 000 előfizetője volt, de tekintélye és befolyása, a gazdasági életben és a külföld tájékoztatásában betöltött szerepe talán még példányszámánál is jelentősebb. A balközépi álláspontot legmarkánsabban képviselő *A Hon* előfizetőinek száma ugyanakkor 4 000 körül ingadozott.²

A korszak ellenzéki orgánumainak legbefolyásosabb személyisége kétségtelenül Jókai Mór. „Veszedelemes műkedvelő” politikus, kiváló író, újságíró, többek között az *Üstökös* és *A Hon* szerkesztője és (1868-ig) kiadója, Ráday Gedeon közeli ismerőse, későbbi barátja. A kiegyezés tájkán sajtóvállalkozásaival már kevesebbet törődött, talán ennek tudható be a politikai pamfletek zseniális szerzőjének, a „Kákay Aranyos” álnév mögött megbújó Kecskeméthy Aurélnak a jellemzése:

¹ *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892.* Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. Akadémiai Kiadó, 1985. 29–31.

² Uo. 33–38., 92.

„Sokan azt hiszik, nem ő írja politikai cikkeit. Nem mintha azok Jókai Mórtól föl nem tehető politikai ismereteket s ítéletet tartalmaznának. Sőt épen ellenkezőleg. Aztán alig hihető, hogy e tiszta kedélyű, egészséges humorú regényíró és ez ép oly praepotens amily naiv politikai cikkíró, – e nemes költő és kimélytelen journalist, egy s ugyanazon személy legyen.”³

Politikai nézeteiben Tisza Kálmán elkötelezett híve, családi kapcsolataiban a Rádayak többgenerációs barátja. Az író házasságkötésekor Ráday (IV.) Gedeon (a Nemzeti Színház újjászervezője és igazgatója) Laborfalvi Rózának násznagya, a mézesetek idejére pedig az ifjú párnak engedi át a péceli Ráday-kastélyt. A hiányos adatok alapján nem állapítható meg egyértelműen, hogy Ráday (V.) Gedeonnal (a királyi biztossal) mikor kötött szorosabb ismeretséget, de kapcsolatuk már ekkor több lehetett a hivatalosnál később pedig baráttá vált. Jókai Ráday megérkezése előtt egy évvel fejezte be a kecskeméti főiskola jogi fakultását, Mikszáth Jókai életrajza szerint pedig a betyártörténeteket maga a királyi biztos mesélte el az írónak, aki ezeket felhasználta *A lélekidomár* c. könyvének megírásakor.⁴

Szoros kapcsolatuk ismeretében feltűnő, hogy Ráday ellen az első – óvatos – támadásokat Jókai élclapja, az *Üstökös* indította meg. 1869. július 31-én „Ráday érdeme” címmel rövid bökverset közöl, amelyben számba veszi két híres bűnöző elfogását, Ráday bukását az 1869-es választásokon és a királyi biztosság jelentős költségeit. Szeptemberig összesen hat vers, „bizalmi felirat”, „éposz”, levél és egy képregény tárgyalta Ráday hosszú hónapokig tartó nyomozását egy rablógyilkos után.⁵ A nyolc részből álló, jól sikerült karikatúra-sorozat a királyi biztost ábrázolta, amint frakkban, keménykalappal a fején, kezében seprűvel egy Macsvánszky nevezetű rabló megszemélyesítőjét, egy fekete macskát üldöz.⁶

A humoros szatíra műfajában válaszolt erre a *Darázs* c. Deák-párti szegedi élclap, amely a bűnöző halála után Jókai lapjaira utalva, vastag fekete keretben a következő gyászjelentést tette közzé:

„Üstökös Mór, úgy testvére Honhazánk Mór, valamint közös árva gyermekük N. fr. Lloyd Mór [...] szomorodott szívvel jelentik, hősük, illetőleg a holt idény alatt gyámolító jóltevőjük Macsvánszky Maxim rabló-zsivány úrnak, folyó évi szeptember hó 4-én délután 3 órakor, Paragyon, 3 hónapi rakoncátlankodás után -lőpor- lázban (Febris revolveriana) történt gyászos kimúltát.”⁷

A napilapok tudósításai pártszimpátiától és politikai nézettől függetlenül jól követhetően azonos tematikát preferálnak, amit elsősorban az olvasóközönség ízlésének, elvárásainak figyelembe vételével magyarázhatunk. 1869-ben elsősorban Rózsa Sándor és Macsvánszky Maxim személye és tettei, 1870-től a börtönviszonyok, jelentősebb bűnperek, elrettentő bűnözési statisztikák, a királyi biztosság tevékenységét értékelő képviselőházi viták, 1872-ben Ráday lemondása és a királyi biztosság feloszlata, működésének értékelése szerepel a lapok hasábjain. Hangnemeket tekintve pro és kontra nem nélkülöznek némi elfogultságot, de szinte teljesen hiányoznak a későbbi évtizedekben oly jellemző bulvársajtó-szerű írások.

³ [KECSKEMÉTHY Aurél] KÁKAY Aranyos: *Ujabb árny- és fényképek*. Pest, Ráth Mór, 1866. 119–120.

⁴ Lásd erről Sándor István jegyzeteit. In: JÓKAI Mór: *A lélekidomár*. S. a. rend. SÁNDOR István. Bp. Akadémiai Kiadó, 1967. /Jókai Mór összes művei. Regények 51./ 566.

⁵ Üstökös 1869. júl. 31., aug. 7., aug. 14., szept. 11.,

⁶ Uo. 1869. aug. 21.

⁷ Darázs 1869. szept. 10.

Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy az újságoknak mely részén és milyen terjedelemben találhatóak a tudósítások. A már említett *A Hon* c. lapban döntően a reggeli kiadásban és szinte kizárólag az 1–2. oldalon találjuk a kb. fél-másfél hasábos (!) írásokat. Ez azt mutatja, hogy az érdeklődés az évek folyamán változatlanul nagy és a szerkesztők az időszaki tudósításoknak rendkívüli jelentőséget tulajdonítanak. Sajnálatos módon a cikkek szerzőiről a legritkább esetben szerezhettünk tudomást, mert a kor normáinak megfelelően az auktorok ezeket nem látták el kézjegyükkel.

A kiegyezést követően szabaddá váló, számában és minőségében is jelentősen átalakuló ellenzéki sajtó egyetlen számottevő kormánypárti riválisa a *Pesti Napló* volt. Az 1869-es választások megnyerése után átalakították és Deák szócsove helyére egy pártoktól lényegében független, modernebb, de irányvonalában mégis a Deák-párt nézeteit közvetítő orgánum alakult. Kezdetben Ráday feltétlen támogatójaként jegyezhetjük, a hangnem rokonszenvező, segítőkész, a címlapon jelenhettek meg a királyi biztos legbefolyásosabb vizsgálóbírójának, Kormos Bélának az elemzései. A cikkek tematikája a baloldali sajtóénál szegényesebb, de értesüléseit általában a politika belső köreiből szerezte.

Az országos terjesztésű lapokban a négy év alatt két olyan esetet találunk, amelyekben pártállástól függetlenül mindenki fontosnak tartotta a megszólalást. Az első alkalommal egy olyan cikk szolgáltatott alapot a vitára, amely nem elsősorban tartalmával, hanem annak megjelenési helyével keltezt feltűnést. Az ország legolvasottabb lapja, a kormány félhivatalosának számító és a királyi biztosság ügyeiben ritkán megszólaló *Pester Lloyd* 1871. május 18-i számában éles támadást indított Ráday tevékenysége ellen. A szegedi vizsgálatok költségeinek képviselőházi megvitatására időzített írás gyakorlatilag megismétli az ellenzéki lapok eddigi szövezeit, amikor szóvá teszi a királyi biztos ellenőrzés nélküli működését, a bíróság lassú ítélezését, a rabságban tartottak embertelen körülményeit, a nyomozások óriási költségeit és követeli működése időbeli korlátainak megállapítását.

A lapok reakcióból óvatosan fogalmazva is a meglepetés olvasható ki, mert Ráday állásának megrendülését és Bécs ilyen irányú befolyását láthatják a cikk megjelenésében. *A Hon* május 20-án még támadja a szegedi királyi biztosságot, de a *Pester Lloyd* cikkét követően módosítja eddigi következetes álláspontját. Május 23-án a hangnem megváltozik, több kérdésben cáfolják a kormánypárti lap állításait és bizonyítékokat követelnek. 25-én még ezen a véleményen is túllépve a szerkesztőség egy közleményt jelentet meg, amelyben éppen csak érintve a királyi biztos tevékenységét, egyértelműen hitet tesznek a szegedre delegált bíróság működése mellett:

„A delegált törvényszék irányában tiszteletünket és elismerésünket fejeztük ki mindenkor, s ha ezzel ellenkező kifejezésnek látszatot vétetni valamely megjegyzésünk, azt félreértésnek nyilatkoztatjuk, s ismétljük, hogy a delegált törvényszék eddigi eljárásáért bizalmunkat és tiszteletünket érdemelte ki.”⁸

Sándor István feltételezése szerint a tónus megváltozása Tisza Kálmán fellépésének köszönhető, aki Ráday és a lap között a közvetítő szerepét játszhatta.⁹ A királyi biztos és a balközépi párt vezetője köztudomásúan jó viszonyban volt, ennek ellenére a lap irányvonalának megváltozása véleményünk szerint nem csupán ennek tulajdonítható. Jól látható a kezdeti zavar *A Hon* szerkesztőségében, hogy miképpen reagáljanak egy kormányzati közeg elleni – bár áttételes – kormánypárti támadásra. Végül egy köztes megoldás mellett döntöttek. Véget vetettek a korábbi éles szembenállásnak, Ráday szerepét egy időre háttérbe állították, de a bíróság magasztalásával számára mégis némi elégtételt szolgáltatottak. Ezzel viszont ismét a *Pester Lloyd*-dal szembeni oldalon találták magukat és a szélesebb közönség által elvárt ellen-

⁸ *A Hon* 1871. máj. 25. reggeli kiadás.

⁹ Sándor István jegyzetei: 574.

zékiségük nem csorbult. A *Pesti Napló* sem foglalt egyértelműen állást. A szerkesztőség felhívta a figyelmet a visszasságokra, majd leköszölt egy csaknem másfél hasábos olvasói levelet, amelyben cáfolják a *Pester Lloyd* állításait.¹⁰

Nem tudható, hogy a kormány vagy a királyi biztos magánakciójáról van-e szó, mindenesetre május végén-június elején özönleni kezdtek a nyomozásainak sikerében érdekelt községek hálálkodó levelei, amelyekben kérik Rádayt, a kormányt, az országgyűlést, hogy a gróf állásában továbbra is maradjon meg és áldásos működését folytassa. Ennek megkoronázásaként 1871. május 25-én Arad város közgyűlése a királyi biztost díszpolgárává választotta, a belügyminisztérium pedig intézkedett, hogy ez a szélesebb közönség tudomására jusson és így legalább némi utólagos szimpátiát ébresszen: „a sajtóosztály intézkedése folytán a Budapesti Közlöny mai számában egész terjedelmében, több lapokban pedig kivonatilag közöltetett” – szól a hivatalos iratra akkurátusan elhelyezett megjegyzés.¹¹

A legnagyobb sajtóvisszhangot kiváltó esetnek azonban mégis Ráday és Bittó igazságügy-miniszter szakmai vitáját követően a királyi biztos és beosztottainak lemondását tekinthetjük. Bár egyértelműen nem foglaltak mellette állást, a kormány támadásával mégis Rádayt támogatta Csernátorny Lajos balközépi lapja, az *Ellenőr*, a magát függetlennek valló, de ellenzéki *Gyorsposta* szerint pedig a „nyárszolgárai felfogás és jobboldali hűleség ezzel bevégeztnek szeretné tekinteni az ügyet”¹² Meglepetésre sokáig várakozó álláspontot foglalt el *A Hon*, tárgyyszerű a *Pesti Napló* és a *Közrendészeti Lap*, kormány és egyúttal Ráday-ellenes a 48-as elveket valló *Magyar Újság*.¹³ Óvatos megoldást választ a *Pester Lloyd* esti kiadása, mert saját vélemény helyett a *Pesti Napló* és az *Ellenőr* (!) cikkeit ismerteti.¹⁴ Az igazságügy-miniszter pártját fogta – és kezdetben Ráday tevékenységét is dicsérte – a Lónyay miniszterelnök „támogatását élvező” lap, a *Reform*, s mintegy 1 ½ kolumna terjedelemben foglalkozott az ügygel a konzervatív *Ungarischer Lloyd*.¹⁵

Amint az országos politikai hírlapok felsorolásából is látható, a gróf és az igazságügy-miniszter vitája ismét megosztotta a sajtót. Volt amelyik két sorban, volt ahol két hasábon írtak róla, csupán egy dolgot nem tehettek, hogy ne foglalkozzanak vele. Ez is azt mutatja, hogy az olvasók (hír-)jégnyének kielégítése kiemelt fontosságú volt és lehetőség szerint ki kellett zárni a más lapokból történő tájékozódást. A közvélemény élénk érdeklődése ebben az esetben megegyezett az előkelő körökével, ami a kormányfő által rendezett táncesten is megnyilvánult: „Sokat beszéltek e bálban gr. Ráday k[irályi] biztossáról is, kivel aligha meg nem gyűl Bittó miniszter úr baja” – írta az *Ellenőr*.¹⁶ A vita végül február végén oldódott meg, amikor Ráday visszavonta lemondását és a sajtó érdeklődése hosszabb időre más irányba fordult.

Az országos orgánumok mellett ki kell emelnünk egy olyan helyi lapot, amely a Ráday tevékenysége által érintett terület lakosaira vélhetően nagyobb hatással volt, mint az eddig említettek. Burger Zsigmond 1859-ben alapította meg a *Szegedi Híradót* és a kiadónak az első szerkesztőt

¹⁰ *Pesti Napló* 1871. máj. 22. esti kiadás

¹¹ Magyar Országos Levéltár (=MOL), Szegedi Királyi Biztosság (=K 151) 24. cs. 1871. 2990.; MOL Belügyminisztérium, Elnöki iratok (=K 148) 23. cs. 1871. 1249.

¹² *Ellenőr* 1872. jan. 31.; *Gyorsposta* 1872. febr. 4.

¹³ *A Hon* 1872. jan. 30. reggeli kiadás, jan. 31. esti kiadás, febr. 5 esti kiadás; *Pesti Napló* 1872. jan. 29. esti kiadás, febr. 25. reggeli kiadás; *Közrendészeti Lap* 1872. febr. 4.; *Magyar Újság* 1872. febr. 24., febr. 27., febr. 28.,

¹⁴ *Abendblatt des Pester Lloyd* 1872. jan. 30., jan. 31.

¹⁵ *Reform* 1872. febr. 2., febr. 6.; *Ungarischer Lloyd* 1872. febr. 23.

¹⁶ *Ellenőr* 1872. febr. 9.

– talán nem meglepetés – Jókai Mór ajánlotta.¹⁷ Politikai lapként 1868 júliusától működött, Nagy Sándor főszerkesztésében 1869-től „független Deákpárti” közlönyként, „régimódián liberális” színezettel jelent meg.¹⁸ Példányszámáról és elterjedtségéről nincsenek adataink, de 1878-ig gyakorlatilag egyeduralkodónak számított a délmagyarországi sajtópiacon. Az évtizedekkel későbbi visszaemlékezésekben szemezgetve tevékenységéről a következő értékeléseket olvashatjuk: „Nyílt ellensége volt a túl hosszúra terjesztett Ráday-féle kir. biztosságnak, melynek kegyetlen üzelvei ellen több alkalommal hevesen kikelt.”¹⁹ „Erős küzdelmet folytat a Ráday-korszak ellen, melyet Szeged szegyenkövének nevez.”²⁰ Az emlékek illetén felidézése azonban csupán részgigaszágokat tartalmaz, ezért tekintsük át a Tisza-parti nagyváros sajtó-hétköznapijait.

A *Szegedi Híradó* a kutató számára minden országos napilapnál részletesebb, átláthatóbb adatokat tartalmaz a királyi biztosság hétköznapijairól. Nem csupán a rabok kínzása, a bíróság lassú működése, Rózsa Sándor mindennapjai és elítélése ragadták meg az újságírók fantáziáját, de legalább ennyire fontos részleteket tudhatunk meg Ráday megítélésének változásáról, a királyi biztos kezdeti adakozásáról a polgári társalgó kör vagy a nőegylet jótékonyági bálján, a fáklyás felvonulásokat és ünnepléseket, majd megbuktatását a választásokon. Mást és másképpen lát és láttat a helyi zsrnaliszta, mint a pesti tudósító. A szegedi betyárvilág a kozmopolita főváros újdondászainak egy egzotikus, távolról és felülről vizsgálható terület, míg a helyieknek mindennapi életük színtere. Ezért reagál a szegedi társadalom annyira ellenségesen a „szegedi betyárvilág” kifejezésre, úgy érzi – és joggal –, hogy ezt a bélyeget hosszú ideig nem tudja eltüntetni magáról. Miként fogalmaz az újság főszerkesztője 1872-ben? „Vegyük le rólunk végre valahára a szegyenkövet, mely a szegedi várbán alpesi teherként nyomja lelkünket.”²¹ Így válik érthetővé a lap véleményének változása. Kezdetben némi távolságtartással – a rájuk erőszakolt hatalom miatt –, de várakozással teli örömmel – a Deák-párti segítség okán – fogadják. A kezdeti sikerek csak erősítik a bizalmat, de a harmadik év közepére kezd elfogyni a türelem és egyre több a kérdés. Az újság és a királyi biztos cinkos szövetsége végül 1871 júniusában ért véget. A szerkesztőség véleménye szerint „ha tovább is hallgatunk, a már régóta forrongó helyi közvélemény múlhatlanul ellenünk fog zúdulni és méltán.”²² Beszámolnak egy esetről, amikor a feleséget nem értesítik a várbörtönben raboskodó férje elhalálzásáról és eltemetéséről, aki arról csak véletlenül szerez tudomást. Másnap Ráday rejtejelezett táviratot küld a belügyminiszternek:

„Szegedi Híradó tegnapi száma egy gyalázatos tendenciózus cikket hozott, mely a közönség tisztességes nagy részében visszatetszést eredményezett. Tájékoztatás végett sietek ennyit tudatni, jelentésemben terjedelmesen [az eredeti fogalmazványban még szerepel, de utólag kihúzva: *főispányi kortesfogás akart lenni* Cs. Cs.], tisztán magánérdek szüleménye az egész, elégtétel meglesz.”²³

¹⁷ REIZNER János: *A „Szegedi Híradó” politikai napilap negyedszázados pályafutása*. Szeged, Burger Gusztáv és társa, 1884. 33.

¹⁸ *Szeged története 3/2. 1849–1919*. Szerk. GAÁL Endre. Szeged, 1991. 1078.

¹⁹ KULINYI Zsigmond: *Egy újság huszonöt éves története*. In: *A Dugonics Társaság könyvei*. Évkönyv. 1894. Szerk. BÉKEFI Antal. 2. köt. Szeged, Dugonics Társaság, 1895. 148. Szeged sajtótörténetéről lásd legújabban: LENGYEL András: „Közkatonái a tollnak...” *Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez*. Szeged, Bába és társai, 1999.

²⁰ *Hírlapjaink. A magyarországi hírlapok monográfiája. I. Bp. 1896.*

²¹ KULINYI: *i. h.* 148.

²² Szegedi Híradó 1871. jún. 18.

²³ MOL K 151 24. cs. 1871. 2965.

Az elvárt bocsánatkérés helyett azonban a lap megmakacsolta magát és ettől kezdve kendőzetlenül beszámolt a várban történekről.

Rádaynak a helyi sajtóról tett észrevétele nem tekinthető véletlennek, ugyanis néhány hónappal korábban már javaslatot tett egy újsággal szembeni intézkedésekre. 1871. március 26-i számában az *Igazmondó* c. lap a gróf személyét és tevékenységét támogató, de a bíróság működését bíráló nyilatkozatot tett. A lassú ítélezés oka a vizsgálatok elhúzóódása, ami nem Ráday hibája, mert „közbevetik magukat az egyes vizsgálatoknál a legbefolyásosabb kormánypárti emberek, hatalmas pénzintézetek, sőt a kormányférfiak, miniszterek közt is akad ily közbelépő.”²⁴ Az újság pártállása az idézet alapján nem hagy kétséget, „felügyelő pártbizottmányában” ott találjuk Tisza Kálmánt és Jókai Mórt. A hatalom reagálása azonban túllép az eddig megszokotton, a belügyminiszter elküldi Szegedre a cikket és azonnali jelentést kér. Ráday válaszából kiderül, hogy már a cikk közlése előtti napon (!) hallott annak várható megjelenéséről. Annak ellenére nem tudja, hogy ki lehetett az adatszolgáltató, hogy „az előbbeni években meglehetősen ismertem a lapok és azok körül működő egyének összeköttetéseit.”²⁵ Felkéri a minisztert, hogy engedélyezze a XI. ügyosztálynak az adatszolgáltató személy kipuhatolását, ha azonban ez nem vezet eredményre, ő személyesen fogja megkérdezni Jókai Mór urat, a lap szerkesztőjét és tulajdonosát. A félreértések elkerülése végett meg kell jegyeznünk, hogy a XI. ügyosztály a belügyminisztérium rendőri osztálya, amelynek a vezetője 1870 júniusáig nem más, mint Ráday! A jelentés végén az eddig leírtakkal szemben mégis azt javasolja, hogy a szerkesztőségnek írott levéllel befejezettek lehetne tekinteni az ügyet, mert más újság nem vette át, így nagyobb skandalum nem lett belőle.

A két idézett cikk, valamint az azokra történő reagálás között több azonos és eltérő vonás is található. Mindkettő bíráló, még ha az *Igazmondó* nem a királyi biztos személyét érinti is. Ebből következik azonban az első különbség, miszerint itt a vizsgálatot követelő személy a sajtót legfeljebb szinten felügyelő belügyminiszter, míg az erre adott válasz összességében békés megoldást javasol. A *Szegedi Híradó* írása jól láthatóan inkább a királyi biztost teszi zaklatottá, a levéltári iratok között a miniszteri válasz nem is található meg. És talán ez tekinthető a kulcsmomentumnak is. Ráday ugyanis a személyes sérelmen túl azt is észrevehette, hogy a helyi társadalom befolyásolásának szinte egyedüli eszközével együtt a közönség, a „tömeg” támogatását is elveszítheti. Enélkül pedig munkája sikeres folytatásának esélyei jelentősen csökkennek. Ezért próbálkozott meg – végső kétségbeesésében vagy személyiségéből következően? – hatalmi szóval érvényt szerezni akarátának, ami azonban már nem vezethetett eredményre.

Néhány mondatban ki kell térnünk a közvélemény szerepére is.²⁶ Nem az országos közönség reagálása volt a kiinduló pontja a belügyminiszter fellépésének, hanem a miniszterek meggyanúsítása. Ráday viszont ugyanúgy a „közönség tisztességes nagy része”-re hivatkozik, mint az újság, amelyik ellene a támadást indította. A *Szegedi Híradó* cikkéből ezen túlmenően ki kell emelnünk, hogy a korábbi véleményével ellentétes közhangulatról ír, amelyet kénytelen követni. Ebből arra következtethetünk, hogy egy viszonylag zárt és az ügyekben közvetlenül érintett közösségben a sajtótól – és a politika inspirációitól – függetlenül, döntően a híreszteléseknek köszönhetően egy más irányú tömeghangulat is kialakulhat. Pataki Ferenc véleménye szerint a szöbeszéd alapja mindig azonos jelenség:

²⁴ BAKCSI Ferenc: *A szegedi vár.* = *Igazmondó* 1871. márc. 26.

²⁵ MOL K 148 23. cs. 1871. IV. F. 750.

²⁶ Az országos közvélemény alakváltozásairól lásd részletesen: GERGELY András–VELIKY János: *A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén.* In: *Magyar Történeti Tanulmányok VII.* Szerk. FEHÉR András, Debrecen, KLTE, 1974.

„minden esetben az történik, hogy egy hír többé vagy kevésbé tág körben *közhírré* válik, éspedig úgy, hogy kizárólag *szájról szájra*, közvetlen-személyes közlés útján terjed. Azonnali és megbízható *ellenőrzésének* pedig hiányoznak az eszközei és a lehetőségei.”²⁷

Az ál- vagy rémhírek oka döntően az információhiány vagy ebből következően egy esemény téves értelmezése és nélkülözhetetlen eleme az erős indulati töltés. Ráday tevékenységéről a deficités hírtovábbítás országos jelenség, de ezt ismereteink szerint csak a nyomozásokban érdekelt lakosság körében követik pótreakciók. A *Szegedi Híradó* cikkei elemézve felfigyelhetünk arra is, hogy egy-másfél évig szinte egyáltalán nem vesznek át közleményeket az országos lapokból, utána viszont egyre gyakrabban próbálják – korábban is több alkalommal hangoztatott – információhiányukat ilyen módon pótolni. Ennek ellenére a híresztelések továbbterjedését nem sikerül meggátolniuk és egy idő után kénytelenek ezek felfogásához igazodni.

Eddigi elemzésünket összefoglalva megállapítható, hogy az országos politikai lapok királyi biztosságot elemző cikkei eredendően pártállás szerint csoportosíthatók. Az ellenzéki újságok célja döntően nem Ráday személyének lejáratása, hanem a királyi biztosság támadásán keresztül a kormány bírálata. Ezt bizonyítja az is, hogy amikor a kormánypárti sajtó részben átveszi szerepüket, végül kénytelenek kiállni a gróf mellett, hogy ellenzékiiségük ne sérüljön. Más elvek alapján működött a Szegeden meghatározónak számító orgánus. Véleményének megváltozásában nem játszik szerepet az országos politika, sokkal inkább a helyi közvélemény elvárásait próbálja követni, ha bizonyos idő után a befolyásolása már nem folytatható.

A királyi biztosság négy éves történetében ez azon kevés terület egyike, ahol Ráday akarata és kapcsolatai ellenére kívül maradt a döntések meghozatalán. Jól láthatóan nem képes feldolgozni a tőle független és tevékenységét mégis befolyásoló történeteket, fellépése ügyetlen, módszerei egy liberalizálódó országban már nem elfogadhatóak és talán ezért is eredménytelenek.

CSAPÓ CSABA

Egy könyv Tisza István miniszterelnök könyvtárából. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárában jelenleg folyamatban van a Tisza család geszti kastélyából bekerült könyvtár könyvtártörténeti feltárása. Ennek során került elő egy mű, amely érdekessége és aktualitása folytán érdemes arra, hogy a teljes könyvtár leírásának megjelenése előtt tudósítást adjunk róla, elsősorban könyvtörténeti szempontokat érvényesítve.

A jelzett mű:

DENIS, Ernest

La Grande Serbie. – 4. éd. – Paris : Librairie Delagrave, cop. 1915 ([Paris] : impr. Paul Brodard, [19]15). – XIII, 336 l., 2 térkép ; 20 cm – /Bibliothèque d'histoire et de politique/

Raktári jelzete: 12.394

A könyv 1946-ban került az egyetemi könyvtár tulajdonába és 700/1947. leltári szám alatt lett állományba véve. Eredetileg fűzött volt, csak később került bekötésre (erre utal a szennylapok utólagos betoldása a könyvtestbe). Jelenleg bordó, egész vászon kötésű, a gerincen aranyozva olvasható a szerző és a cím. (A könyvet valószínűleg már a Tisza család kötette és aranyoztatta,

²⁷ PATAKI Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba.* Bp. Osiris, 1998. 156.

ezt jelzi az első kötetábra verzőjára ragasztott bélyeg, amely a mű könyvszekrényben elfoglalt helyét adja meg.) A nyomtatás rossz minőségű papírra történt, a könyv felvágatlan ívekkel került első tulajdonosához. A gyenge minőségű előállítás oka a kiadások gyors egymásutánai megjelenése lehetett, ahol a terjesztés gyorsasága valószínűleg propaganda és politikai okokból háttérbe szorította a minőségi szempontokat.

Érdekes, hogy a fellapozott szakirodalom (kézikönyvek, lexikonok és tanulmányok) sehol nem említi, hogy a műnek több kiadása jelent meg. Ez főként azért fontos, mert Alekszandr Petrovics Izvolszkij (1856–1919) akkori párizsi orosz nagykövet arról ír, hogy a mű megjelenése páratlan hatást keltett,¹ ráadásul a négy kiadásnak egy szűk éven belül kellett megjelennie. (Az első kiadás 1915. januárjában jelent meg.²)

A szerző, Ernest Denis (1849–1921) francia történétíró, a Sorbonne egyetemes történelem tanára feltehetően nem véletlenül került kapcsolatba Szerbiával. Elsősorban a csehek históriájával foglalkozott, ezenkívül megírta Magyarország történetét is a mohácsi vészig (1906-ban a Magyar Tudományos Akadémia kültagjaül választották), tehát jól ismerte a térség történelmét, politikai viszonyait.

A szóbanforgó mű keletkezéséről Henry Pozzi (1879–1946) francia publicista *Századunk bűnősei* ... című művében olvashatunk. (Eredeti kiadásához nem sikerült hozzájutnom, ezért csak a Marjay Frigyes által fordított, 1936-ban megjelent magyar kiadásra hagyatkozhattam. Reprintjét azóta két alkalommal adták ki: 1994, 1996.). E szerint Denis művének alapja az a memorandum, amelyet Franjo Supilo (eredeti nevén Bosko Djuirievics) az „Ujedinjenje ili Smrt” („Egyesülés vagy halál” ismertebb nevén „Fekete kéz”) nevű pánszláv szervezet megbízottja szerkesztett a szerb külügyminiszter és orosz politikai ügynökök közreműködésével.³ (A neveket Pozzi műve nyomán közlöm, átírás nélkül.) A memorandum tartalmazza a nagyszerb elképzelés nagyratörő céljait, melynek lényege az Adriától Magyarország közepéig húzódó szláv és nem szláv területek Szerbiába történő beolvasztása.⁴

Denis könyvének megjelenését mozgalmas politikai kampány kísérte, a kiadásával és terjesztésével felmerülő költségeket az orosz kormány fedezte, elsősorban Izvolszkijnak költséget nem kímélő, ügyes politikai propaganda tevékenységén keresztül.⁵

Ezek az adatok mindenképpen szükségesek voltak annak megvilágításához, hogy milyen politikai környezetben és előzmények után került a műnek könyvtárunkban felbukkant példánya Tisza István (1861–1918) miniszterelnök tulajdonába.

E példány történetének kalandos voltáról pontos leírást adnak a borítódél bejegyzései és a könyvben található beragasztott levél. A könyv katalóguscéduláján is jelölték az állománybavételkor, hogy a kötethez kézzel írott levél tartozik. A levelet Degenfeld-Schonburg Ottó (1872–1937) a miniszterelnök rokona írta Tisza Istvánnak. A levélpapír 2° méretű, kétrét hajtott, a levált eredeti borítódéllel együtt fehér ragasztószalaggal van beragasztva a könyvtest és a kötetábra közé. Szövege az első lap rektóján és verzőján található, a második lap üres. Az írás autográf, tollal írott és félreérthetetlenül jól olvasható. A levél betűhív szövege a következő:

¹ POZZI, Henry: *Századunk bűnősei* ... (Ford. Marjay Frigyes). 2. kiad. [Bp.] 1936. 261.

² POZZI: i. m. 261.

³ POZZI: i. m. 261., 268.

⁴ POZZI: i. m. 261–262.

⁵ POZZI: i. m. 261., 262., 268.

Győr 1916 február 3.

Kedves István!

Ide mellékelve küldök egy könyvet, melynek története a következő: Mikor Pasic szerb miniszterelnök Mitroviczából is menekülni volt kénytelen, már nem volt annyi ideje, hogy a szalodában levő holmiát elvihesse. Így Pasicnak egész podgyása egy jó barátom Klempa Kálmán alezredes a 3ik vadász zászlóalj parancsnokának kezei közé került. A mellékelt könyv ott feküdt az éjjeli szekrényen kinyitva a mint azt Pasic menekülése előtt olvasta, és éppen ott volt felütve, a hol rólad van szó.

Ezen könyvet Klempa azon kérelemmel adta át nekem, hogy azt hozzád eljuttassam, s kérjelek, hogy fogadd el emlékül, mint történelmi nevezetességű tárgyat, a mely azonkívül is érdekes úgy tartalmánál fogva mint azon körülmény folytán, hogy már a háború alatt írták.

Barátom nevében a könyv elfogadását ismételve kérem s maradok

tisztelő, kész híved és rokonod
Degenfeld Otto

A levél állítása szerint a könyv Nikola Pašić (1846–1926) szerb miniszterelnök tulajdona volt és valószínűleg tiszteletpéldányként jutott hozzá. Erre utal az a sorbélyegző, amelyet a borítófédél tetejére ütöttek: <<Hommage de l'auteur et de l'editeur>>. Azért nem tekinthetjük bizonyítottnak ezt a tényt, mert kissé különös, hogy egy ilyen kimondottan propaganda és politikai célzattal kiadott műnek miért éppen a negyedik kiadását küldték el a szerb miniszterelnöknek, aki már 1915 elején, tehát az első kiadás megjelenésekor is hivatalában volt. (Lehetséges feltételezés, hogy az előző kiadásokat is megkapta, de bizonyítva az ügy fontosságát a negyedik, legfrissebb, változatlan kiadást is elküldték neki. A negyedik kiadás jelölése mindenesetre nem utal arra, hogy az előző kiadásokhoz képest bármiféle változtatás történt.)

A levél adatait alátámasztja a Klempa Kálmánra utaló autográf bejegyzés, amely 1915. 11. 24-ére van dátumozva Mitroviczában. A dátum olvasata mindenképpen 11. hónap, hiszen Ausztria-Magyarország csak 1915. októberében rohanta le Szerbiát. A szerb kormány november 21-én hagyta el Mitrovicát és menekült Prizrendbe,⁶ az Ibar völgyében előnyomuló csapatok pedig heves harcok után bevonultak Mitrovicába. Az adatok a különböző történelmi feldolgozásokból összeolvasva itt nem fedik egymást, így Mitrovica eleste november 23–24-ére tehető. Ez bizonyítja azt, hogy a könyv négy kiadásának 1915. január és a mitrovicai események közötti időszakban kellett megjelennie.

Klempa Kálmánnak (1868–1940),⁷ a 3. vadász zászlóalj alezredes parancsnokának könyvekkel való barátsága kitűnik abból, hogy ily alaposággal felfigyelt a könyvre.

A borítófedélén található még három bejegyzés piros ceruzával. Az egyik egyszerűen Mitrovicára utal, a másik kettő kiolvasása elmosódottságuk miatt egyenlőre nem sikerült. Az olvasatok hiánya valamint a korabeli történesek torlódása miatt nem érdemes találgatásokba bocsátkozni arról, hogy a bejegyzések Pašićtól vagy Klempától származnak.

A könyv történetének csupán egyetlen érdekes momentuma maradt kiderítetlen: Degenfeld Ottónak az a Klempától vett megjegyzése, amelyből kiderül, hogy megtalálásakor a könyv ott volt felütve, ahol éppen Tiszáról van szó. A levél küldője nem tesz említést arról, hogy Klempa megjegyezte volna melyik a szóbanforgó oldal. A könyv mutatójában Tisza István miniszterelnök neve hat különböző oldalon szerepel (egy oldalon megtalálható Tisza Kálmán neve is), így ennek

⁶ Külügy–hadügy. 2. (1915. nov. 28.) 48. 3.

⁷ GULYÁS PÁL: *Magyar írók élete és munkái*. XVI. Bp. 1995. 747.

kiderítése nem sok reménnyel kecsegtet. Mindazonáltal a dolognak nem is lehet túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítani, hiszen sem ezeken az oldalakon, sem a könyv más lapjain nem található marginália, akár Tisza Istvántól vagy más tulajdonostól. Itt kell megemlíteni, hogy válaszevelet, vagy egyéb reagálást Degenfeld Ottó levelére Tisza István levelezésének eddig megjelent kötetei nem tartalmaznak.

Végül szólni kell még a Tisza családnak a könyvben szereplő pecsétjéről, amelyet a címdoldal jobb felső sarkába ütöttek be, ami mindenekfölött bizonyítja a könyv Tisza tulajdonosát. De ennek leírását és jelentőségét csak az egész geszti könyvtár vonatkozásában és annak teljes feltárása után lehet érdemben közzé tenni.

CZEGLÉDI LÁSZLÓ

A szegedi napilapok hírversenye a 20. század elején. A modern sajtó – akár tetszik ez, akár nem – elsősorban (bár nem kizárólagosan) üzleti vállalkozás. Ez természetesen nemcsak azt jelenti, hogy az újságok előállítás, terjesztése stb. pénzbe kerül, s a kiadó bevételekre – nyereségre – törekszik.¹ A profit-maximálás igénye magára az újságra is visszahat, s hogy mi jelenik meg a lapban s hogyan, az nem kis részben ennek a helyzetnek a következménye. Az újságcsinálás és az „üzlet” konkrét összefüggésének, a profit-maximálás médium-befolyásoló és -alakító hatásának kutatása azonban a magyar sajtótörténeti vizsgálatoknak egyik „szemérmesen” kezelt, jószerével nem kutatott területe. Márpedig ennek az összefüggésnek az alapos vizsgálata nélkül a modern sajtó szerepének lényege megérthetetlen, s a sajtótörténet-írás a főlshínes politikai interpretációkba ragad bele.

Az alábbiakban, egy konkrét eset értelmezésével, a 20. század eleji szegedi újságírás viszonyaiba kísérelünk meg belepillantani. Az esemény², amely így fölidéződik, érdekes, „színes” sztorinak, sajtótörténeti anekdotának tetszhet, s kétségtelen: így is, ilyenként is olvasható. A régi, a patriarchálisból a modernbe átváltó szegedi újságíró-élet egyik kedélyesen előadható „történeteként”. Egy mélyebb szinten azonban a fejlemény kiváltó oka s maga az ötlet kivitelezése is a lapkiadásban mind jobban domináló, egyre élesebbé váló „üzlet” természetére vet fényt, s jelzi a patriarchális sajtóviszonyok bomlását, a verseny élesedését – egy a budapestiénél kétségkívül archaikusabb viszonylatokat megőrző vidéki nagyvárosban.

A Kutlórásáv-esetként elhíresült történet időpontja 1902 novembere, közelebről a 20-a körüli napok. Az alapszituáció, a szegedi lapok egymásközi erőviszonya viszonylag könnyen megadható³. A városban ekkor négy újság jelent meg: az ellenzéki, függetlenségi *Szegedi Napló* (1878-tól), amelyik a város legtekintélyesebb, irodalmi és politikai súllyal megszólaló véleményformáló lapja volt; a kormánypárti, konzervatív *Szegedi Híradó* (1859-től), amelyiknek a múltja ekkor már jelentősebb volt, mint aktuális szerepe; a „modernbb” hangvételű, arculatát ekkor kialakító *Szeged és Vidéke* (1902 márciusától), amelyik ekkor alig pár hete került új kézbe; s az igénytelen, „krajcáros néplap”, a *Szegedi Friss Újság* (1900-tól), amelyik bár jóval nagyobb példányszámban fogyott el, mint a másik három szegedi lap, a maga populáris igénytelenségével nem lehetett s nem is volt a többiek versenytársa: csupán az új idők sikeres, de lenézett, a városi elitől kevésre be-

¹ A médiagazdaságtan ma már önálló stúdium, saját elmélettel, szakirodalommal.

² Az eseményről eddig csak kortársi emlékezés szól: ENGEL Lajos: *A kiadó*. In: *A Szegedi Napló huszonöt éve 1879–1903*. Szeged, 236–237.

³ Vö. LENGYEL András: *A szegedi újságírás rövid története*. In: L.A.: *„Közkatonái a tollnak...” Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez*. Szeged, 1999. 7–69., különösen 30–43.

csült sajtóvállalkozás volt. A város lélekszáma ekkor kb. 100 ezer fő lehetett, ennek egyharmada azonban városi polgárként is archaikus körülmények közt, tanyán, a nagykiterjedésű szegedi határban élt, s onnan nem, vagy csak ritkán járt be a tulajdonképpeni városba. Az újságolvasók létszáma⁴ nehezen meghatározható, de – minden jel szerint – meglehetősen szűk körű, zárt rétegről volt szó. A legtekintélyesebb *Napló* vasárnapi példányszáma ekkor (a kiadó bevallása szerint) 1500–2000 db, a *Hiradó* ennél kevesebb példányban, a *Vidéke* ennél valamivel több példányban fogott el. A „komoly” lapok együttes előfizetői és vásárlói jóindulatú becslés szerint is legfőkébb 5–6 ezer fő lehetett mindösszesen. A fölosztható piac (az a bizonyos, ma oly sokat emlegetett „torta”) kicsi és – valószínűleg – telített; az adott körülmények közt s az adott árakon lényegesen nem lehetett bővíteni. A bővítés egyik, ha nem az egyedüli lehetősége a *Szegedi Friss Újság* gyakorlata volt, amelyik az alacsony ár és az igénytelen tartalom révén új, újságolvasóként addig nem jelentkező rétegeket vont be az újságfogyasztók közé. Ez az út azonban – kulturális okokból – a másik három lap számára járhatatlan volt. Az általuk képviselt kulturális funkció betöltése költségigényes volt, így az eladási árat nem szoríthatták le; az a réteg pedig, amelynek kulturális igényeit kielégítették, vásárlóként ennél nagyobb számban – úgy látszik – nem tudott a piacon jelentkezni.

E helyzetet a *Szeged és Vidéke* megindulása, még inkább pedig 1902 novemberi átszervezése bontotta meg s lendítette ki addigi állapotából. 1902. november 10-én ugyanis az addig nem különösebben érdekes lapot Balassa Armin (1861–1924), a jól kereső, tekintélyes ügyvéd átvette, s nemcsak megjelenésének anyagi alapjait biztosította közel két évtizedre, de a maga személyiségének lenyomatát is rávitte a lap arculatára.⁵ Nincs itt hely Balassa portréjának megrajzolására, de szempontunkból talán annyit is elég leszögezni, hogy személyében a lap egy bátran és aktívan politizáló, az uralkodó liberalizmust az úgynevezett radikalizmus irányába ártérelmező, kvalitásokra és új törekvésekre nyitott, irodalompártoló lapvezért nyert, aki ambíciójával a *Napló* újságíró-profiljai számára is komoly kihívást jelentett. A *Szeged és Vidéke* tökeereje ugyan kétségkívül a *Napló*é alatt maradt, s ennek szakmai következményei (pl. kisebb létszámú, kevésbé hatékonyan dolgozó szerkesztőség) is voltak, de a *Vidéke* így is versenytársa, riválisa lett a *Naplónak*.

Az erőviszonyoknak ez az átrendeződése kiderül a Kutlorász- esetet megelőző hetek fejleményeiből. Egyrészt: 1902. november 10-én Balassa Armin átvette a *Szeged és Vidékét*, majd röviddel később az addigi súlytalan estilapot súlyosabb reggeli újsággá alakította át. Másrészt: a *Szegedi Napló* kiadója, megérezve a versenytársat, korábbra helyezte a lap vidéki példányainak expedíálását (a vidékre induló példányok előző nap éjfélkor már a szegedi vasútállomáson voltak), s ugyanakkor fölerősítette budapesti és bécsi hírszolgálatát is, megfizetve a saját – „eredeti” – táviratok, telefonjelentések költségét, – azért, hogy bizonyos, érdeklődésre igényt tartó budapesti és külföldi hírszolgálat helyi vetélytársai előtt egy nappal közölhessen, olykor (az éjfél közeli eseményekről tudósítva) még a fővárosi lapok elé is vágva.⁶ Ezek az „eredeti” táviratok és telefonjelentések természetesen mennyiségileg nem voltak túlzottan nagy terjedelműek; egy-két tucat, egyenként pár mondatos hírről volt csupán szó. Ám ezek újdonság értéke az adott körülmények közt, amikor sem rádió, sem tévé nem tájékoztatta a helyi polgárokat, s a Szegedre érkező fővárosi lapok esti lapzártája is kizárta a másnapi példányokból a késő esti eseményeket, jelentős volt; a helyi újságolvasó számára ezek a hírek adták a gyors informálódás lehetőségét.

Magyarán: a *Napló* kiadója, Engel Lajos a hírszolgálat megerősítésével és fölgyorsításával megpróbálta legyőzni új versenytársát, a *Szeged és Vidékét*.

⁴ Összefoglaló adatsor nem áll rendelkezésünkre, csak szórványos adataink vannak. Vö. ENGEL Lajos: *i. h.* LENGYEL András: *i. m.* 42., NACSÁDY József–BARANYAI Zsolt: *A sajtó (1849–1919)*. In: *Szeged története III/2*. Szerk. GAÁL Endre. Szeged, 1991. 1075–1085., valamint a Cégbírósági iratok.

⁵ Balassáról l. LENGYEL András: *i. m.* 84–98.

⁶ ENGEL Lajos: *i. h.* 236–237.

A konfliktust, amely a Kutlorásáv-eset közvetlen kiváltója volt, a *Napló* „eredeti” táviratainak a riválisok általi, illegitim átvétele robbantotta ki. A *Szeged és Vidéke* és a *Szegedi Híradó* ugyanis – a hagyományos, „ollózó” újságírás neveltjeiként – szemrebbenés nélkül átvették, átollózták a korábban megjelenő *Napló* táviratait. A *Napló* vidékre induló példányai éjjélkor már a vasútállomáson voltak, ott a *Szegedi Híradó* és a *Szeged és Vidéke* nyomdájának inasgyerekei megvásárolták egy-egy példányt, majd sietve visszatértek saját nyomdájukba, ahol a híranyag átvétele a *Híradó*, illetve a *Vidéke* számára még időben megtörténhetett. A reggel megjelenő, három szegedi lap olvasói így – a *Napló* kiadójának költségére – már ugyanazt a híranyagot olvashatták. Engel Lajos anyagi ráfordítása tehát hiábavalónak bizonyult; újítása nem hozta meg üzleti eredményét.

A hírek átvétele természetesen nem maradt rejtve Engel előtt sem. Az esetet fölidéző emlékezésében megírja, hogy:

„... tapasztaltam, hogy a többi szegedi lap azon idő óta, amióta a Szegedi Napló éjjel jelenik meg, olyan egyforma távirati híreket hoz a reggel megjelenő lapjaiban, mintha csak a Szegedi Naplóból ollóznák ki. Kezdem a dolgot megfigyelni és rájöttem, hogy bizony ők azóta alig költenek valamit telefonra és táviratra. Minek is? hiszen ha a Napló hozza, akkor autentikus és ők már éjjélkor a vasúton vásároltattak egy Szegedi Naplót s kinyírták az érdekes híreket is, ami nekik nem volt meg.” „Ez az állapot engem őszintén megvallva azért bosszantott nagyon, mert a versenytárs lapoknak így oly könnyű és olcsó volt a lap szerkesztése s az éjjeli rovat, ami nekem oly drága volt, nekik nem is került pénzükbe. Ez bántotta az én irigy konkurrens lelkemet.” „Ne legyen hát nekik oly könnyű a föld, gondoltam és ezt az állapotot megszüntettem. Nem küldök többé a vonathoz ki lapot. Mielőtt azonban beszüntettem a vasútra küldést, megtréfálni óhajtottam a t. laptársakat, akik ezt az ollózást most már igen nagyon megszokták.”⁷

Ez a „tréfa” lett a Kutlorásáv-esetként elhíresült beugratás. Engel kívánságára ugyanis a szerkesztőség összeült, s megtárgyalta, hogyan lehetne rábizonyítani a riválisokra az ollózást. Erről az egyik résztvevő, Sz. Szigethy Vilmos utóbb egy kéziratoss följegyzésében így vallott:

„... sokat tanácskoztunk a szerkesztőségben a megfelelő slágworton. Mindegyikünk tudott többet is. / Egyhangúlag állapodtunk aztán meg Tömörkény ötletében, amint hogy ez volt a legjobb is.”⁸

Tömörkény ötletének lényege igen egyszerű volt. Kreáltak egy álhírt, s abban, mint forrásra, hivatkoztak a *Kutlorásáv Notusav* nevű (természetesen nem létező) cseh újságra. A slusszpoén az volt, hogy a hírforrásként föltüntetett „cseh” újság neve visszafelé olvasva értelmes mondat, sőt valóságos beismerés: „Vasúton vásároltuk”. Aki ezt a hírt átveszi, az nemcsak azt ismeri be, hogy tudatlan: nem tudja, hogy ilyen nevű cseh lap nem létezik, de nyomtatásban ismeri el azt is, hogy forrása egy vasúton vásárolt lappéldány volt. A tagadás lehetetlen, a „tréfa” kivédhetetlen.

Az akcióra 1902. november 21-én este került sor. Ekkor a *Napló* másnapi, 22-i számának néhány (Engel Lajos szerint 5, a *Napló* 1902. november 23-i száma szerint 2) példányába a következő álhírt tördelték be:

⁷ ENGEL Lajos: *i. h.* 236–237.

⁸ SZ. SZIGETHY Vilmos: Kutlorásáv Notusav; egy lapos kéziratoss följegyzés. Móra Ferenc Múzeum., Irodalomtörténeti Gyűjtemény.

Egy cseh lap szenzációja.

BÉCS, nov. 21. A Kutlorásáv Notusav ifjú-cseh újság szenzációs leleplezéseket közöl mai hírei között. Egész tömeg megvesztegetési vádat emel különféle pártállású személyek ellen, mi fölött nagy az izgalom. Az ügynek előreláthatólag a Reichsrathban folytatása lesz s nagy botrányok kitörésétől tartanak.

Engel Lajos szerint: „Öt lappéldány készült ezzel a »vak« távirattal, mire a gépet megállítottam és ezt a hasból írt táviratot kidobattam a formából, abba a rendes tudósítást helyeztettem el.”⁹ Az álhíreket tartalmazó példányokat egy nyomdásztanonccal, Gansl Ferencsel kivítették a vasútállomásra, azzal az utasítással, hogy „úgy tegyen, mintha semmi különös sem történt volna, de ebből a *-al megjelölt lapból [azaz: az álhírt tartalmazó példányokból] el ne adjon senkinek, mint csak a másik lap tanoncának.”¹⁰ Gansl Ferenc sikerrel járt, negyedóra múlva már jelentette: „Főnök úr kérem, sikerült.” S mint másnap, azaz 22-én reggel kiderült, az álhírt a rivális lapok, a *Szegedi Híradó* és a *Szeged és Vidéke* valóban átvette. Ezzel saját hasábjaiakon „ismerték el”, hogy vasúton vásárolt példányból ollózták át az „ifjú-cseh újság” szenzációját.

Az önleleplezéshez, persze, kellett „némi” külső segítség. Ezt a *Napló* meg is adta. Másnapi, november 23-i – vasárnapi, tehát nagyobb példányszámban megjelenő – számában a 10. oldalon ott van a bő egyhasábos „fölvilágosítás”. A cikk címe „Kutlorásáv Notusav”, alcíme pedig „A cseh panama a szegedi állomáson”. Ez a cikk, amely stílusából következtetve alighanem Tömörkény István írása, beavatja az olvasókat a lapcsinálás rejtelseibe, s „megfejtí” az „ifjú-cseh újság” névének valódi jelentését. Ebben, egyebek közt, kimondódik, hogyan készültek a rivális lapok:

„A lapok [ti. a *Szegedi Híradó* és a *Szeged és Vidéke*] kiküldtek egy-egy nyomdász gyereket éjfél után a Szeged állomásra, ott vásároltattak egy-egy friss *Szegedi Naplót*, azt a gyerekek hazavitték a nyomdába és ebből kényelmesebben meg lehetett csinálni az éjjeli rovatot s ha valami olyan nagyobb hír volt a *Napló* rovatában, amit nem kaptak meg, onnan kiírták.”

A cikk beszámol a *Napló* reakciójáról is:

„Tegnap [21-én] este két külön lapot nyomtak a nyomdában [ti. a *Naplót* előállító Engel nyomdában]. Csak olyan volt, mint a többi, csak éppen a távirati rovatában állott cicero betűkkel egy hír, amely a lap többi számában nem jelent meg.”

A cikk itt idézi a már ismert álhírt, majd így folytatódik:

„Ezt a két, valóban »rendkívüli kiadást« azután az újságáruló gyerek a Szeged állomás peronján hűségesen eladta az ő rendes vevő-kollegáinak, akik siettek be az »eredeti tudósítással« a műhelybe.”

Majd jön az ironikus leleplezés:

„Ma fölvirradt a dicső nap hajnala. A lapok közölték a rendes és szokásos híreiket olvasóikkal. Az olvasók a híreket elégedetten vették tudomásul. Különösen sok embert izgatott az újabb csehországi panama, amelyet az ifjú csehek agilis és kitűnően szerkesztett pártlapja, a *Kutlorásáv Notusav* leleplezett le s amely miatt a Reichsrathban, a bécsi tudósító jelentése szerint, nagy izgalmak várhatók.

⁹ ENGEL Lajos: i. h. 238.

¹⁰ ENGEL Lajos: i. h. 238.

Az olvasók tudomásul vették. No, Csehországban, ahol már mindenféle panamák történtek, ez nem is ritkaság. Csak egy olvasó, aki megrögzött szokásánál fogva olykor balról jobbra jártatja a szemét a betűkön, fakadt ki álmélkodva:

– Ez a cseh nyelv mégis rokon a magyarral.

A Kutlórásáv Notusav visszafelé olvasva annyit jelent magyarul: *Vasuton vásároltuk.*”

A *Napló*, e fölvilágosításon túl, arról is gondoskodott, hogy az eset ne maradjon meg a körtöltésen belül; a rivális lapok fölsülésétől, kollégiális kapcsolatai révén, értesített két fővárosi lapot, a *Hazánkat* és a *Budapesti Naplót*, amelyek már 23-án – azaz a *Napló* leleplező cikkével egy időben! – beszámoltak az esetről.

A leleplezés kétségkívül sikerült; ennek jele, hogy nemcsak Engel Lajos tért vissza utóbb is az esetre nagy megelégedettséggel, de a *Napló* vicclapmelléklete, a *Hüvelyk Matyi* is sokáig utalgatott e történetre.¹¹ A siker mégsem lehetett felhőtlen. A megszegényített *Szeged és Vidéke* ugyanis november 25-i számában négy írásban is reagált a „tréfára”, s ha a fiaszkó teljesen nem is tudta hatástalanítani, a *Naplóról* is súlyos dolgokat mondott ki.

A *Szeged és Vidéke* minket érdeklő négy írása közül az elsőt maga a laptulajdonos-főszerkesztő Balassa Armin írta (s jegyezte nevével). Ez a cikk, amely a „Vasúton vásároltuk” címet viseli, elismeri a megtörténeteket. „Kétségtelenül zsurnalisztikai hiba, hogy éjjeli munkatársunk a szellemes viccet észre nem vette s ha ezen lehet nevetni, ezt a nevetséget el kell viselnünk.” Elismeri azt is, hogy: „A lap [...] nemcsak sajtó-organum, hanem üzleti vállalat is. Tulajdonosa: Engel Lajos úr. Az ő zsebére megy haszon és veszteség. Joga van üzleti érdekeiért minden megengedett eszközzel küzdeni, és küzdelem közben joga van üzleti versenytársait nevetségessé tenni. A lap munkatársainak szelleme rendelkezésére áll.” A „távirat hülye szellemeskedését” azonban már nem állta meg szó nélkül, s úgy látta, hogy „maga ez a tény is elszomorítóan jellemző a Szegedi *Napló* zsurnalisztikai erkölcsi fölfogására”, hiszen a *Napló* „jól tudja, hogy szellemeskedésével olyan tény bizonyítására vállalkozott, amit soha a Szeged és Vidéke nem tagadott volna.” Védekezése, ellenérve ugyanis, az általános gyakorlat ismeretében, részben arra épült, hogy „a korábban megjelenő lapokat a többi lapnak joga van hírforrásul felhasználni”, részben arra, hogy maga a *Napló* is e gyakorlattal élt. S – mondja Balassa – a *Szeged és Vidéke* nem pusztán a *Napló* híreire támaszkodott, saját „éjjeli tudósítója” is van, így elesik a vád, hogy „kizárólag a másik lapnak költségek árán megszerzett tudósításait használja föl”, az önállóság hamis látszatát keltve.

Balassa írása sértett ember írása, ez a sértettség szinte süt a cikkből. De sértettsége ellenére is, vagy talán éppen ezért maga is súlyos viszontváddal áll elő:

„A Szeged és Vidékének mindössze két hete állok az élén. Szerkesztő-társaim és munkatársaim becsvágya és munkaképessége a lapot ez alatt a rövid idő alatt olyan színvonalra emelte, hogy hatása elől a Szegedi *Napló* ki nem térhet. / Ha ez a hatás fáj, ezt értem.”

Nem kétséges, itt valami lényeges van kimondva; sőt ez a lényeg. Igazában a megújuló *Szeged és Vidéke* föllépése a sajtópiacon jelentette a *Napló* számára az igazi érdeksérelmet.

A *Napló* elleni igazán súlyos és meggyőző ellenérvek mégis nem ebben a polemizáló főszerkesztői válaszban, hanem a hozzá csatolt, mintegy függetlékként közreadott szerkesztőségi jegyzetben jelennek meg. Ezt a tömör jegyzetet szinte teljes egészében érdemes idéznünk:

¹¹ ENGEL Lajos: *i. h.* 236.

„A Szeged és Vidéke csak *nyolc nap óta* jelenik meg *később*, mint a Szegedi Napló. Ezt megelőzőleg a Sz. és V. félesztendeig járt a Napló előtt.

Míg a Szeged és Vidéke esti lap volt, a Szegedi Napló minden este ingyen hozzáférhető s naponta földolgozta, sokszor eredeti alakjukban átvágta [ti. átollozta] a Sz. és V. eredeti híreit, tudósításait és táviratait.

A Szegedi Napló *tudja azt*, hogy a korábban megjelent újságot a későbbben megjelent újság hírforrásul használhatja. Így használta a Szegedi Napló *esztendőkön át* a Magyarországot, melyből távirati rovatát egyszerűen átvagdalta s használja a Magyar Estilapot és az Új Hírek c. lapot *minden este ma is*.

A Szegedi Napló országgyűlési tudósítását ma is minden nap *úgy vágja át a Magyar Estilapból*.

A Szegedi Napló jól tudja azt, hogy nekünk *van* fővárosi tudósítónk, sőt tudósítónkat *névszerint* is ösmeri.

A Szegedi Napló tudja azt, hogy a Sz. és V. az ő híreit *ezredrésnyire* sem használta – s nem is használhatta – mint ő a Sz. és V. híreit.

A Szegedi Napló egyik munkatársa egy időben éjjel 2–3 órakor *megszerzette* az épp akkor elkészült Szegedi Friss Újságot és annak eredeti híreit *beleírogatta a Szegedi Naplóba* anélkül, hogy erről a Friss Újságnak *tudomása lett volna*.

A Szegedi Napló nem egyszer a *nyomdában* szerezte meg a friss Szeged és Vidékét, amelyet aztán *nagymértékben felhasznál*.”

Nem kétséges, hogy ezek a vádak igazak; a szegedi újságíró-gárda oly kis létszámú volt s oly annyira zárt szakmai közösséget alkotott, hogy egymás előtt aligha lehettek szakmai titkaik. (Nem beszélve arról, hogy a *Szeged és Vidéke* egyik munkatársa korábban maga is a *Napló* szerkesztőségében dolgozott, belülről ismerte tehát a szerkesztőségi gyakorlatot.)

A harmadik vitázó közlemény az Újdonságok rovat élén jelent meg, „A Hazánk-nak és a Budapesti Napló-nak” címmel. Ez, összhangban az előzőekkel, a Kutlorász- esetet fölkapó két fővárosi lap vádjait utasítja vissza. Az eddigiekhez képest két új eleme van. Megnevezi fővárosi tudósítóit (Bihari Imre, Aranyosi Gyula és Kéry Gyula), s regisztrálja, hogy – nyilván Balassáék személyes tiltakozására – a *Budapesti Napló* 24-i száma „helyreigazítólag” már elismerte: a *Szeged és Vidékének* „két fővárosi tudósítója is van”. A negyedik e tárgykörben publikált közlemény – sajátos módon – egy úgynevezett Nyilttéri közlemény, Engel Lajosnak címezve, a *Szeged és Vidéke* kiadóhivatalától. Ez – nyilván a laptulajdonos-főszerkesztő utasítására – főszerzőlétja Engelt:

„minthogy a Szeged és Vidéke önt megkárosítani nem nem akarta, sem nem akarja, ennél fogva fölhívjuk arra, hogy a panaszolt pár napra vonatkozólag számláját velünk haladéktalanul *közölni szíveskedjék*.” „A számla beküldése után *ellenszámlánkat* önhöz fogjuk juttatni arról a *félesztendőről*, amely idő alatt a Szegedi Napló a Szeged és Vidéke híreit *sokkal nagyobb mértékben fölhasználta és átollozta*.”

A *Szegedi Híradó* – mit tehetett mást – szintén reagált a beugratásra. November 25-i számában „Üzenet a Szegedi Naplónak” címmel bő egy hasábos, aláírás nélküli – „szerkesztőségi” – cikk jelent meg. A beugratás tényét ez is elismeri, de szándékolatlan homályban tartja, hogyan is történt ez a beugratás; csupán egy – az előzmények ismerete nélkül érthetetlen – félmondat utal a *Napló* ötletére (ti. az éjszakai szerkesztőnek „nincs ideje a lázas munkában arra, hogy *visszafelé is elolvassassa* a korábban megjelenő lapok közleményeit”). Ellenérvei – a *Szeged és Vidéke* ríposztjaival összevetve – eléggé egysíkúak; a cikk érvelése lényegében három pontban ragadható meg. 1. A *Híradó*, az akkori gyakorlathoz igazodva, a *Szeged és Vidékéhez* hasonlóan ugyancsak azt vallja, hogy a korábban megjelenő lap híreit át lehet, sőt át kell venni.

„Szegeden éjfél után jelent meg: a Magyarország, a Magyar Nemzet, a Hazánk, az Esti Újság, a Pester Lloyd esti lapja: a Magyar Szó és a Szegedi Napló. / A reggeli újságok ezeket a lapokat megjelenésük előtt még feldolgozhatták éppen úgy, mint a Szegedi Napló is feldolgozta ezeket, míg reggel jelent meg és amint majd később megint feldolgozza, midőn kénytelen lesz ismét reggel megjelenni.” „... ezeket a lapokat minden későbbben megjelenő újság kénytelen feldolgozni; *bamba, élehetlen, semmirevaló hírlapíró volna az, aki megjelennék lapjával anélkül, hogy az előtte korábban megjelent lapokat elolvassa és feldolgozza.*”

2. Az érvelés második eleme, hasonlatosan a másik megszegyenített lapéhoz, annak kinyilvánítása, hogy a *Hiradónak* is van saját fővárosi tudósítója.

„A Szegedi Hiradónak rendes, állandó tudósítója van a fővárosban. A Szegedi Hiradó tudósítója Sebők Gyula úr, akinek a Budapesti Hirlapnál joga van ahhoz, hogy a Szegedi Hiradót mindazon eseményekről értesítse, amelyek a Budapesti Hirlaphoz éjfélig beérkeznek.” „... mi az éjféli laptárs [ti. a Napló] drága tudósításaira nem szorultunk.”

(A megnevezett tudósító léte nyilvánvalóan tény, de ez önmagában még nem cáfolata a *Napló* vádjainak, hiszen a *Napló* által fölkinált álhírt – átvették.) 3. S végül a *Hiradó* is viszonttámadással él.

„De ha olyan nagyon sérelmes a Szegedi Naplónak az, hogy az ő drága tudósításait a reggeli lapok felhasználják, miért jelenik meg éjfélkor?” „Fájdalom, erre a miéltre nagyon szomorú feleletet kell adnunk. A Szegedi Napló azért kénytelen éjfélkor megjelenni, mert Szegeden nagyon megunta őt az olvasó közönség. [...] nem így volt ez mindig. Ezelőtt néhány esztendővel a Szegedi Napló nem volt kénytelen éjfélkor megjelenni – nem volt kénytelen a szomszédban keresni magának *új közönséget*, volt neki Szegeden is közönsége.”

Ez utóbbi érv, bár aligha menti a *Hiradót*, valószínűleg érzékeny pontot érint; s jelzi a piaci versenynek a választék gazdagodásával (a *Szeged és Vidéke* megindulásával, illetve föllendülésével) kialakuló új, az addigiaknál élesebb fázisát.

A Kutlorász-eset egyik – könnyen érzékelhető – eredménye egy életre szóló személyes ellenségeskedés lett. A fő riválisok, Balassa Armin és Engel Lajos, a két lapkiadó viszonya soha többé nem rendeződött. Nemcsak éles vitáik támadtak (amelyek elemzése szintén sajtótörténeti feladat lehet), de – mint tudjuk – a szegedi bohémok alkalmi békéltetési kísérletei is rendre meghiúsultak: a szembenállás elmélyült, megmerevedett.¹² Ez, eltekintve bizonyos személyes-esetleges mozzanatoktól, valószínűleg könnyen érthető, „természetes” fejleménynek tekinthető. Az érdekellentét, minden személyes mozzanattól függetlenül, eleve adott volt: a két lap mindenképpen versenytársként állt egymással szemben. Ehhez járult az a „szubjektív” elem, amely ezt az érdekellentétet személyessé tette, kiélezte: a két kiadó két, egymástól gyökeresen különböző sajtópiaci szereplő volt. Balassa Armin¹³ számára a *Szeged és Vidéke* elsődlegesen nem „üzlet” volt, hanem egy kulturális és politikai misszió eszköze. Ő nem a lapkiadásból élt, jövedelme zöme (amennyire megítélhető) nem innen származott, hanem ügyvédi irodájából s magánvagyonra is volt; sőt ez a magánvagyon tette lehetővé számára, hogy utóbb részvénytársaságként működő veszteséges cégét (lap és nyomda) fönntartsa. Ő tehát bizonyos veszteséget is vállalt azért, hogy a számára fontos kulturális és politikai értékek érdekében egy médiumot működtessen, az ahhoz szükséges költséges infrastruktúrával együtt. Életkora és neveltetése révén pedig egy patriarchális természetű liberális társadalom szocializálta volt, aki személyes politikai útkeresését elvek és eszmények szerint igyekezett vé-

¹² Vö. Balassáról írott, már hivatkozott életrajzi vázlatomat.

¹³ Vö. LENGYEL András: *i. m.*

gigjálni. (Ez az attitűd teszi érthetővé, hogy lapjában pár év múlva olyan „ismeretlen” fiataloknak is helyt adott, mint a modern magyar irodalom üdvöskéi: Juhász Gyula, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Csáth Géza; sőt – tiszta altruizmusból – kiadta a pályakezdő Juhász Gyula első verseskötetét is.) Engel Lajos¹⁴ egészen más képlet volt; sem kulturális, sem politikai ambíciói nem voltak, s ő – Balassával ellentétben – nem kívánt publicista sem lenni. (Erre sem képessége, sem ambíciója nem volt.) Engel elsősorban s mindenek előtt üzletember volt, aki tőkéjét a sajtóba (nyomda- és lapvállalat) fektette be, s e területen akart profithoz jutni. A tartósan veszteséges lapkiadást tehát nem engedhette meg magának, helyesebben, csak olyan mértékben, amilyenben a lapkiadásból fakadó veszteséget a vállalat másik eleme, a nyomda ellensúlyozta, rentábilissá tette. Ez a helyzet több következménnyel járt. Mindenekelőtt: Engel igyekezett színvonalas piaci szereplő lenni, megteremtve ehhez az infrastruktúrát (nyomda stb.) és a személyi föltételeket (minőségi újságíró-gárda). Politikailag és kulturálisan igyekezett „középre” húzni, kerülve az ellenzékiesség szélsőségesebb, marginális formáit, amelyekből esetleg „baj” lehetett volna. Habitusa pedig mindenestől a tőketulajdonos, a dirigáló „főnök” habitusa volt, aki – bár imponált neki a lapjánál dolgozó írók (pl. Tömörkény, majd Móra) tehetsége és irodalmi tekintélye – szigorú érdekvényesítő volt. Nyomdászaival például többször volt súlyos konfliktusa. Ez a habitus, árulkodó módon, még a Kutlorásáv-esetről írott nyilvános dicsekvéséből is kitetszik. A vasútállomásra kiküldött nyomdászgyereknek ugyanis, kudarc esetére, mint eldicsekedett vele, pofonokat ígért.¹⁵ (Igaz, siker esetére viszont pénzt helyezett kilátásba.) Azaz: föl sem merült benne a kétely, hogy gesztusai esetleg kíméletlenek, morálisan vállalhatatlanok.

Két ilyen különböző sajtópiaci szereplő tehát, összeütközésbe kerülve, aligha közeledhetett egymáshoz emberileg.

A Kutlorásáv-eset sajtótörténeti tanulságai azonban jóval túlmennek ennek a személyes relációra és megértésén. A vitában főlészínre kerülő tények ugyanis láthatóvá teszik az akkori szegedi lapcsinálás több neuralkikus pontját. Mindenekelőtt kiderül, hogy a szegedi lapok nem-helyi hírszolgálat az adott technikai körülmények között, részben nehézkes, lassú és szegényes volt, részben pedig még így is meglehetősen költséges. A helyzet, amellyel a lapoknak meg kellett birkóznuk, szinte kikövetelte a színvonalasnak aligha nevezhető, „kókányoló”, a sajtótörténet korábbi szakaszából továbbélő „gyors és olcsó” megoldásokat. Azaz: a színvonalas politikai, kulturális és „helyi” anyagok mellől hiányzott az azonos színvonalú, tágasabb kontextusról tájékoztató gyors és pontos hírszolgálat. Ez végső soron a helyi olvasóknak a szűkebb környezetbe való kommunikációs bezárulásaként, információs elszigeteltségként értelmezhető. S ezen a helyzeten a Szegedre járó budapesti és külföldi (jórészt Monarchia-beli) újságok¹⁶ is csak részben segíthettek, hiszen ezek – minden jel szerint – csak igen szűk kört, néhány száz főt értek el, s e kört is viszonylag lassan.

Legalább ennyire figyelemre méltó azonban egy általánosabb összefüggés főlészínre kerülése is. Az információ, amelyet ekkor a nyomtatott újság közölt, sérülékeny; hitele egy bizalmi viszonyon áll vagy bukik: a hírforrás szavahihetőségén. Gyors és közvetlen ellenőrzésre nincs mód, nincs elvi lehetőség sem. Magyarán: a sajtó, működési módjából következően, magában hordta a finomabb vagy durvább manipuláció elvi lehetőségét. S csak az újságírókon múltott, hogy éltek-e ezzel a lehetőséggel, avagy sem.

LENGYEL ANDRÁS

¹⁴ Vö. jobb híján BÁTAYI Jenő: *Engel Lajos és nyomdája*. = Csongrád megyei Hírlap 1987. október 29. 4.

¹⁵ ENGEL Lajos: *i. h.* 237.

¹⁶ Összefoglaló adatsor nem áll rendelkezésünkre; az 1891-i állapotról l. LENGYEL András: *i. m.* 206–209.

A pesti ponyvaipar leleplezése a Magyarországon, 1941-ben. P. Shering, P. Deeds és Pierre Pesceur – azaz valódi nevén Halász Péter, a 19 éves frissen érettségizett, de már nagy tapasztalattal rendelkező, s többek között a fenti álneveken is publikáló író éppen egy ponyvakiadóban ült, amelyben füzetes regények kiadásával foglalkoztak, amikor

„...beállít egy vidéki külsejű ember... A titkárnő közli, hogy a főnök nincs itt, de ha óhajtja üljön le és várja meg. Erre a vidéki ember leül mellém és beszélgetni kezd. Meséli, hogy ezekben a napokban költözött fel vidékről Budapestre, írással reméli megkeresni a kenyerét, s most tájékozódik. Hol lehet eladni kéziratot, milyen honoráriumért, kik a füzetesregény-kiadók, kik az írók, kik rejtőznek az álnevek mögött és így tovább. Készséggel nyújtottam felvilágosítást a jóra való, vidéki írónak... Aztán elbúcsúztunk, és vele többé nem találkoztam, csak a cikkével a Magyarország című szélsőjobboldali újság vasárnapi számában. Nem is cikk volt, de egy cikksorozat első részlete, ezzel a címmel: A pesti ponyva nyomában. Úgy hatott ez a műfajra s annak összes művelőire, mint Hiroshimára az atombomba. A vidéki ember mindenkit leleplezett, neveket, álneveket... Én is megkaptam a magamét: lehordott, leleplezett s fölhevítte rám az illetékesek figyelmét. Verten menekült a füzetesek fekete serege.”¹

Ez a cikksorozat, amely mindeddig nem volt ismert, nem szerepel *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* vonatkozó kötetében sem, a következő részekből áll (Halász Péter rosszul emlékezett a címre):

1. *A mai ponyvairodalom öl, butít és bűnre izgat.* Magyarország 1941. márc. 30. p. 14.
2. *Meddig áraszthatja még el ponyvafüzeteivel az országot a Hellas, a Duna és az Auróra Könyvkiadó Vállalat?* Magyarország 1941. ápr. 6. p. 9.
3. *Meddig használhatják még fel ponyvairodalomra a drága rotációs papírt?* Magyarország 1941. ápr. 20. p. 10
4. *Mit akar olvasni a nép?* Magyarország 1941. okt. 19. p. 9.

Szerzőjük, aki ezzel az ügyes, de jócskán vitatható módszerrel megszerezte az adatokat, Bodnár István; róla a cikkem végén még külön szölok. Mindenekelőtt viszont néhány szót magáról a napilapról, amely teljesen feldolgozatlan. A *Magyarságot* 1920-ban Milotay István és Pethő Sándor alapította. 1938-ban a lap tulajdonosa, Virtsologi Rupprecht Olivér – nyilván az Anschluss hatására – átadta a lapot a szélsőjobboldalnak. (Pethő és társai ekkor alapították meg a *Magyar Nemzetet*.)

Végiglapozva az 1941–42-es évfolyamokat, szembeötlő a lap háborúpárti, németbarát és antiszemita jellege, s ez a hármasság összefonódva, teljes egységben jelenik meg. Az első oldalon általában valamilyen háborús tudósítás szerepel, mint legfontosabb külföldi hír – ám jellegzetes módon mindig afféle „már csak hetek/napok/órák kérdése, hogy a németek, s a tengelyhatalmak megnyerjék a csatát/háborút” – stílusban. Mivel pedig e háború a világ zsidósága ellen folyik, ebből következően gyakoriak a cikkek, amelyek a „vesztésre álló” USA-t, Nagy Britanniát és a Szovjetuniót úgy mutatják be, mint „zsidó irányítás” alatt álló országokat. Ilyen értelemben tehát Japán is a zsidók ellen viselt háborút. Ugyanez az antiszemitizmus nyilvánul meg a belföldi cikkekben is: a lap örömmel üdvözlö a különféle kamarák felállításáról szóló törvényeket, a színházi rovatban például fő helyen szerepelnek a színészek származásuk miatti állásvesztéséről szóló hírek stb. Egyfajta „úgy kell nekik! most majd megtanulják!” – hangsúllyal íródtak azok a cikkek is, amelyekben azon vállalatvezetők bírói elítéléséről van szó, akik továbbra is alkalmaztak zsidókat.

¹ HALÁSZ PÉTER: *Átmeneti élet.* Utószó. In: *A fekete kastély rejtélye és más kémtörténetek.* Bp. ILK, 1989. 251–252.

A lap gyakran hozza fel Németországot példaként Magyarország számára bármilyen témakörben, sőt esetenként éles vitába keveredik Szálasiékkel, akik – ekkoriban legalábbis – bizonyos dolgokat másképpen akarták csinálni, mint a németek. A *Magyarság* feltétlen csodálattal tekint a Harmadik Birodalomra – néha úgy tűnik még a sporthírekben is jobban kiemelik a német győzelmeket...

Gyakran jelennek meg a *Magyarságban* az ún. leleplező cikkek: valamilyen ipari, kereskedelmi, kulturális ágazatot járnak be a cikkírók, és általában ugyanazt állapítják meg: a „kulcsfontosságú” pozíciókban zsidók ülnek. Ilyen cikket közölnek pl. 1942-ben a február 15-i szám 9. oldalán Viktor Dezső tollából: „A zsidó könyvkiadók diktálnak még mindig!” címmel. „A tőkeerős nagy vállalatok túlnyomó része zsidó” – állapítja meg a szerző, és különféle példákat sorol fel erre, pl. hogy a Singer és Wolfner kiadó zsidó alapítású és vezetésű, s ráadásul a „céghez közelálló” *Új Idők* című folyóiratot sem Herczeg Ferenc szerkeszti valójában (aki amúgyis „liberális nézeteiről közismert”), hanem helyettese – aki zsidó stb. (Egyébként itt látható igazán a *Magyarság* szélsőséges mivolta: nemcsak a baloldalt támadja, hanem a keresztény magyar középosztály legkedveltebb kiadóját és lapját is, és a cikkíró számára Herczeg, a Magyar Revíziós Liga elnöke, Horthy feltétlen híve is túlzottan liberális stb.) A cikk végén Viktor is kitér a ponyvára, mint „zsidó lélekmérgezésre”, s határozott intézkedéseket követel.

Ezekből a példákban is kitűnnek a „leleplező” cikkek csúsztatásai: általában a többség által ismertet, de összefüggéseiből kiragadott tényeket állítanak egymás mellé, amelyek kellő körítésben megteszik hatásukat az olvasóra.

Jellegében nem különbözik ezektől a ponyvaiparról szóló cikksorozat sem. A szerző először általános körképet mutat a jelenről, és a kívánalmakról:

„Korfordulót élünk. Regényirodalmunknak a társadalmat kellene megrajzolnia, megmutatva a nemzetiségek, rétegek, osztályok, szellemi és gazdasági csoportosulások viszonyát. Meg kellene mutatni a múltat, átértékelt történelmi adatok felhasználásával; vagy meg kellene álmodnia bátran a magyarság jövőjét. Ez azonban ma még nem »divat« nálunk, mert a kiadók ugyanis ma még abban látják az üzletet, ha kiszolgálják az alacsony szellemi színvonalon álló tömegeket. Kiadnak tehát ponyva-irodalmat: havonta félmillió példányban!” (1. cikk)

A következőkben aztán rátér a különféle kiadók, terjesztők és szerzők leleplezésére. Sok újat itt sem olvashatunk: az adatok többségét akár a ponyvakiadványok kolofonjából is megtudhatta volna a szerző, legfeljebb egyik-másik cég „háttérben álló” vezetőjét, a kéziratokért kapott összegeket, s a néhány feloldott álnevet vette Halász Pétertől, akit egyébként csak egyszer említ más ponyvaírók társaságában. Külön kiemelve pl. Hamvas H. Sándorról, Nagy Károlyról ír valamivel többet. A hangsúly itt is a szerzők és a kiadók származására (illetőleg vallására) esik, de megemlíti pl. vitéz Rozs Kálmán vállalatát, és azt is, hogy néhány álnév mögött

„tehetséges magyar írók húzódnak meg, akiknek novellái valaha a Nyugatban és a Pesti Naplóban jelentek meg. Nevüket nem fedhetem fel, hiszen utálattal írják a ponyvát, de élniük kell!... Számláikat nem fizeti ki sem a kultuszminisztérium, sem a magyar kulturtársadalom” (2. cikk)

Miután ily módon megismertük a ponyvák íróit és terjesztőit, felvetődik a kérdés, hogy vajon kik, és miért olvasnak ilyenfajta irodalmat? A szerző erre a kérdésre is kitér, és „pszichológiai” magyarázatot ad rá:

„A ma embere határozatlan. Nem mer cselekedni. Becsüli, csodálja azt, aki bátor. Ez a típus lélekben lázongó. Ezeknek a lázongóknak, lelki lumpenproletároknak ez az irodalom kell, ahol dörögnek a coltok, fölugatnak a gépfegyverek, csípőből, derék-

ből, térdből, mellből, nyakból és mindenhol tüzelnek a bátrak; ahol becse van a karakáságnak; ahol a banditákból hősök lesznek. Erre az irodalomra van tíz fillérje a gyári munkásnak, mosónőnek, fodrászkisasszonynak, a gépkocsivezetőnek és az érettségizett tisztviselőnek.” (Uo.)

Tehát nem a műveletlenség, iskolázatlanság, az igazi irodalom nem-ismerése, a kalandok és a könnyű megoldások kedvelése stb. készíti a ponyvaolvasásra az embereket, hanem a – határozatlanság, a cselekvésképtelenség... A politikára lefordítva ebből is kihallatszik a szélsőséges, a radikális oldal, esetünkben nyilvánvalóan a szélsőjobb hangja.

A 3. cikkben megemlíti a szerző az ismertebb ponyvasorozatok is: a *Pesti Hírlap* sárga borítójú regényeit, amelyeknek mindegyike „gyilkos angolmániától csöpögő irodalom”; a „Friss Újság színes regénytárát”, melyben „az igazság szívödlegesítő győzelmétől terhes” művek jelennek meg; a „Tarka regénytár”-at, melyet bizony a jobboldali Stádium cég ad ki; a „Világvárosi regények”-et, melyek „könnyű fajsúlyú, szerelmi háromszögekre épült fércmunkák”. Ez utóbbi sorozatnál „veszedelmesebb és minden tekintetben alacsonyrendűbb” a Központi Sajtóvállalat kiadásában, Ijjas Antal szerkesztésében megjelenő „Új Élet regénytár”, amelyet azzal a céllal teremtettek meg, hogy a katolikus olvasóközönséget „ellássák a katolikus erkölcsnek megfelelő irodalommal.”

Hogy mi lenne a megoldás, amely véget vethetne ezen kiadványok ilyen mértékű elterjedtségének, azt Bodnár is törvényi úton szeretné elérni. Sőt, szerinte a ponyvairodalom eleve törvényellenesen jelenik meg! A következőket az 1923. évi 60002. számú belügyminiszteri körrendeletből idézi:

„Köztudomású, hogy a ponyvairodalmi fércmunkák a néplélekre és főként az ifjúságra gyakorolt mételyző hatásukkal és ezzel kapcsolatban a vallás-erkölcsi, valamint a nemzeti érzés lazításával a közelmúlt forradalmi állapotainak egyik előkészítő tényezőjeként szerepeltek.[...] Engedélyt csak olyan sajtótermékre adjanak, amelyeknek terjesztését vallási, erkölcsi, művelődési, vagy nemzeti szempontok teszik kívánatossá.” (3. cikk)

A törvényi szabályozás tehát megvan, régóta létezik, csak be kellene tartatni – véli a szerző lelkesen, de nem gondol arra, hogy a rendelet megfogalmazása olyan, hogy ennek alapján akár maga a *Magyarság* sem kaphatna megjelenési engedélyt – persze attól függ, ki hogyan értelmezi pl. a „nemzeti” szempontot... Egyébként a ponyvakérdés „megoldása” valóban törvényi úton történik majd meg egy év múlva.

A cikksorozat néhány hónappal későbbi „pótlásában”, a szerző idéz néhányat azokból az olvasói levelekből, amelyeket a – nemes ponyva kiadásával is foglalkozó – Magyar Népművelők Társaságának küldtek. A végkövetkeztetése ez:

„A ponyvagyárosok tehát hallgassanak el, mert ezek a levelek azt bizonyítják, hogy a magyar nép magyar íróktól, magyar történelemről és a jelenlegi társadalomban történő igaz, őszinte és nevelő szándékú műveket akar olvasni. Nem kell a szenvedő, szomorú, nyomott hangulatú, pepecselő, cselekménytelen irodalom (mind ezek lennének az annyira támadott ponyva ismérvei? B.G.), de kell az, amelyik az életnek árny és fényoldalát mutatja meg, amelyik hitet önt az olvasóba az élet heroikus küzdelmeihez, amelyik újabb és újabb erő kifejtésre biztatja az ernyedő akaratot...” (4. cikk)

Egy külön tanulmányt is megérne a fentebb bemutatott cikksorozat szerzőjének életútja. Irodalmi lexikonjaink és adattáraink említik őt, de mintha két különböző emberről lenne szó... Egy

bizonyos Bodnár Istvánt (1912–1988) kommunista diákszervezkedés miatt elítéltek 1933-ban, majd Pozsonyba emigrált, ahol a Népfront lapjába írt. Miután Csehszlovákiából kiutasították, visszajött Magyarországra, de 1943-ban baloldali magatartása miatt kizárták a Sajtókamarából. 1945 után különböző újságok munkatársa volt, majd kiadói lektorként működött. Ez utóbbi tény bizonyítja, hogy ugyanarról a személyről van szó, akit Halász Péter is említ:

„... valamikor az ötvenes években támadt egy ötletem, amiről tárgyalni szerettem volna az állami könyvkiadóval. Fölmentem a központi irodába. Az egyik lektor, akivel szembetaláltam magam, nem volt más, mint a vidéki ember. Tíz esztendő után megint egyszer találkoztunk. Rámeredtem, mint aki kísértetet lát. Ő meg visszanezett rám finom és ironikus mosollyal.”²

E számottevő mozgalmi múlttal rendelkező személy ugyanakkor – a *Magyarságon* kívül – az *Egyedül vagyunk* című szélsőjobboldali lapba is írt... Újra átolvasva azokat a sorokat, amelyeket a ponyvairodalom ostromozásának szentelt, és ahol az irodalom feladatairól írt, megállapíthatjuk, hogy ezek a mondatok ugyanúgy elhangozhattak a negyvenes évekbeli szélsőjobboldali és az ötvenes évekbeli sztálinista szerkesztőségekben is.

S figyelmesen böngészve a Magyar Könyvészet vonatkozó köteteit észrevehetjük, hogy Bodnár, a ponyvaipar leleplezője – ponyvaregényeket is írt, sőt saját kiadója volt: a Bodnár István Könyvkiadó adta ki a „Szórakoztató regények” című füzetsorozatot (benne igaz, Csehovval, és Maupassant-nal, de emellett nyolc saját kisregényével) 1943-ban. Akkor, amikor a többi füzetesregény-kiadó már jobbra beszüntette tevékenységét az 1942-ben megszületett törvényi szabályozás miatt, amelyet annyira sürgetett a cikkeiben Bodnár István is.

BÁLINT GÁBOR

² HALÁSZ Péter: *i. h.*

FIGYELŐ

Vizkelety András köszöntése. A *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottságának tagja, az ELTE Német Tanszékének professzora, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Germanisztikai Intézetének megszervezője és tanára, számos külföldi egyetem előadója, a Fragmenta Codicum kutatócsoport vezetője és az MTA levelező tagja 70. születésnapját ünnepli kollégáinak és tanítványainak széles tábora. Ebből az alkalomból a PPKE Bölcsészettudományi Kara számos hazai és külföldi szerző közreműködésével impozáns kötettel fejezte ki nagyrabecsülését az ünnepelt iránt. („*swer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich*” *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*. Piliscsaba–Budapest, 2001.)

A hazai és nemzetközi tudomány világának ez a széleskörű és őszinte ünneplése megérdemelt elismerés az iránt a tudós iránt, akinek hatalmas felkészültségénél és tudományos eredményeinél talán csak a szerénysége nagyobb. Megnyugtató, hogy a tudomány – még akkor is, ha korunkban nem általánosan jellemzők a fenti erények együttes megléte – ma is elismeri az igazi tudósi és emberi teljesítményt.

Vizkelety András köszöntéséhez a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottsága és munkatársai is csatlakoznak. Nemcsak azért, mert folyóiratunk szerkesztésében szakmai felkészültségével már hosszú idő óta segítségünkre van és számos jelentős publikációval gazdagította lapunkat, hanem azért is, mert kutatásai jelentős részben kötődnek a könyvtörténeti diszciplínákhoz. Tudományos munkássága főként a középkori és kora újkori magyar német és latin írásos emlékek feltárásához és kiadásához kapcsolódik. 1957-től az OSzK munkatársaként kezdett el a magyarországi német kódexekkel foglalkozni, ennek eredményeként jelent meg két kötetben a *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken* c. kiadás (1969–1973) Budapesten és Wiesbadenben. Megtalálta a kéziratárban Wolfhart Spangenberg későhumanista-barokk drámaíró elvesztettnek hitt drámáját, majd kiadta a szerző összes munkáit. (*Beschreibendes Verzeichnis der Wolfhart Spangenberg's. Sämmlliche Werke* 1–9. Berlin–New York, 1969–1982.) A középkori anyanyelvi irodalmunk és a latin irodalom kapcsolatát kutatva, értékes új eredményeket ért el a Leuweni-kódexszel illetve az Ómagyar Mária siralommal kapcsolatban is. („*Világ világa, virágnak virága*” *Az Ómagyar Mária siralom*. Bp. 1986.) Nagy visszhangot keltett az a felfedezése, amit a német szakirodalomban az évszázad találmányának neveztek. A nyolcvanas évek derekán egy antikváriumból előkerült négy pergamenlap, amely olyan Minnesang-töredéket tartalmazott, amely eddig csak a nagy heidelbergi dalkéziratból volt ismert, ráadásul e kézirat – amely talán a legkorábbi volt – osztrák bajor nyelvterületen keletkezett.

Vizkelety András a magyar középkornak a történelem viharai és a hozzánemértés kártevéséi miatt pusztulásra ítélt írásos emlékei megmentésében is részt vett, majd 1984-től vezette a Mezey László által megindított Fragmenta Codicum akadémiai kutatócsoportot. A kódextöredékek meghatározása és feltárása szintén komoly nyeresége tudományunknak.

Munkásságáért a hazai és a nemzetközi tudomány méltán ismerte el magas kitüntetésekkel. (Toldy emlékérem 1986, Herder-díj 1990, Akadémiai díj 1996.) Vizkelety András, – miként

kortársai is – életének egy részét oly korban élte, amikor „tudatában volt annak, hogy amit értéknek tartott, ellentétes volt azzal, amit akkor haladásnak hívtak.” „Csempészösvényen” kellett értékeit átmentenie egy akkor még szinte reménytelennek látszó jövő számára.

Szerencsére az utóbbi évtizedben elhagyhatta ezt az ösvényt, és hátizsákjába rejtett értékeit kiterithette és felkinálhatta tanítványainak is. Kívánjuk, hogy az értékek sikeres átmentése után azokkal még sokáig gazdagíthassa a magyar tudományt.

KÓKAY GYÖRGY

A Magyar Könyvszemle meg nem jelenhetett évfolyama 1947-ből. A háborúk a Magyar Könyvszemle történetében is maradandó nyomokat hagytak. Az első világháború idején, majd az azt követő években a folyóirat csak jelképesen jelent meg, jelezve a szakmai közösség, és a nemzeti könyvtár érdekltségét a fenntartásban. Nyilván anyagi okokból nem került sor a szokott terjedelmű számok megjelentetésére. A második világháborúban, illetve a fordulat évéig biztosan voltak hasonló gondok, de a folyóiratnak – egyben a nemzeti könyvtár évkönyvének – közel tíz évig tartó felfüggesztésének okai között már politikai megfontolások is szerepet játszottak. Maga a nemzeti könyvtár is csak 1949-ig volt a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, ekkor megkezdte önálló életét. Külön évkönyvet 1956-tól adott azután ki, míg az 1955-ben újra elindított *Magyar Könyvszemle* a Magyar Tudományos Akadémia folyóirataként élt tovább.

A könyvtár igazgatója, egyben a folyóirat szerkesztője is volt (a háború után Varjas Béla). A LXX. évfolyam (1946) még megjelent 1947-ben, a LXXI. évfolyam azonban tördelt korrektúra formájában maradt meg (OSzK Fol. Hung. 2903.). A kötetben szereplő írások nem ismeretlenek a könyvtörténész, tágabb értelemben a művelődéstörténész szakma előtt, több tanulmányt megjelentettek maguk a szerzők, másokat az utókor hasznosított, illetve hozott napvilágra. A *Magyar Könyvszemle* szerkesztősége elhatározta, hogy a még hasznosítható tanulmányok kiadását magára vállalja. Ezért megkérdeztük a szakma jeles képviselőit (Dobszay László, Ecsedy Judit, Jankovics József, Madas Edit, Pavercsik Ilona, Salgó Ágnes, Vásárhelyi Judit, Vizkelety András), hogy foglalkoznak állást az egyes közleményekkel kapcsolatban: van-e olyan információ bennük, amely aktuálissá teheti mostani, illetve jövőbeli közlésüket. A megjelenésre javasolt tanulmányokkal folyamatosan találkozok majd az olvasó a következő számokban, de fontosnak láttuk a meg nem jelent 1947-es évfolyam együttes ismertetését is.

A kötet megőrizte hagyományos szerkezetét – tanulmányok, kisebb közlemények, figyelő, ismeretese, hírek, idegen nyelvű összefoglalók, mutatók –, amely részben abból is következett, hogy a *Magyar Könyvszemle* egyben az OSzK évkönyve is volt. Ezért a könyvtárosok képzésével, a szakadás gondjaival kapcsolatos írások éppúgy helyet kaptak a lapban, mint az OSzK hírei, éves jelentései. Az évfolyam terjedelme 320 oldal lett volna, és 12 tanulmánnyal kezdődött. A tartalom a következő:

Varjas Béla: Könyvtárosképzés

Veredy Gyula: Magyar tizedes osztályozás

Dévai Gábor: Neuma-változatok keletkezése hangközviszonylatokból

Sajó Géza: „Erdélyi Bojót”, az állítólagos magyar származású középkori bölcselő az újabb kutatások megvilágításában

Mezey László: Problémák és megoldások a kódexkutatásban

Hubay Ilona: Egykorú újságlap Drakula-vajdáról

Radó Polikárp: Magyarságtudományunk két értékes szegedi emléke: Pesti Mihály és Pécsi Ferenc kódexe

Iványi Béla: Batthyány Boldizsár a könyvbarát

Esze Tamás: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában
 Gulyás Pál: Könyvkereskedelmünk a mohácsi vésztől az 1772. évi rendtartás kibocsátásáig

Kiss József: A „Dersi Biás” kéziratos énekeskönyv

Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a nemzeti kultúra szolgálatában

Kisebb közlemények

Dercsényi Dezső: A Képes Krónika egy miniatúrájáról

Barlay Szabolcs: Segeth Tamás emlékkönyvének magyar vonatkozásai

Scheiber Sándor: Szamárletra

Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós könyvjegyzeteinek kérdéséhez

Holl Béla: Gönczi-énekeskönyv és Szenczi Molnár Albert zsoltárainak ismeretlen kiadása 1703-ból

Windisch Éva: A Merkur von Ungarn és az Ephemerides Budenses kapcsolatairól

Busa Margit: Adalék Gvadányi műveinek bibliográfiájához

Figyelő

Sági Ferenc: A Lenin könyvtár

Vécsey Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár zeneműtárának állapota és tervei a felszabadulás utáni években

Sasvári Dezső: A könyvkötés és könyvrestaurálás helyzete és szempontjai az Országos Széchényi Könyvtárban és Budapest többi könyvtárában

Sashegyi Oszkár: Az osztrák könyvtárügy mai állása

M. o.: A milánói Biblioteca Comunale újjáépítéséről

Gáspár Margit: Angol könyvkiállítás

K. Waldapfel Eszter: Orosz-magyar kapcsolatok. Bemutató. 1946.

Molnos Lipót: Francia könyvkiállítás a Nemzeti Múzeumban

Manninger Olga: Francia folyóiratkiállítás Budapest

N.: A térképek elhelyezésének kérdéséhez

Ismertetések

Berg Pál: Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban (Ism. Országh László)

Mott Frank Luther: American journalism. A history of newspapers in the United States through 520 [!] years. 1690 to 1940 (Ism. -i a)

Carlos Cummings: East is East and West is West (Ism. Ferenczi Sára)

Könyvtárosképző tanfolyam előadásai: Fővárosi Könyvtár 1945–1946 (Ism. Fazekas József)

Fünffzig Jahre Schweizerische Landesbibliothek 1895–1945 (Ism. Dezsényi Béla)

Barlay Szabolcs: Pádva szellemi élete a XVI. században (Ism. t. w. i.)

Radó Polikárp: Répertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans des bibliothèques publiques de Hongrie (Ism. Dévai Gábor)

Libri Liturgici Mani Scripti Bibliothecarum Hungariae. Recensuit Polycarpus Rado (Ism. Jávör Egon)

Teller Frigyes: Magyarország középkori hangjelzett kódexei (Ism. Dévai Gábor)

Kozocsa Sándor: Az orosz irodalom magyar bibliográfiája (Ism. Szemző Piroska)

Ideiglenes földrajzi térképfüzet a közép- és középfokú iskolák részére (Ism. Nagy Júlia)

Slovesná knihoveda VI. (1947.) 1–4. (Ism. Király Péter)

Annual Report of the Liberation of Congress for the Fiscal Year Ended June 30, 1945 (Ism. Hajdú Péter)

Library Literature 1940–42. (Ism. Sz. Nagy Miklós)

Kőhalmi Béla: Községi könyvtárpolitika (Ism. May István)

Weber, Karl: Die Zeitschrift im Geistesleben der Schweiz (Ism. d. b.)

Bern, Schweizerisch-Ungarische Gesellschaft (Ism. Kőhalmi Béla)

Hírek
Résumé – Extract
Név- és tárgymutató

Varjas Béla tanulmánya konkrétumaiban aktualitását veszítette ugyan, de nagyon tanulságos olvasmány. A könyvtáros képzés egyik nagy gondjának tartotta, hogy túlságosan tudománycentrikus. Nem gyakorlati szakembereket képez, hanem filológus tudósokat, kevés a középfokú képzettségű szakember (asszisztens). A világ sokat változott azóta, ma már minden valamire való városban felsőfokú könyvtáros képzés folyik. Igaz ma már nem humán kutatásokra képes tudósokat képeznek, hanem könyvtár*tudományi* szakembereket. A gyakorlati tudnivalók a legtöbb képző helyen háttérbe szorultak, az informatikai eszközök alkalmazását is jelentős részben csak elméletben tanulják meg a könyvtárosok. Jelentős túlermelés van diplomás könyvtárosból, így a könyvtárak alkalmazotti szerkezete torz: a legtöbb diplomás szakember alulkvalifikált munkát végez. A könyvtáros asszisztens képzés ugyanakkor jó.

Veredy Gyula gondolai a tizedes osztályozás „nemzeti változatai” körül sem változtak. Ma is komoly milliókat fordítunk az angolszász világban kialakított ETO honosítására, és egyre kevesebben használják. Akkor (1947) egy modern rendszer alkalmazási problémáival kellett szembe néznie a magyar könyvtári világnak – Szabó Ervin vezette be Magyarországon az ETO-t, az OSzK 1936 óta alkalmazza –, ma azzal, hogy az informatikai eszközök használata az ETO-t lényegében feleslegessé teszi az olvasó számára. A könyvtárosok persze használják: akik a jelzeteket adják a könyvnek, és a kisebb könyvtárakban azok, akik a könyvek fizikai rendjét is e rendszerben alakították ki. Az ETO azonban ma már elsősorban filozófia, elvont rendszer, semmint a könyvek tartalmi feltárását hatékonyan segítő eszköz.

Dévai Gábor tanulmánya a neuma-változatokról elavultnak mondható, tudománytörténeti értéke nem indokolja a mostani kiadását.

Sajó Géza a Boethius de Dacia-kérdés még aktuális volt, de már ő is bizonyítottan tudja, hogy nem magyar személyről van szó. A tanulmány azonban historiográfiai szempontból jól hasznosítható, hiszen bemutatja a kérdés európai szakirodalmát. Ezen túlmenően azt a magyar hagyományt, ahogy Árvay Mihály (1708–1750) *Res literaria Hungariae* (Kassa, 1735) című írói katalógusa óta elterjedt az irodalomtörténeti köztudatban e jeles dán „ex Transilvania” volta. (Maximilianus Transylvanus kicsit hasonló gond, azt hiszem egy összefoglalást megérne ez a kérdés is.) A tudós közvélemény háború utáni aggodása is kifejezésre jut a tanulmányban, ahogy Sajó Szent Gellért Deliberatio-jának sorsát kérdezi: vajon megvan-e még a kézirat Münchenben? Sajó tanulmány minden értéke mellett elavult, így közlésétől eltekintünk, ő maga a lényegét franciául összefoglalta, és Boethius egy szövegével együtt kiadta.¹

Mezey László nem ezzel a tanulmányával, hanem életművével elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyarországi kodikológiai kutatásokban. Az intézmény, amelyet ő hozott létre (Fragmenta Codicum munkacsoport), és amely ma akadémiai kutatócsoportként az OSzK-ban dolgozik Vízkelety András vezetésével, igazolja, hogy az 1947-ben javasolt módszerekkel valóban jelentős eredményekkel dicsekedhet a hazai kutatás.²

¹ SAJÓ, Géza: *Un traité récemment découvert de Boece de Dacie: De mundi aeternitate*. Bp. 1954. Akadémiai Kiadó.

² SARBÁK GÁBOR: *A magyarországi kódextörédek kutatása*. = Iskolakultúra 1997/5. 10–16.; MONOK ISTVÁN: *Vingt ans de recherche sur la culture du livre dans le bassin des Carpathes*. – *Dvacet let vyzkumu knižni kultury v Karpatské pánvi*. In: *K vyzkumu zámeckých mešťánských a církevních knihoven*. (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles.) Ed. Jitka RADIMSKÁ. Opera romanica. Vol. 1. Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis. České Budejovice, 2000 [2001] 53–85.

Hubay Ilona A Drakula-vajdával kapcsolatos ősnymtatványokról írt rövid összefoglalása ma nem azért használható, mert a kérdés iránt nem szűnő érdeklődés tapasztalható, hanem mert azok az információk, amelyeket különösen az 1485-ös lübecki kiadás kapcsán közöl, nem ismertek a szűkebb szakmai körök előtt sem. Salgó Ágnes apró javításaival tehát a következő számban közreadjuk a tanulmányt.

Radó Polikárp két olyan kéziratot mutat be közleményében, amelyek 1942-ben a szegedi alsóvárosi ferencesek könyvtárában voltak. Egy 1528-ban nyomtatott latin Bibliát (Santes Pagnino fordította), és egy 1521–1529 között írt papírkódexet. A Biblia Pesti Mihály tulajdona volt először a Kárpát-medencében, és öt különböző nyelvemléket őriz. A Pécsi Ferenc kódexe címen ismert füzet szövege a XVI. század legelejéről származnak. A *Magyar Könyvszemle* 1966-ban kiadta Radó tanulmányát némileg változtatott bevezető szöveggel (a cím változtatására is érdemes figyelni), de a szövegemlékek akkori hollétéről nem nyilatkozik a szerző.³ Ma sem tudjuk mi lett a sorsuk.

Iványi Béla sokat foglalkozott a Batthyány-család történetével. Batthyány Boldizsár könygyűjtői szokásairól, neveltetéséről nagy tanulmányt írt. Mellékelte továbbá azokat az iratokat, amelyek Batthyány könyvvásárlásait dokumentálják. Barlay Ödön Szabolcs kiadta ugyan a számlákat később, a levéltári helyén azonban nem talált egyet, amelyet csak az a most bemutatott Iványi-kéziratból vett át.⁴ A tanulmány kiadása azonban ekkor is elmaradt. Az Iványi Béla hagyatékát bemutató szegedi Adattár kötetben került sor azután a teljes közlésre.⁵ Iványi közleménye végén idéz egy XVIII. század végéről való németújvári könyvtár katalógust is (23. dokumentum). Ez Koltai András azonosítása szerint egy másolata az 1742-ből származó, ma Güssingben őrzött összeírásnak.⁶

Esze Tamás tanulmányát az 1955-ben újra indult *Magyar Könyvszemle* változatlan formában adta ki⁷ annak a tanulmány sorozatnak a részeként, amelyet a szerző a magyarországi nyomdák és Rákóczi kapcsolatának szentelt.⁸

Gulyás Pál többszörösen is szerencsétlennek mondható ezzel az írásával. 1948-ban már nem jelenhetett meg, majd amikor az 1961-ben végül is sokszorosították nagyobb összefoglalása egy

³ RADÓ Polikárp: *Két értékes szegedi emléke: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe.* = MKSz 1966. 113–124.

⁴ BARLAY Ödön Szabolcs: *400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága.* = MKSz 1977. 156–166.

⁵ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyagyűjtése.* Sajtó alá rend. és a függelékét összeáll. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11./ 389–435.

⁶ A németújvár ferencesek könyvtárának katalógusai: (1) Klosterarchiv Güssing Nr. 154. (1052 tétel) A katalógusban két 1761-ből és 1763-ból való egy-egy tétel hozzáírása is olvasható. A katalógus után feljegyzések a szerzeményekről. 1743 14 könyv, 1744 6 könyv, 1745 4 könyv, 1746 4 könyv, 1748 6 példányban egy könyv, 1751 4 könyv, 1752 2 könyv, 1757 4 könyv, 1762 3 könyv, 1770 2 könyv, 1771 1 könyv, 1772 5 könyv, 1773 2 könyv, 1775 2 könyv. Később, a XIX. században újra ezt a kötetet használták a szerzemények feljegyzésére 1867-ig. (2) Az 1780. évi katalógus (a Klosterarchiv 154. (1742) másolata): MOL P 1313 Batthyány család Levéltára, Kéziratok, 268. csomó, Fol. 1247–1308. Erről néhány tétel: ADATTÁR 11. 433–435. Az összefüggéseket említi KOLTAI András: *Batthyány Ádám udvara és könyvtára.* Bp.–Szeged–Eisenstadt, 2002. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 4./

⁷ ESZE Tamás: *A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában.* = MKSz 1955. 281–295.

⁸ ESZE Tamás: *A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában.* = Könyv és Könyvtár 1961. 55–98.; Uő.: *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése 1703–1705.* = Könyv és Könyvtár 1964. 71–134.

fejezeteként, annak példányszáma miatt csaknem hozzáférhetetlen maradt.⁹ Pavercsik Ilona modern összefoglalásai azonban újra kiadását feleslegessé teszik.¹⁰

Kiss József a Dersen (Udvarhely megye) 1769-ben összeírt énekeskönyvről írt részletes elemzést, arról, amelyet Dersi Biás István ajándékozott a kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak. Szabó T. Attila rövid ismertetése után¹¹ ez az egyetlen számottevő tanulmány, de a szerző kiadta a *Néprajzi Közleményekben*.¹²

Gárdonyi Albert egy összefüggő tanulmány sorozat¹³ utolsó(?) darabjának szánta, ami szervesen illeszkedik Csapodi Csaba statisztikai pontosságában mára már nem pontos, de a XVIII. századi könyvtermést tekintve arányaiban máig használható írásához.¹⁴ Az irodalomtörténet számos összefoglalása, de leginkább V. Ecsedy Judit könyve¹⁵ ma már helyettesíti ezt a tanulmányt, de a 40-es években fontos igazságokat mondott ki arról, hogy a többségében nem magyar származású nyomdász családok a magyar nemzeti kultúra fellendítésében milyen jelentős szerepet játszottak.

A kisebb közlemények jelentős része megjelent az elmúlt fél évszázadban, vagy az egyéb kutatások teszik időszerűtlenné a kiadásukat. Dercsényi Dezső és Barlay Ödön Szabolcs közleményének helyet adunk rövidesen. Scheiber Sándor „Szamárlétra”-ja megjelent.¹⁶ Klaniczay Tibor Zrínyi könyvbejegyzéseiről írt tanulmánya nem ad újat a Zrínyi könyvtárról szóló monográfia után.¹⁷ A Holl Béla közleményben említett nyomtatványokat bemutatta kollégája, Fazakas József tíz évvel később,¹⁸ Windisch Éva átírta a közleményt, és így jelent meg 1955-ben,¹⁹ a Busa Margit által tárgyalt kiadvánnyal pedig modern eszköztárral V. Ecsedy Judit foglalkozott, és eredményét közre is adta.²⁰

A Figyelő rovaton már látszik az a fordulat, amelyre a magyarországi folyóiratokat és a tudományosságot kényszerítették. Az orosz–magyar kulturális kapcsolatok, az oroszországi könyvtár-

⁹ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. III. rész.* Bp. 1961. OSZK, 140–165.

¹⁰ PAVERCSEK Ilona: *A magyar könyvkereskedelem vázlata 1800-ig.* In: V. ECESEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisaajtó korában 1473–1800.* Bp. 2000. Balassi Kiadó, 295–340.; Uő.: *A magyar könyvkereskedelem története a kezdetektől a 19. század elejéig...* A 300 oldalas kézirat, megjelenése franciául 2002-ben várható.

¹¹ Erdélyi Irodalmi Szemle 1929. 286.

¹² KISS József: *A „Dersi Biás” kézirat énekeskönyv.* = *Néprajzi Közlemények* 1958. 71–117.; Vö. STOLL Béla: *A magyar kézirat énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840).* Bp. 1963. Nr. 289.

¹³ GÁRDONYI Albert: *XVIII. századi nyomdánk műhelytitkaiból.* = *MKsz* 1943. 24–25.; Uő.: *Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában.* = *MKsz* 1944. 1–18.; Uő.: *Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában.* = *MKsz* 1944. 148–166.

¹⁴ CSAPODI Csaba: *Könyvtermelésünk a XVIII. században.* = *MKsz* 1942. 392–398.

¹⁵ V. ECESEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisaajtó korában 1473–1800.* Bp. 2000. Balassi Kiadó.

¹⁶ SCHEIBER Sándor: *Szamárlétra.* In.: SCHEIBER Sándor: *Folklor és tárgytörténet. I.* Bp. 1974. 176–186., illetve e tanulmánygyűjtemény második kiadásában (Bp. 1977.) I. 222–232.

¹⁷ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya. – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana.* Írták és összeáll. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp., 1992. /Zrínyi Könyvtár 4./

¹⁸ FAZAKAS József: *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyvei* 1959. Bp. 1961. 187.

¹⁹ V. WINDISCH Éva: *Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének történetéhez.* = *MKsz* 1955. 312–319.

²⁰ V. ECESEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800.* Bp. 1996. Borda Antikvárium, 136–137.

ügyi fejlemények nem igényeltek volna ilyen arányú megjelenést. Igaz ugyanakkor az is, hogy a más irányú tájékozódása a lapnak ugyanígy jelentősnek mondható. A *Magyar Könyvszemle* igyekezett beszámolni a „könyves eseményekről”. Erre ma már nekünk nincs időnk...

Mint ahogy egymás könyveinek ismertetésére sincsen. Az 1947. évfolyam 17 ismertetést közölt volna. Hazai, angol, szlovák, svájci, német és amerikai kiadványokról. Jó lenne erre a színvonalra „visszafejlődni” – igaz a szakmának csak ideje nincsen megírni ezeket az ismertetéseket, no meg a nyugati könyvek ma sem érkeznek az országba.

A *Magyar Könyvszemle* 1947. évfolyama a megelőző korszak színvonalán álló kötettel jelentkezett volna, ha el nem sodorja a történelem. A 125. születésnapját ünneplő folyóirat szerkesztő-sége kedves kötelességének tartotta a meg nem jelenhetett évfolyam ismertetését.

MONOK ISTVÁN

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2000-ben

Rövidítések:

BgyHonismH	= Balassagyarmati Honismereti Híradó
CartHung	= Cartographica Hungarica
CsMeKvt	= Csongrád Megyei Könyvtáros
DSzle	= Debreceni Szemle
FejMeKvt	= Fejér Megyei Könyvtáros
HajdBihMeKvtT	= Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka
HtK	= Hadtörténelmi Közlemények
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
KF	= Könyvtári Figyelő
KisalfKvt	= Kisalföldi Könyvtáros
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KKvt	= Könyv és Könyvtár
KN	= Könyv és Nevelés
LAM	= Lege Artis Medicinae
MEgyhtVázl	= Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MM	= Magyar Média
MűvtörtÉrt	= Művészettörténeti Értesítő
PT	= Pannon Tükör
SSzle	= Soproni Szemle
TanBpMult	= Tanulmányok Budapest Múltjából
TörtSzle	= Történelmi Szemle
Typ	= Typographia
Arany szavak...	= <i>Arany szavak</i> . Veszprém: Viza Kft., 1999. (Nagy magyar újságírók, 2)
Helyismereti Könyvtárosok...	= <i>Helyismereti Könyvtárosok V. Országos Tanácskozása</i> . Kiskunhalas–Kálcsa, 1998. július 15–17. Szerk.: VARGA-SABJÁN Gyula. Szentendre: MKE Helyismereti Könyvtárosok Szervezete, 1999.
Laus librorum...	= HOLL Béla: <i>Laus librorum</i> . Válogatott tanulmányok. Vál. és szerk. MONOK István, ZVARA Edina. Bp.: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000. (METEM Könyvek, 26)

Nádasdy Tamás...

= *Nádasdy Tamás (1498–1562)*. Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk.: SÖPTEI István. Sárvár: Nádasdy Ferenc Múzeum, 1999. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai, 3)

A város és polgára...

= RUSZOLY József: *A város és polgára*. Válogatott írások Szegedről. Szeged: Somogyi-könyvtár, 1999. (Szeged múltjából, 6)

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

BORSA Gedeon: Könyvtörténeti írások III. Az OSZK évkönyveiben megjelent tanulmányok. Bp.: OSZK, 2000. 546 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat, 9)

BORSA Gedeon: Könyvtörténeti írások IV. Módszertani cikkek és kutatási eredmények. Bp.: OSZK, 2000. 420 p. ill. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat, 10)

KÓKAY György: Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra. Bp.: Universitas, 2000. 256 p. [Másodközlések]

A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Tanulmányok. Szerk. BODA Miklós et al. Pécs: Csorba Győző Megyei Könyvtár, 2000. 315 p. ill. [Másodközlések]

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

19. századi magyar képzőművészeti folyóiratok repertóriumai II. Összeáll. RÉVÉSZ Emese. [Képzőművészeti Szemle, Magyar Műipar] = *Ars Hungarica* 2000. 2. 415–455.

BÉNYEI Miklós: Téka-tükör. Könyvek, cikkek Hajdú-Bihar megye könyvtáiról 1999 = *Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár* 2000. 2. 73–87.

CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv- és könyvtártörténeti szakirodalom 1999-ben = *Művelődés* 2000. 4. 514–526.

DOBRI M. – SIMON Sz.: A Magyar Növénytani Lapok kötetiben megjelent cikkek és a mellékletek repertóriumai (1877–1896) = *Kanizsia* 4. 1996. 161–183.

Az Enigma repertóriumai 1994–1999 = *Enigma* 1999. 22. 124–143.

ERDEI Klára: *Hungaricumok XVI–XVIII. századi észak-német magángyűjteményekben*. Eutin = *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár* 6. 1999. 161–174.

GYURIS György: Írások könyvtárainkról [1996, 1998] = *CsMeKvt* 1996–1998. 1–4. 205–251.

GYURIS György: Írások könyvtárainkról = *CsMeKvt* 1999. 1–4. 161–185.

HOLL Béla: A váci egyházmegye alsópapságának és plébániáinak könyvei a XVIII. században. ... sajtó alá rend. ZVARA Edina = *Laus librorum...* 181–273.

Hungarika anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 11. Olaszország, Vatikán, San Marino. Szerk. KOVÁCS Ilona, FARAGÓ Lászlóné, GÁL Júlia. Bp.: OSZK, 1998. 195 p.

KÓKAY György bibliográfia. [Összeáll. FEHÉR Katalin]. Bp., 1999. 44 p. ill.

LISZTES László: Forrás. 1969–1998. Repertórium. [Kecskemét] = Forrás, 1999. 367 p.

A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. 6. köt. 1850/51 – 1948/49. Budapesti polgári iskolák. Szerk. GRABERNÉ BÖSE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, [1999]. 206 p. (A magyar neveléstörténet forrásai, 13)

RÁKÓCZY Rozália: *Militaria Hungarica*. Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia I. = *HtK* 1999. 3. 663–714. ill.

Régi magyarországi nyomtatványok. 3. köt., 1636–1655. [szerk. HELTAI János]. Bp.: Akadémiai K., 2000. 1117 p. [90] t. ill.

STRBIK Andrea: Héber nyelvtanok Magyarországon. A Magyarországon kiadott, magyar szerzők által írt vagy magyar nyelvű héber nyelvtanok bibliográfiája, 1635–1995. Bp.: MTA Judaiztikai Kut.cso.: Osiris, 1999. 247 p. ill. (*Hungarica Judaica*, 10)

Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Register. Tomi XXL–XL (1979–1999.) Comp. by Márta SZEKERES-FARKAS = *Studia Musicologica* 2000. 1–3. 1–56.

SZÁNTAI Lajos: Ami az Atlas Hungaricusból kimaradt = *CartHung* 2000. 7. 37–41. ill.

D. TÓTH Judit: XVII–XVIII. századi kalendáriumok a debreceni könyvtárakban. Debrecen: KLTE Könyvtára, 1998. 183 p. (Régi tiszántúli könyvtárak, 9)

VOIT Krisztina: A budapesti sajtó adattára 1873–1950. Bp.: Argumentum, 2000. 783 p.

Zalai Gyűjtemény 1974–1998. Repertórium. Szerk.: KAPILLER Imre, KISS Gábor. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 1999. 150 p.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- GÉCS Béla: A cenzúra és a nyomdászat = MG 1999. 2. 67.
- HERPAI Péter: Mátyási József cenzúrázott sorai = MKsz 2000. 2. 214–223.
- MOLNÁR András: Deák Ferenc cenzúrázott meggyűlési beszéde (Zalaegerszeg, 1845. november 10.) = Levéltári Szemle 2000. 2. 24–33.
- MURÁNYI Gábor: „Súlyos politikai hiba.” Igazoló jelentések a hetvenes évekből = MM 2000. 1. 65–74.
- MURÁNYI Gábor: A szerző ellen erélyesen fel kell lépni – „már csak a szerző érdekében is” Igazoló jelentések a hetvenes és nyolcvanas évekből. II. rész = MM 2000. 2. 56–65.
- PÓR Edit: Az egyházi sajtó és a cenzúra = Kritika 2000. 7. 31–35.
- RUSZOLY József: Móra Ferenc sajtópöre (1923) = A város és polgára... 121–133. [Másodközlés]

Könyvtörténet*Középkori kéziratosság, kódexek*

- ABAFFY Csilla: Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTAK Kézirattárában = MKsz 2000. 3. 340–351.
- BOROS Marietta: Paraszti „kódexek”. Adatok a Mosoni síkság („Heideboden”) kéziratosa és népkönyveinek megismeréséhez = Vasi Szemle 2000. 2. 212–218.
- Elmélkedés. Gellért, a marosi egyház püspöke. A három fiú himnuszáról. Kiad. és ford. KARÁCSONYI Béla és SZEGFÜ László. Szeged: Scriptum, 1999. 767 p.
- Három kódex. Szerk.: KARSAY Orsolya, FÖLDESI Ferenc. Bp.: OSZK, 2000. 139, [26] p. ill.
- KÖRMENDY Kinga: A Budai II. gyűjtemény esztergomi vonatkozású kódexei = MKsz 2000. 3. 351–356.
- MUZSLAY István: Az Ómagyar Mária-siralom sorsa = Távlatok 2000. 1. 159–161.
- Nagyszombati Kódex 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. ... a bev. és a jegyz. írta T. SZABÓ Csilla. Bp.: Argumentum: Magyar Nyelvtudományi Társ., 2000. 831 p. ill. (Régi magyar kódexek, 24)

- Peer-kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. ... a bev. és jegyz. írta KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea és OSZKÓ Beatrix. Bp.: Argumentum: Magyar Nyelvtudományi Társ., 2000. 791 p. ill. (Régi magyar kódexek, 25)
- PILNYI Péter: Az első írott magyar nyelvű emlékeink = MG 2000. 4. 59–61.
- SZÖRÉNYI László: A Jókai-kódex kérdése a Szent Ferenc-legendára vonatkozó újabb kutatások fényében = Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról. Bp.: Kortárs Könyvkiadó, 1999. 5–13. [Másodközlés]
- TÖRÖK Gyöngyi: A Magyar Anjou Legendárium eddig ismeretlen lapja a Louvre-ban = MKsz 2000. 3. 357–372. ill.
- VIOLA Ernő: A Csurgói Graduálok = KN 1999. 1. 119–122. ill.
- VIZKELETY András: A Leuveni Kódex egyik középkori állomáshelye = MKsz 2000. 3. 256–265.
- VIZKELETY András: A Leuveni Kódex magyar scriptorai = Akadémiai Műhely. Székfoglalók 1995–1998. 3. köt. [79–90.]
- WEHLI Tünde: A budai könyvfestészet Mátyás-kori kezdeteinek kérdéséhez = Ars Hungarica 2000. 1. 19–26.

Nyomda-, nyomdászattörténet*Több évszázadot érintő művek*

- TIMKÓ György: Fischfach – avagy vegyes rekesz = MG 1999. 1. 74–75.
- TIMKÓ György: Mi volt a valcolás? 1–9. = MG 1999. 2. 65–66.; 3. 69–71.; 4. 73–74.; 5. 99–101.; 6. 99–101.; 2000. 1. 75–77.; 2. 113–116.; 3. 79–81.; 4. 73–76.

15–16. század

- BÁNFI Szilvia: Az 1577-es szikszói csatát megénekítő ismeretlen krónikás ének = ItK 1999. 5–6. 711–726.
- BÁNFI Szilvia: A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen, 16. századi debreceni nyomtatvány-töredék = MKsz 2000. 4. 417–442. ill.
- BÁNFI Szilvia: Az Fiú is Jehovah. Ismeretlen művek Komlós András műhelyéből = Egyház

- és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből. Debrecen, 2000. 9–27.
- BENCZE Imre: A Vizsolyi Biblia néhány érdekessége = Theologiai Szemle 2000. 6. 333–337.
- GÉCS Béla: Erdély első nyomdása volt Honter János (1498–1549) = MG 2000. 1. 80–82.
- KELEMEN Miklós: Heltai Gáspár. Bp.: Heltai Gáspár Kft., 1999. 71 p. (Unitárius arcképcsarnok, 2)
- A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben. A tanulmányt írta V. ECSÉDY Judit, a bibl. összeáll.: P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, KERTÉSZ Balázs. Bp.: Balassi, 2000. 400, XXII p. ill.
- LATZKOVITS Miklós: Mikor és miért írta Sztárai Az igaz papságnak tükörét? = ItK 2000. 3–4. 376–392.
- LÖKKÖS Antal: A genfi könyvnyomtatás első virágzása, 1478–1510 = MKsz 2000. 3. 307–319. ill.
- NÉMETH S. Katalin: Balassi János epicédiumáról = ItK 1999. 5–6. 647–654.
- TIMKÓ György: A 42 soros Biblia szóközeiről = MG 2000. 6. 90–91.
- TIMKÓ György: Egy elfeledett évfordulóra. 550 éves a könyvnyomdászat = MG 2000. 4. 4–6.
- TIMKÓ György: Fischfach – avagy vegyes reszkesz. A könyvnyomtatás három évtized alatt meghódította Európát = MG 2000. 4. 13–14.
- TIMKÓ György: Miért szép? A magán- és más-szhangzók csatlakozóformájának rendszere Gutenberg nyomtatványaiában = MG 2000. 5. 61–62.
- 16–18. század
- BITSKEY István: Könyvkiadás Felső-Magyarországon a 16–17. században = KKvt 20. 1998. 5–22.
- BORDA Lajos: Summás választétel (RMK I 1047). Egy példányból eddig ismeretlen nyomtatott hitvita = MKsz 2000. 4. 493–501. ill.
- FEHÉR Árpád: Erdélyi nyomdák a 16–17. században = MG 2000. 2. 109–111.
- FEHÉR Katalin: Az erdélyi főnix. 350 esztendeje született Misztótfalusi Kis Miklós = Honismeret 2000. 4. 44–46.
- KOVÁCS Sándor Iván: „A magyar Galilei”: Tótfalusi Kis Miklós = Somogy 2000. 5. 479–487. ill.
- MOLNÁR József: Misztótfalusi Kis Miklós. Bp.: Balassi; Berlin: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2000. 469, [2] p. ill.
- PERSOVITS József: 450 éves a kolozsvári könyvnyomtatás. Heltai Gáspár élete és munkássága = MG 2000. 4. 65–71.
- SZABÓ Tamás Péter: Misztótfalusi Kis Miklós és az amszterdami Biblia = Pestszentlőrinc és Pestszentimre Évkönyve 1999. 117–124.
- SZIJ Rezső: Misztótfalusi Kis Miklós. Függelék: Pápai Páriz Ferenc: Életnek könyve. Bp.: Szenci Molnár Társaság, 2000. 98 p. ill. [Reprint]
- TAKÓ Edit: A reformáció és a nyomdászat = CsMcKvt 1996–1998. 1–4. 36–40.
- TIMKÓ György: Misztótfalusi? – Nem! – Tótfalusi = MG 2000. 5. 64–70.
19. század
- BÁLINT Katalin: Grün Orbán, az első szegedi nyomdász = MG 1999. 3. 73–75. [A nyomda termékeinek bibliográfiájával (1801–1828)]
- BÁTYAI Gitta: Engel Lajos nyomdája = Szeged 1999. 10. [borító 3. oldala] ill. (A szegedi ipar és kereskedelem emlékeiből)
- DEMÉNY Lajos: Forgácsok Debrecen történetéhez = DSzle 2000. 2. 243–254. [Bem József Debrecenben szerzett tábori nyomdájáról]
- FRIGYIK Katalin: Egy nyomda, két újság és a Csitáry család. 150 éve született Csitári G. Emil. = Árgus 2000. 4. 76–89. [Székesfehérvár és Vidéke, később Csitári Kálmán és Társa nyomda; Székesfehérvár és Vidéke és melléklapja: Darázs.]
- GÉCS Béla: Nyomdászattörténeti töredékek. Gutenberg-ünnepség, Mainz, 1900. = MG 2000. 4. 10–12.
- HELTAI Nándor: „Örökre ide fészkelem magam.” Az első kecskeméti könyv- és lapnyomató Szilády Károly. [Kecskemét]: Kecskeméti Lapok Kft., 2000. 100 p. ill.
- KISS Péter: Az egri egyházi (lyceumi) nyomdaüzem első félévszázadának története = Agria 35. 1999. 209–231. ill.
- PERSOVITS József: A könyvnyomtatás feltalálója = Typ 2000. 1. 8.
- PILINYI Péter: A Szabad Sajtó ünnepe = Typ 2000. 3. 8. ill.
- TIMKÓ György: Mióta van János-ünnepély? = MG 2000. 2. 89–92.

TIMKÓ György: A Monoline sorszedőgép töndöklése és... elbuktatása = MG 2000. 1. 64–66.

19–20. század

ACSÁDI Gabriella: A paksi zsidóság és a Rosenbaum nyomda = Honismeret 2000. 2. 71–76. ill.

Berettyóújfalu híres nyomdája. Szerk. KOC SIS Csaba. Berettyóújfalu, 1999. 52 p. ill.

DANKÓ Imre: A Békés megyei nyomdászati ünnepe = Honismeret 1999. 5. 50–51. [Réthy Lipót (1817–1903) életéről]

FRIGYIK Katalin: A Debreczeni nyomdászcsalád története = FejMeKvt 2000. 1–2. 3–4.

HAJÓS Lajos: A gépi nedvesrényomatás technológia fejlesztésének története hazánkban = MG 2000. 5. 79–86.

HANKOVICS Iván: 75 éves a Pénzjegynyomda = MG 2000. 4. 35–39.

KULICH Erzsébet: Egy fehérvári nyomdászcsalád = Typ 2000. 4. 12. [A Debreczeni-família]

MALATYINSZKY József: Emlékezés Háromszéki Pálra = MG 2000. 4. 45.

VARRÓ Attila: Nyomdászati a Dunántúlon = MG 1999. 2. 9–10.

VOIT Krisztina: Két mester – két út. Kner Imre és Tevan Andor = Bárka 2000. 4. 121–130. ill.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

Könyvek, folyóiratok

CSONGOR Dénes: Tatzelt Vilmos, egy mellőzött műfaj grafikusművésze az 1860-as évekből = MűvtörtÉrt 1998. 3–4. 248–258.

DEÁK Ferenc: Betű és rajz. Bp.: Mozaik, 1999. 206 p. ill.

V. ECSEDY Judit: Könyvdíszek Magyaróvárról. Gondolatok a magyaróvári Czéh-nyomda mintakönyvről és a magyarországi könyvdíszítésről = MG 1999. 2. 75–81.

V. ECSEDY Judit: Magyar vonatkozású könyvdíszek a korai krakkói nyomtatványokban = MG 2000. 5. 72–76.

ERDÉSZ Ádám: Kner Albert monográfia = Magyar Iparművészet 1999. 4. 71–73. ill. [Megjelent a szerző: Kner Albert – Könyvművé-

szet, reklám, látványteremtés c. könyvében (Gyomaendrőd, 1999) angol nyelven]

FOGHTÚY Krisztina: Karacs Ferenc rézmetsző tevékenysége a korabeli sajtó tükrében = MKsz 2000. 1. 94–99.

GÉCS Béla: Morelli Gusztáv fametsző emlékezete. A fametszés legnagyobb hazai mestere = MG 1999. 3. 80–81.

GELLÉR Katalin: A szecessziós könyvillusztráció Magyarországon (1895–1925). Miskolc: Miskolci Galéria, 1997. 176 p. ill. (A Miskolci Galéria Könyvei, 11)

KÉKI Béla: Az írás története: a kezdetektől a nyomdabetűig. Bp.: Vince K., 2000. 175 p. ill.

KOVÁCS Sándor Iván: A pipázó puttó. Révai Miklós két Faludi-illusztrációja = Irodalomismeret 2000. 4. 97–103.

MEZEI Ottó: Ki is volt hát Jaschik Álmos? = Kortárs 2000. 1. 91–93.

Modern magyar litográfia 1890–1930. Szerk. BAJKAY Éva. [Miskolc]: Miskolci Galéria, 1998. 222 p. ill.

PAPP János: A lipcsei nemzetközi könyvkiállítások háromnegyed százados története (1914–1989) = MG 2000. 6. 79–81.

SCHWENNER Zsuzsanna: Kísérlet a Wathay Ferenc festményéről készült könyvmotok reformkori kiadására és egy hamisított Wathay-portré = Irodalomismeret 2000. 1. 80–83.

SCHWENNER Zsuzsanna: Wathay Ferenc székesfehérvári alkapitány festményeinek XIX. századi másolatai = Árgus 2000. 4. 108–110.

SERFŐZŐ Szabolcs: A 17–18. századi párizsi konfraternitások társulati lapjai = Ars Hungarica 2000. 2. 245–258.

TÓTH Lóránt: Ampresaud (&) és at sign (@). Speciális karakterek kialakulásának története = Papíripar 2000. 3. 106–107.

Aprónyomtatványok

BASICS Beatrix: 1848–49-es forradalom és szabadságharc hősei és eseményei az emléklapokban = Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Szerk. KRIZA Ildikó. Bp.: Néprajzi Társaság, 1998. 234–239.

JÁNOSKA Antal: A debreceni kártyakészítés négy évtizede = DSzle 1999. 2. 218–228. ill.

- JÁNOSKA Antal: A magyar kártya története, ikonográfia, készítői = *Aetas* 1999. 1–2. 147–165. ill.
- KECSKÉS Katalin – KATONA Csaba: A debreceni ex libris a XX. században = *DSzle* 1999. 2. 203–217.
- Magyarországi díszes levelek, levélpapírok és számlák a 19–20. században. A Magyar Országos Levéltár kiállítása. Katalógus. Bp.: MOL, 1999. 94 p. ill.
- B. NAGY Anikó: A fővárosi okmányok díszítése = *TanBpMult* 28. 1999. 209–218.
- PILINYI Péter: A Kossuth-bankók vésnökei = *MG* 1999. 2. 38–39.
- SOMOGYI György: Szecessziós ex librisek = *Magyar Művészeti Fórum* 1999. 2. 59–61. ill.
- SZÉNÁSSY Zoltán: Százötven éves a komáromi bankó = *Honismeret* 1999. 1. 9–18.
- TÓTH Zoltán: Horváth Endre hagyatékának ápolása, a Pénzjegynyomda ma = *BgyHonismH* 1999. 1–2. 40–43.
- Térképészet**
- DEÁK Antal András: A „Mappa Mercantilis” 1699 = *CartHung* 2000. 7. 49–51. ill.
- DOMOKOS György: Törökkori várrajzok Stockholmban. Beszámoló a stockholmi Királyi Hadilevéltárban végzett kutatásról = *HtK* 1999. 1. 112–116.
- GUROV Viktor: Egy elfelejtett térképész – Kanitz Fülöp Félix, a „Balkán Kolumbusza” = *Technikatörténeti Szemle* 23. 1997–1998. 75–84. ill.
- GRÓF László: Marsigli gróf élete. VI. rész. (A kecskeméti kaland) = *CartHung* 2000. 7. 31–36. ill.
- PÁLFFY Géza: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. 2. jav. és bőv. kiad. Pápa, 2000. 162 p. [9] t.
- PLIHÁL Katalin: „... a haza szeretete hajt minket előre” – Mikoviny- emlékkiállítás a Hadtörténeti Múzeumban = *SSzle* 2000. 1. 81–83.
- RADU, Mariuca – ARNÓCZ Hajnalka: Egy Barcaságot és környezetét ábrázoló térkép a Brasói Városi Múzeumból = *CartHung* 2000. 7. 42. ill.
- RÓZSA György: A kartográfus Lipszky János és rézmetszői, Karacs és Prixner = *MűvtörtÉrt* 2000. 3–4. 310–314. ill.
- SUBA János: Magyarország első katonai felmérése = *PT* 2000. 4. 49–56.
- SUBA János: Müller Ignác (1727–1804) és térképe = *PT* 2000. 2. 52–55.
- SUBA János: Pannónia, katonai térképeken. „Lázár deák” térképe = *PT* 2000. 1. 72–76.
- TÖRÖK Enikő: Külső-Szolnok vármegye, a Jászság és a Nagykunság Bél Mátyás műveiben és Mikoviny Sámuel térképein = *Levéltári Szemle* 2000. 1. 3–19.
- Papír**
- HORVÁTH Cz. János: A fehér művészet = *Természet Világa* 2000. 9. 408–411.
- TÓTH-OROWAN Lóránt: Betekintés a papírműretek világába. (A XIX. és XX. század legismertebb papírműformái). 4–5. rész = *Papíripar* 2000. 1. 20–22.; 2. 65–66.
- Voith és Sulzer szerepe a 200 éves papírgép fejlődésében = *Papíripar* 2000. 3. 92.
- Könyvkötés-történet**
- ROZSONDAI Marianne – MUCKENHAUPT Erzsébet: Telegdi Miklós és a nagyszombati CH-monogramos kötécsoport = *MKsz* 2000. 3. 285–306. ill.
- Könyvkereskedelem, -terjesztés**
- CSETRI Elek: Kőrösi könyvei Erdélyben = *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Szerk. POZSGAI Péter. Bp.: Táton Bt., 1999. 115–120. [Kőrösi Csoma Sándor erdélyi könyvadományai – másodközlés]
- GRANASZTÓI Olga: A francia libertinizmus útja Magyarországra = *Hungarológia* 2000. 1–2. 135–151.
- PAPP Gábor Zsigmond: New York–Budapest Könyvküldő Szolgálat = *Európai Utas* 1999. 1. 27–32. ill.
- SZECSKÓ Károly: Gárdonyi Géza egri könyvadományai = *KN* 2000. 1. 141–142.
- VARGA-NEUBAUER Sándor: Adalékok Ferenczi Sándor családjának történetéhez. Ferenczi (Fraenkel) Bernát (1830–1889) = *Thalassa* 1999. 1. 155–159. ill.

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő munkák

KARLOVITZ János: Tankönyvügyünk – történeti és nemzetközi összehasonlítások tükrében = Iskolakultúra 2000. 11. 93–102.

PÁPAYNÉ KEMENCZEY Judit: Ismeretek a való világról. A hazai ismeretterjesztő gyermek-könyv-irodalom áttekintése = Jászkunság 2000. 2. 87–109. ill.

PERSOVITS József: Sakk a nyomtatásban = MG 1999. 3. 35–36.

STACH, Reinhard: Faliképek mint a realitás didaktikai szegmensei. Ford. OROSZ Tímea = Magyar Pedagógia 1999. 1. 39–59. ill. [Iskolai faliképek történetéről, kiadásáról]

16–18. század

BARTÓK István: A Nádasdy-mecenatúra hatása az irodalmi gondolkodásra (Szempontok Sylvester János Grammatica Hungarolatínájának vizsgálatához) = Nádasdy Tamás... 117–130. ill.

BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália: Die Geschichte von Siebenbürgen in Abend Unterhaltungen vors Volk. Eine Hermannstädter „Volksschrift“ und ihre Nachfolger = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1999. 87–120. [Michael Lebrecht 1784-ben, Nagyszebenben megjelent munkájáról és utódairól]

ÉDER Zoltán: Szótárirodalmunk történetének mostohagyermek = Magyar Nyelv 1999. 4. 404–412. [Jambressich András: Lexicon Latinum... (Zágráb, 1742)]

KAPRONCZAY Katalin: Orvosi és egészségügyi felvilágosító irodalom a 18. századi Magyarországon = LAM 2000. 5. 458–462.

KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: Egy XVII. századi elbeszélésgyűjtemény: az első máriavölgyi mirákulumos könyv és irodalmi utóélete = Irodalomtörténet 1999. 3. 380–397.

KONCZ Attila: Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? Káldi György és Dengelegi Péter polémiája = ItK 2000. 5–6. 669–694.

NYOMÁRKAY István: A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok 3. = Magyar Nyelvőr 1999. 1. 59–78.

PILINYI Péter: Az első magyar nyelvű nyomtatványok = MG 1999. 3. 75–78.

SZABÓ Katalin Viola: Révai Miklós harmadik híradása = ItK 2000. 5–6. 776–783.

SZELESTEI N. László: Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében = MKSz 2000. 1. 27–42.

VOIGT Vilmos: A „Mesés Könyvecské”-ről = Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklóriskitai tanulmányok. Bp.: Universitas, 2000. 203–207. [Löcse, 1629 – másodközlés]

18–19. század

ADRIÁNYI Gábor: Fraknoi Vilmos és a „Monumenta Vaticana Hungariae Historiam Illustrantia” megindítása = MEgyhtVázl 1996. 3–4. 61–71.

BÉKESI Gábor: Csokonai megvalósult tervezete: Kazinczy Zrínyi-kiadása = Irodalomismeret 1999. 1–2. 221–227. [Zrínyi munkáinak 1816-os kiadásáról]

BERÉNYI Mária: Dinicu Golescu élményei Pesten és Budán. Nemzetiségi könyvkiadás a budai Egyetemi Nyomdában = Barátság 2000. 1. 2739–2741.

FEHÉR Katalin: Első magyar nyelvű pedagógiai tankönyveink = KN 2000. 1. 47–52.

FEHÉR Katalin: Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában = MKSz 2000. 1. 89–94.

FEHÉR Katalin: A reformkori katolikus tanítóképzés tankönyvei = KN 2000. 3. 71–80.

GAZDA István: A Magyar Tudományos Akadémia reformkori kiadványai 1831–1848. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1999. 170, [22] p.

KISS Farkas Gábor: Kazinczy Zrínyi-jegyzetei = Irodalomismeret 1999. 1–2. 217–220. [Zrínyi munkáinak 1816-os kiadásáról]

MISKOLCZY Ambrus: Magyarország a modern román kultúra bölcsője. Az „erdélyi triász” Pest-Budán = História 2000. 4. 22–23. ill. [Magyarországi román könyvkiadás]

MUTH Agota Gizella: Egy 19. századi német nyelvű városkép-antológia pesti kiadása és utóélete = MKSz 2000. 4. 501–513. ill.

PÁSTI Nóra: Zrínyiek a ponyván = Irodalomismeret 1999. 1–2. 211–216.

PÉTER László: Gárdonyi első olvasói = Kortárs 2000. 10–11. 93–100. [Gárdonyi Géza Figurák c. kötetének megjelenéséről (1890), előfizetőiről]

SÖLYMOS Szilveszter: A Maurinus breviárium bevezetése a magyar bencés kongregációban = MEgyhtVázl 1996. 1–2. 99–115.

TOMIŠ, Karol: A magyar irodalom fordítások útján való fogadtatása a szlovák irodalmi kultúrában (1860–1918) = ItK 1999. 1–2. 41–76. [Benne: A magyar nyelvből szlovákra fordított, nem időszaki kiadványban megjelent szépirodalmi nyomtatványok bibliográfiája (1860–1918)]

20. század

BART István: Jelentés. Magyar könyvkiadás 1989–1998 = Kritika 1998. 7. 5–9.

BUDA Attila: Babits Mihály művei a Nyugat kiadó gondozásában = ItK 1997. 5–6. 604–626.

BUDA Attila: A Nyugat Kiadó története. Bp.: Borda Antikvárium, 2000. 223 p. ill.

GYÜRKI László: A magyar bibliafordítások története = A Biblia földje. A magyar bibliafordítások története. Bp.: Szent Jeromos Bibliatársulat, 1998. 66–102.

KÉGLI Ferenc: Magyar nyelvű nyomtatványok Romániában 1919–1940 között – két kötetben. Monoki István bibliográfiájának kiadás-története = KF 1999. 1. 21–30. ill.

LUKÁTS János: Megszólaló nemzetiségek. A nemzetiségi könyvkiadás sorsfordító évtizede, 1985–1995 = Polisz 2000. 51. 38–41.

PAPP-VÁRY Árpád: Iskolai atlaszok kiadása az ötvenes években = Földrajzi Közlemények 1998. 3–4. 201–202.

PETRÓ András: Fejet hajtunk az elődök előtt (50 éves a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat) = Embernevelés 1999. 3. 71–74.

SURÁNYI Béla: Az agrárkultúra könyvészete Debrecenben, a XX. század második felében = KKvt 21. 1999. 285–331.

SURÁNYI Béla: Debrecen mezőgazdasági könyvészete a két világháború között = KKvt 20. 1998. 221–250.

VOIT Krisztina: A legenda vége – Ráth Mórról = MKsz 2000. 3. 402–414.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő munkák

GÉCS Béla: A hírlapok történetéből = MG 1999. 1. 66–67.

GÉCS Béla: Az újsághirdetés indulása és fejlődése = MG 2000. 6. 93–94.

LENGYEL András: A szegedi újságírás rövid története. Az előzményekről 1944-ig = Szeged 1999. 5. 26–43.

SCHÖN István: A magyar szabadkőművesség hivatalos folyóiratai = MKsz 2000. 2. 175–190.

16–18. század

BARBARICS Zsuzsa: „Türck ist mein Nahm in allem Landen...” Művészet, propaganda és változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén = HtK 2000. 2. 329–378.

G. ETÉNYI Dóra: A 17. századi soproni országgyűlések a korabeli német sajtóban = SSzle 2000. 1. 32–53.

KEVEHÁZI László: Evangélikus lelkészek a magyar újságírás kezdetein = Credo 1999. 1–2. 40–45.

KOVÁCS József László: Hírlevelek és Neue Zeitungok Sopronban a 16–17. században = SSzle 2000. 1. 19–31.

19–20. század

150 éves a „Katolicke noviny” = Barátság 2000. 6. 3041–3042. ill. [„A legrégebbi szlovák nyelvű újság”]

ARATÓ Antal: A Székesfehérvár és Vidéke és a Fejér Megyei Hírlap. Tartalomlemez = FejMeKvt 2000. 3–4. 6–14. ill.

BAKI Péter – NÁNÁSI László: A Vasárnapi Újság és a fotográfia kapcsolata = MM 2000. 1. 14–25.

BALÁZS Imre József: „Ismeri ön a cuplingert?” A nő-szerep konstrukciója és szubvertálódása Ignótus Emma-leveleiben = Alföld 2000. 10. 53–64. [Ignótusnak A Hét-ben 1893–1906 között megjelent fiktív leveleiről]

BATÁRI Gyula: Fejezetek a külföldi magyar sajtó történetéből (1853–1920). Bp.: OSzK, 1999. 100 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei, 12)

BERECZ József: Tisztelgés másfél század múltán. Petőfi, s az 1848/49-es forradalom és szabadságharc sajtója = Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis 2000. 55–62.

BUZINKAY Géza: A budapesti sajtónegyed kialakulása = TanBpMult 28. 1999. 285–294.

- BUZINKAY Géza: „A haladás közvitézei”. A magyar újságírók öntudatra ébredése a 19. század végén = MM 2000. 1. 26–34.
- CSATKAI Endre: A soproni sajtó története = Várhely 1999. 4. 99–106. ill. [Publikálatlan tanulmány 1941-ből]
- DAVIDHÁZI Péter: Peragit tranquilla postestas... Egy mottó reménysugara a szabadságharc leverése után = Alföld 2000. 5. 69–81. [Az Új Magyar Múzeum mottójáról]
- FEHÉR Katalin: Pest-Buda sajtója a leányok neveléséről a XIX. század elején = Honismeret 2000. 1. 43–50.
- GÁBORIK Judit: Sajtótörténeti ritkaság a debreceni református kollégium gyűjteményeiben: A Heti Közlöny = HajdBiHMeKvT 2000. 1. 39–42.
- GALAMBOS Sándor: „A Kárpátok lejtőin komoly dolgok készülődnek” (Egy német város lapjai a magyar szabadságharcról) = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 14. 2000. 75–79.
- KERESZTY Orsolya: Első gyermeklapunk történetéhez = KN 2000. 3. 138–143. [Magyar Gyermekekről (1843–1844)]
- KÓSA Csaba: az 1848/49-es forradalom és szabadságharc sajtója = Arany szavak... 171–185. ill.
- LAKATOS Éva: Sajtószolgák – a könyvatosok = MKsz 2000. 4. 464–477. ill.
- LENGYEL András: „Közkatonái a tollnak...” Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez. Szeged: Bába és Társai Kft., 1999. 494 p.
- MARTIN József: „Észak-Amerika egyedüli példánykép legyen előttünk.” ’48–’49 magyar sajtójának nemzetközi horizontja = MM 2000. 1. 7–13.
- MUTH Ágota Gizella: Iris. Német nyelvű irodalmi almanach a magyar reformkorban = MKsz 2000. 2. 145–161.
- NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: 115 éves a Turul. Egy szakfolyóirat rövid története = TörtSzle 1998. 3–4. 381–388.
- RÓBERT Péter: A szabadságharc katonai sajtója = Társadalom és Honvédelem 1999. 3–4. 67–80.
- VÁRDY Béla: Az első magyar újság és újság-szerkesztő Amerikában = DSzle 1999. 4. 511–515. [Magyar Száműzötték Lapja (1853), Kornis Károly (1822–1863)]
20. század
- ACZÉL Géza: Ötven év = Alföld 2000. 6. 3–7. [50 éves az Alföld]
- Akikkel lehet és akikkel nem. Bizalmas feljegyzések az Új Látóhatárról 1972-ből [Dokumentum] = Orpheus 1999. 22. 86–98. ill.
- ANGYALOSI Gergely: Átértékelés, kirekesztés, kanonizálás. Ignotus és a Nyugat viszonya a két világháború között = Alföld 2000. 8. 61–79.
- BALOGH Mihály: Lectori salutem = KN 1999. 1. 4–6. [A Könyv és Nevelés folyóirat történetéről, elődjéről]
- BÁLINT Gábor: A két „Új Idők” 1919-ben = MKsz 2000. 2. 223–228.
- BARTHA Lajos: Az Uránia – egy elfeledett ismeretterjesztő lap = Évfordulóink a műszaki és természettudományokban 2000. 161–164. ill.
- BORBÁNDI Gyula: Egy folyóirat vége = Új Horizont 2000. 2. 69–78. [Új Látóhatár]
- BORBÁNDI Gyula: Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede. Bp.: Európa, 2000. 601 p.
- BORBÁNDI Gyula: Az Új Látóhatár utóélete = Somogy 2000. 4. 394–398.
- CSÁTI Ernő: A Cartactual születéséről = Földrajzi Közlemények 1998. 3–4. 203–204.
- CZENTHE Miklós: A Lelkipásztor keletezésének 75. évfordulójára (1924–1999) = Lelkipásztor 2000. 1. 2–3. ill.
- CZ. FARKAS Mária: A Nouvelle Revue de Hongrie 1932–1944 = Hungarológia 2000. 1–2. 187–196.
- FÖLDES Anna: Egy sajtóműfaj újjászületése. Az Irodalmi Újság publicisztikája. I. rész: 1950–1953; II. rész: 1954–1956 = MM 2000. 1. 35–49.; 2. 5–26.
- FRIED István: Márai Sándor a Napkeletben (1921–1922) = Irodalomtörténet 1999. 1. 61–78.
- FÜZI László: A Tanu (I–II. rész) = Tiszatáj 2000. 10. 64–77.; 11. 71–87.
- FÜZI László: A Tanu megszűnése = Confessio 2000. 2. 39–44.
- GERCSÁK Gábor – HABÁN Ildikó – TÓTH Mária: A Cartactual és a Cartinform = Földrajzi Közlemények 1998. 3–4. 173–182.
- GYERTYÁN Ervin: A Filmvilág megindulása. Visszaemlékezés = MM 2000. 4. 77–80.

- GYÖRGY Béla: Spectator sajtópere. Krenner Miklós születésének 125. évfordulójára = MM 2000. 4. 41–47.
- HEGEDŰS Sándor: A roma sajtó negyedszázada = Barátság 2000. 3. 2855–2858.
- Hitel = Beszélő 1999. 4. 78–87. [Dokumentumok a Hitel történetéről]
- HORVÁTH József: Győr-Moson-Sopron megye sajtótörténetének vázlata. 2. = Kisalföld 2000. 1. 15–25.
- JEMNITZ János: La Revue Socialiste (1946–1947) = A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből 1999. 25. 114–124. [A munkás- és szocialista sajtó történetéből]
- KARÁCSONY Zoltán: A fiatalok lapja: a L'udové = Barátság 2000. 3. 2860. ill. [A magyarországi szlovákok hetilapja, a „L'udové noviny” (Népújság)]
- KARÁCSONY Zoltán: A „Neue Zeitung”-ról = Barátság 2000. 3. 2861. ill.
- A körüti sajtóhatalom = Typ 2000. 8. 8. ill. [Az Est]
- LENGYEL András: Litografált Szegedi Napló = Szeged 1999. 4. 74–75.
- MAÁR Judit: Mallarmé a Nyugatban = Alföld 1999. 5. 70–77.
- MURÁNYI Gábor: „Régi és jó személyes kapcsolataink folytatódnak.” Kádár János és Pethő Tibor levélváltásai = MM 2000. 4. 57–65.
- NÉMETH G. Béla: A Forum = Alföld 2000. 4. 69–80.
- NÉMETH G. Béla: Hét folyóirat 1945–1950. Debrecen: Csokonai K., 2000. 114 p. ill. [Forum, Magyarok, Sorsunk, Társadalmi Szemle, Újhold, Válasz, Valóság]
- NÉMETH György: A „rég” Mozgó Világ és a Jelenlét. Beszélgetés PETŐCZ Andrással = Budapesti Jelenlét 1999. 23–24. 57–60.
- NÉMETH György: Szelep vagy ékszíj. A köztes nyilvánosság jellemzői a „rég” Mozgó Világ című folyóirat történetének bemutatásával = Budapesti Jelenlét 1998. 21. 1–23.; 1999. 22. 2–30.
- PIENTÁK Attila: Egy Nyugat-részvény margójára = Irodalomismeret 1999. 1–2. 124–126. ill.
- PINTÉR Szilvia – TÖRÖK Andrea: Az Én Újságom és a Magyar Lányok című gyermekfolyóiratok az 1910-es és az 1920-as években = KN 2000. 4. 142–148. ill.
- POGÁNY Bernadett: Márai a Frankfurter Zeitungnál = Vigilia 2000. 4. 286–189.
- Prés alatt [Válogatás az ÁEH dokumentumai-ból – 1974: cenzúrázott hitközségi sajtó] = Szombat 2000. 4. 3–4.
- RUSZOLY József: Péter László és a Tiszatáj = A város és polgára... 152–158. [Másodközlés]
- SÁNDOR Attila: Szeged tükre. Adalékok a város folyóiratának tíz éves történetéhez. 1–2. = Szeged 1999. 1. 8–15.; 2. 36–45.
- SIPOS Balázs: Sajtó és tudomány. A sajtókutatás története és intézményesülése Magyarországon a II. világháborúig = Múltunk 2000. 2. 154–200.
- SIPOS Péter: Az Est-lapok „államosítása” 1939-ben = História 1999. 4. 16–19. ill.
- SZAWERDO, Elzbieta: Két szerkesztő. Osvát Ernő a Nyugatban és Mieczysław Grydzewski a Wiadomości Literackie-ben = Hungarológia 1999. 1–2. 118–128.
- SZÉCHENYI Ágnes: A „fordulat évei” egy folyóirat történetében. A Válasz újraindulása és ellehetetlenülése, 1946–1949 = Évkönyv 7. 1999. Budapest, 1956-os Intézet. 242–249.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A Nyugat és a világirodalom = Akadémiai Műhely. Székfoglalók 1995–1998. 3. köt. [59–78.]
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A Nyugat és a világirodalom = Alföld 1999. 5. 54–70.
- SZILÁGYI András: Ars Decorativa. Egy múzeumi évkönyv 25 éves története = Magyar Iparművészet 1999. 3. 2–7. ill.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- BOROS István: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár és a helytörténet = Helyismereti Könyvtárosok... 39–45.
- CSIKÓS Júlia: A „könyvtár óre”. Erdélyi iskolák jeles könyvtáiról és könyvtárosairól = KN 1999. 2. 125–132.
- CSORBA Csaba: Közgűjtemények és honismereti mozgalom = Honismeret 1999. 3. 3–7.
- DIXON, Diana: Egyházi könyvtárak Nagy-Britanniában. Ford., szerk. GÁNCSE NAGY Erzsébet = Helyismereti Könyvtárosok... 21–25.
- KIS Józsefné: A miskolci Lévy József Múzeális Könyvtár története = Szülőföldünk 1998. 27. 72–76.
- KÖRMENDY Kinga: Szent Adalbert esztergomi egyházának kódexei, könyvei 1543 előtt =

Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt. Esztergom: Primási Levéltár, 2000. 47–55. (Strigonium antiquum, 4)

- VARGA Zsuzsa: Rende és könyves kultúra. A ciszterci rendház könyvtára Székesfehérváron. Székesfehérvár: Fejér Megyei Pedagógiai Szolgáltató Intézet, 1998. 136 p. ill. (Bibliotheca Alba, 4)
- ZIMÁNYI Katalin: A kutatás könyvtári bázisa Miskolcon = Miskolc a millicentenárius évében. 2. Szerk.: DOBROSSY István. Miskolc, 1997. 349–358.

16–18. század

- BIRÓ Gyöngyi: Az unitárius egyházi értelmiség könyvtárai a XVI–XVII. századi Kolozsvárott = MKsz 2000. 2. 131–144.
- FEKETE Csaba: Könyvtáros bejegyzés 1684-ből. Adalék a Debreceni Református Kollégium Bibliothecájának XVII. századi történetéhez = KKK 20. 1998. 201–212. ill.

19–20. század

- BERLÁSZ Jenő: Stefan Stratimirović levele gróf Széchényi Ferenchez a Bibliotheca Hungarica létrejötte alkalmából 1802. augusztus 13/25. = MKsz 2000. 3. 320–330.
- BURA László: A Szentmártoni Római Katolikus Püspöki Liceum (1804–1852) = MEgytVázl 1996. 3–4. 107–136.
- F. CSANAK Dóra: Kézírtas hagyaték az Akadémiai Könyvtárban = MKsz 2000. 3. 331–339.
- DEMÉNY Lajos: Forgácsok Debrecen történetéhez = DSzle 2000. 2. 243–254. [Körösi Csoma Sándor könyvadamányozása a Református Kollégium könyvtára számára]
- GODA Beatrix: Ifjúsági könyvtárak, ifjúsági olvasmányok, nevelés (Törekvések a századfordulón) = KN 2000. 3. 132–137.
- KATSÁNYI Sándor: A Budapestensia kialakulása, avagy három könyvtárosportré = KKK 2000. 9. 53–59.
- KATSÁNYI Sándor: Mikor alapították a fővárosi könyvtárat? = KKK 1999. 11. 30–34.
- KELEMEN Elemér: Könyvtárnoktól a könyvtáros-tanárig. Pályakép történeti megközelítésben = KN 1992. 2. 73–86.
- KEMENESI Zsuzsa: A Lévy József Református Gimnázium Könyvtára Iskolánk könyvtára

= A falak üzenete. Emlékkönyv a Miskolci Lévy József Református Gimnázium épületének 100 éves évfordulójára. Miskolc, 1999. 272–274.

- LUDVIGNÉ ÜVEGES Judit: Könyv, könyvtár, könyves kultúra Magyaróváron a 19. században = KisalfKvt 2000. 2. 14–23.
- MEZEI Zsolt: Pápai könyvtárak a századfordulón. Pápa: Dunántúli Ref. Egyházker. Tud. Gyűjteményei, Jókai Mór Városi Könyvtár, 1999. 101 p. ill.
- REDL Károly: Az Országgyűlési Könyvtár mint a törvényhozás könyvtára = KKK 2000. 6. 24–28. ill.
- SEDIQINÉ BONDOR Erika: Régi könyvek Pest első állami gimnáziumában. A Berzsenyi Dániel Gimnázium Könyvtárának muzeális gyűjteménye = KN 2000. 1. 129–140.
- TAKÓ Edit: A könyvtárgyarapító prépost. In memoriam Oltványi Pál = Szeged 1999. 33–35.
- TENGERI Lászlóné: Iskolakönyvtár Baktakéken (Történeti vázlat) = Szülőföldünk 1998. 27. 90–98.
- TISZAVÁRI Eszter: Az Iparművészeti Múzeum Könyvtára = Magyar Iparművészet 2000. 4. 51–54.
- TÓTH Katalin: A Miskolci Evangélikus Egyházközség könyvtárának története (1817–1924) = Szülőföldünk 1998. 27. 47–64. ill. [Miskolc első nyilvános könyvtára]
- TUMIKNÉ CSURÁK Ágnes: A vakok és gyengénlátók könyvtári ellátása, különös tekintettel a miskolci hangoskönyvtárra = Szülőföldünk 1998. 27. 98–105. ill.

20. század

- Csik Tibor: A Nemzetközi Ifjúsági Könyvtár jubileuma = KN 2000. 1. 103–109. [Internationale Jugendbibliothek; International Youth Library – München, 1949]
- DÖMÖTÖR Lajosné: Az első tizenöt év. A Veszprémi Egyetemi Könyvtár alapjainak lerakása. 1949–1964. Veszprém, 1999. 73 p. ill.
- FARKAS Ibolya: Városi könyvtár a Tisza mentén = Szülőföldünk 1998. 27. 80–90. [Tiszaújváros könyvtára]
- FOGARASSY Miklós: A közkönyvtári koncepció második „áttörése”, a public library eszméjének térhódítása és a Vas Megyei Könyvtár megépítése = KF 1999. 2. 236–239.

- FREISINGER Jenő: 50 év az egészségügy szolgálatában. Az orvosi-egészségügyi könyvtárhálózat történetének tendenciái = KKK 1999. 5. 38–44.
- GALAMB Katalin: A makói gyermekkönyvtár története = CsMeKvt 1996–1998. 1–4. 28–30.
- GERŐ Gyula: Emlékezés a(z) „(h)öskorra”. Körzeti és népkönyvtárak s munkatársai. Tények és legendák = KKK 2000. 5. 20–29.
- GILICZE Jánosné: A könyvtári kultúra kezdetei és az első nyilvános könyvtár Makón = CsMeKvt 1996–1998. 1–4. 19–27.
- HIDEG Ágnes: A miskolci Herman Ottó Múzeum Könyvtárának története = Szülőföldünk 1998. 27. 65–71. ill.
- JÓSZAY Zsoltné: A II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár Zenemű- és Hangtára = Szülőföldünk 1998. 27. 106–113.
- KERESZTURI József: A Pécsi Városi Könyvtár negyven éve = KKK 1999. 11. 25–29.
- KISS Jenő: Emlékek, élmények, észrevételek – az ötven éves közművelődési könyvtárgyról = KF 2000. 1–2. 76–83.
- KOROMPAI Gáborné: Nehéz idők a debreceni Egyetemi Könyvtár életében. 2. rész. Adatok az 1945–48-as évek történetéhez = KKvt 20. 1998. 253–277. ill.
- KOVÁCS Ilona: Könyvtár és bevándorló. Egy történeti modell (A Cleveland Public Library szerepe a közép-európai bevándorlók társadalmi beilleszkedésében a 20. sz. első évtizedeiben) = Hungarológia 2000. 1–2. 153–185. ill.
- Könyvtárak 50 éve az egészségügy szolgálatában. Jubileumi emlékkönyv. Szerk. FREISINGER Jenő. Bp.: A Magyar Orvosi Könyvtárak Szövetsége, 1999. 247 p. ill.
- KÖRNYEI Lászlóné: Borsod-Abaúj-Zemplén megye könyvtártörténetéből = Szülőföldünk 1998. 27. 43–47.
- KULCSÁR Kornélia: A debreceni közművelődési könyvtár létrejötte és első évei = HajdBiHMeKvtT 2000. 2. 3–9.
- LACZÓ Katalin: Művelődési autók a tanyavilágban = CsMeKvt 1996–1998. 1–4. 11–18.
- MADER Béla: Az Egyetemi Könyvtár az oktató, kutató és a tanulmányi munka szolgálatában = A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene, 1921–1998. Szerk. SZENTIRMAI László, RÁCZNÉ MOJZES Katalin. Szeged: [SZTE], 1999. 477–496.
- MADER Béla: A könyvtáraknak is megvan a maguk sorsa. Az Egyetemi Könyvtár az oktató, kutató és a tanulmányi munka szolgálatában. = Szeged 1999. 4. 14–43.
- MERTUS Lászlóné: Az iskolai könyvtárügy helyzete az országos könyvtárpolitikai intézkedések tükrében (1945–1986) = KN 2000. 3. 99–111.
- MEZEINÉ KÓNYA Terézia: A ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium könyvtárának története. Cegléd, 1999. 110 p. (Centenárium füzetek, 4)
- MÓZESSY Gergely: A székesfehérvári egyházmegye kulturális értékmentő munkája a harmincas években = Honismeret 2000. 3. 74–83. [A székesfehérvári püspöki könyvtár történetéből]
- Ötven éves a Keller Lajos Városi Könyvtár. Szerk. FUCHSZNÉ BENÁK Katalin. Mindszent: Keller Lajos Városi Könyvtár, 1998. 51 p. ill.
- PAPP István: Bűnbeesés után. Szélgjegyzetek a magyar közkönyvtárügy 50 évére = KF 2000. 1–2. 65–75.
- A Petőfi Sándor Városi Könyvtár 50 éve. 1949–1999. Emlékkönyv. Szerkesztőbizottság: URBÁN Miklósné et al. Kiskunfélegyháza: Petőfi Sándor Városi Könyvtár, 2000. 235 p. ill.
- PINTÉR László: „Public Library”-csata, a’ la Pécs, anno 1975–1985 = KF 1999. 4. 774–787.
- SZÉMÁN Erzsébet: A nyilvános közkönyvtár ügye Hajdúszoboszlón (1945–1952) = HajdBiHMeKvtT 2000. 1. 3–13.
- SZITA Ferenc: Emlékezés és vallomás. A somogyi könyvtárhálózat kiépítéséről és fejlődéséről 1949–1992. Kaposvár: Megyei és Városi Könyvtár, 1999. 275 p. (Somogyi könyvtártörténeti füzetek, 2–3)
- TÓTH Gyula: Áttörések. A public library megjelenése, első térhódítása Magyarországon = KF 1999. 2. 223–235.
- TÓTH Gyula: Tévtűt vagy torzó? 50 éve alapították a körzeti könyvtárakat = KF 2000. 1–2. 39–64.

Bibliofília

- BUZINKAY Péter: Bubics Zsigmond kassai püspök műgyűjteménye (1821–1907) = Jel 2000. 1. 18–19. ill.
- BUZINKAY Péter: Dankó József nagyprépost könyv- és műgyűjteménye (1829–1895) = Jel 2000. 2. 15. [Jegyzetek, hivatkozások: Jel 2000. 4. 11.]

- BUZINKAY Péter: „Knauz Nándor címzetes püspök könyvtára, metszetgyűjteménye, régi képei, s egyéb jelesebb régiségei” = Jel 2000. 7. 25–26.
- FŐRISOVA, Marta: 17. századi pozsonyi nyomtatványok possessorai = MKsz 2000. 4. 483–491.
- GRANASZTÓI Olga: A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja tevékenységük tükrében = MKsz 2000. 1. 43–69.
- HAUSEL Sándor: Kalmár István (Bánk, 1799 – Balassagyarmat, 1867) = BgyHonismH 1999. 1–2. 60–67.
- KUNKIN Zsuzsanna: Milkó Izidor és könyvtára = CsMeKvt 1999. 1–4. 11–16. ill.
- NÉMETH Béla: Ottomar Nachtgall Gellius-kiadása Debrecenben = DSzle 1999. 3. 413–418.
- TAKÁCS Mária: Illyés Gyula könyvtára. 1. kötet. Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 1999. 600 p.
- WOJTILLA Gyula: Kőrösi Csoma Sándor könyvesládái = MKsz 2000. 3. 389–395.
- Olvasástörténet**
- BÁNHEGYI B. Miksa: Bencés könyvkultúra a középkorban = MEgyhtVázl 1996. 1–2. 15–23.
- GYÁNI Gábor: Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén = TörtSzle 1999. 3–4. 387–402.
- HOLL Béla: A teológiai gondolkodásmód alakulása a kora felvilágosodás-kori magyar katolikus papság könyvkultúrája tükrében = Laus librorum... 169–180.
- HUDI József: A veszprémi polgárság könyvkultúrája a 18–19. században = TörtSzle 2000. 1–2. 91–113.
- JÁNOS István: Kézírtos versgyűjtemény 1842-ből = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 39. 2000. 535–543.
- KECSKEMÉTI Judit: Viri humanissimi. Szeged: Scriptum, 1999. 23 p.
- KISS Endre József: Kazinczy Ferenc a könyvtárban = Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 10. 1999. 207–213.
- KNAPP Éva: Az emblematika oktatásának forrásai a magyarországi jezsuita kollégiumokban = MKsz 2000. 1. 1–26.
- KOMLÓSI József: Polgári olvasóköroök Székesfehérváron a dualizmus korában = Honismeret 2000. 3. 69–74.
- KÓSA László: Olvasás = Fördőélet a Monarchiában. Bp.: Holnap K., 1999. 237–242.
- Könyvlisták adatai alapján készült összefoglaló. 1711-ig = Retorikák a reformáció korából. Szerk. IMRE Mihály. Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 2000. 486–490. [Retorikai művek szerzői nyomtatásban publikált XVI–XVII. századi magyarországi könyvlistákon]
- MONOK István: A 16. századi köznemesség műveltségéről = Nádasdy Tamás... 105–115.
- NAGY Júlia: A szervezett önművelés formái = Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII–XIX. században. [Bp., 2000.] 91–94. (Változó világ, 38) [A debreceni és sárospataki református kollégium olvasókörei]
- PRAZNOVSZKY Mihály: A „pompakönyvtárak” és az olvasói szokások a 19. század közepén = KKK 2000. 9. 26–35.
- SEIDLER, Andrea: Frauen als Lesepublikum unterhaltender Periodika im achtzehnten Jahrhundert. Szeged: Scriptum, 1999. 12 p. (Lectura. Vendéglőadások a Szegedi Olvasmánytörténeti Munkaközösségben, 5)
- SZAKÁLY Ferenc: Sárvár, mint helyi kulturális központ = Nádasdy Tamás... 87–103. ill.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- FEDERMAYER István: Révai Miklós és az utókor = Irodalomismeret 2000. 4. 93–96.
- FÖLDES Anna: Az Irodalmi Újság arcképcsarnokából 2. Ceruzavonások Hámos György portréjához = MM 2000. 4. 48–50.
- FRIGYIK Katalin: Egy elfelejtett röpirat Desseffy Gyulától = Árgus 1999. 2. 28–38. ill. [D. Gy., a politikus, az újságíró, a szerkesztő és laptulajdonos]
- GÉCS Béla: Betekintés a hajdani pest-budai könyvnyomdászatba és lovag Falk Zsigmond munkásságába = MG 2000. 2. 99–102.
- HORVÁTH János: Gyulai Pál. Egyetemi előadás (1927–1928). Bp.: Argumentum, 1999. 151 p.
- KAKUSZI B. Péter: Márai Sándor és a Frankfurter Zeitung = Irodalomtörténet 2000. 1. 72–97.

- KAPRONCZAY Károly: Pápai Páriz Ferenc emlékezete = LAM 2000. 7–8. 646–647.
- KÓKAY György: Rát Mátyás = Várhely 1999. 2. 94–100.
- KÓSA Csaba: Jókai Mór. Képzelet és káprázat = Arany szavak... 89–148. ill.
- KÓSA Csaba: Táncsics Mihály. Arany Trombita = Arany szavak... 5–86. ill.
- KÓSA Csaba: Vasvári Pál. Repülés a légbirodalomban = Arany szavak... 149–169. ill.
- KÓPECZI Béla: Brenner Domokos két élete = Ezredvég 1999. 9. 57–61.
- PÉTER László: Pósa Lajos helye = Tiszatáj 2000. 4. 82–86. ill.
- PILINYI Péter: A Typographia első szerkesztője = Typ 2000. 9. 8. ill. [Buschmann Ferenc (1837–1917)]
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: „A címleíró [...] munkája rossz lesz, ha csak a szabályt tartja szem előtt s nem egyúttal az embert is, ki-nek számára a címet leírja.” Domanovszky Ákos emlékezete = KKK 1999. 12. 50–54.
- POPRÁDY Géza: Juhász Gyula 70. születésnapjára = KKK 2000. 10. 48–49.
- SCHULTHEISZ Emil: A felvilágosodás könyvei. Wesszprémi István 1723–1799 = LAM 2000. 1. 82–85. ill.
- SZÉCHY András: Kossuth és Táncsics vonzásában. Gyurmán Adolf és Hindy Árpád emlékezete = Ezredvég 1999. 3. 65–68. ill.
- TAKÁCS Miklós: Pável Ágoston könyvtári öröksége = KKK 2000. 9. 48–53.
- UDVARI István: Sztripszky Hiador névtani munkássága = Magyar Nyelv 1999. 4. 412–418.
- VIZI László: Iványi Béla munkásságáról = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 2000. 4. 73–75.

CZÖVEK ZOLTÁN – PERGER PÉTER

SZEMLE

A magyar színikritika kezdetei (1790–1837). I–III. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta és a mutatókat készítette KERÉNYI FERENC. Bp. 2000. [2001.] Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. /A magyar irodalomtörténetírás forrásai 16–18./

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének „A magyar irodalomtörténetírás forrásai” című sorozatában új, impozáns háromkötetes kiadvány jelent meg, amely a magyar színikritika kialakulásának és kezdeti időszakának gazdag természetét tartalmazza. Az irodalomtörténetírás számára oly jelentős forrásokat tartalmazó sorozat e három kötettel ismét értékes és eddig alig elérhető forrással gazdagodott, amely nemcsak az irodalomtörténet, hanem a színház-, kritika-, és művelődéstörténet számára is alapvető fontosságú.

E hatalmas gyűjtő- és feldolgozó munka eredménye élő cáfolata annak a korábbi, pl. Császár Elemér által is képviselt felfogásnak, amely csak az 1830-as évektől kezdve megjelent színi bírálatokat tekintette színi kritikának, a korábbiakat nem. Az ehhez hasonló, a kezdeti időszakokat és a kialakulófélben lévő kritikai és egyéb műfajokat szívesebben mellőző magatartások bizonyára visszavezethetők sajtónk kezdeti szakaszának hiányos ismeretére is. Így volt ez például magának a korai magyar sajtótörténetnek a megítélésével kapcsolatban is, amikor Ferenczy József még úgy vélekedett e korszak lapjairól, hogy azok kezdetlegesek és önállótlanok voltak. Pedig ha helyes történeti szemlélettel és főleg tartalmuk alapos feltárása után mondunk véleményt e „kezdetek”-ről másként ítélnék meg e korszakot.

Ezt bizonyítja a közelmúltban megjelent hatalmas forrás-kiadvány is, amely annak a közel fél évszázadnak a sajtónkban publikált színikritikai termését tartalmazza, amelyről korábban könnyedén lemondott a szakirodalom egy része. Természetes, hogy semmilyen irodalmi műfaj, így a színikritika sem jelenhetett meg kezdeti szakaszában a későbbi elvárásoknak megfelelő, tartalmi és formai tökéletességgel: teljes fegyverzetben csak a mitológiai Pallasz Athéné pattant ki Zeusz fejéből. Az első hazai színibírálatok kezdetben nem váltak még el élesen a terjedelmesebb hírtől, tudósítástól, kommentártól. Ezért joggal vette fel a kötetekbe a szerkesztő – és tekintett színikritikának – minden olyan írást, amelyben bármely színjátékelemre utaló, értékelhető adat vagy mozzanat található. A színikritika fogalmi körének e kiterjesztése tette lehetővé a műfaj kialakulásának pontos nyomkövetését. A tárgyalt időszakban – 1790-től 1837-ig – 64 magyarországi helységben előadott színielőadásról összesen 2634 színikritikát tartalmaznak a kötetek betűhív közlésben. A 3. kötet nagyobbik részében az egyes színikritikákhoz részletes jegyzetanyag található, amelyben gazdag tárgyi, nyelvi és filológiai magyarázatok olvashatók. Magának e jegyzetanyagnak az összeállítása is hatalmas szakmai felkészültséget és utánjárást igényelt. A jegyzetanyagot részletes címmutató és darabcím-mutató egészíti ki.

Kerényi Ferencnek e nagyméretű feltáró, sajtó alá rendező és a kritikai kiadások követelményeinek megfelelő apparátusokkal ellátott munkája nemcsak a kritika és a színház történet számára alapvető fontosságú, hanem egy megírandó korszerű

dramatörténetnek, valamint a recepció- és kultúrakutatásoknak is nélkülözhetetlen előfeltétele lesz. Emellett számos írónk színpadi utóéletéről és több kritikusunk színírbíró tevékenységéről is új adatokkal gazdagítja ismereteinket.

Bár érthető a sajtó alá rendezőnek terjedelmi okokra hivatkozó magyarázata, mégis sajnálatos, hogy egy ilyen teljességre törekvő összegző forráskiadvány nem tartalmazza a *Színházi Hírek 1780–1803* című kötet (összeáll: Wellmann Nóra, Bp. 1982.) és a *Nemzeti Játékszíni Tudósítások* (kiad.: Enyedi Sándor, Bp. 1979.) színikritikáit, amelyek legelső magyar újságjainkban jelentek meg. E két, a színháztörténeti könyvtársozozatban megjelent munkák ugyanis sok gyűjteményünkben hiányoznak.

Kerényi Ferencnek *A magyar színikritika kezdetei (1790–1837)* című háromkötetes forráskiadványa méltán nyer helyet a korszakra vonatkozó legfontosabb kézikönyveink között. Az MTA Irodalomtudományi Intézete által megindított sorozatnak ezen újabb nagyértékű kötetét a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó jelentette meg a kiadvány tartalmához méltó ízléses formában.

KÓKAY GYÖRGY

Knapp Éva: *Officium Rákócziánium. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai.* Bp. 2000. Borda Antikvárium, 200 l.

Knapp Éva magyarországi vallásos társulatokat és kiadványaikat feltáró munkásságához szorosan kapcsolódik az a kötet, amelyet a Borda Antikvárium igényes külső kiállításban jelentetett meg a legnépszerűbb magyarországi társulati kiadvány, az *Officium Rákócziánium* kiadástörténetéről. Mind a bibliográfiával, mint az azt kiegészítő alapos kiadástörténeti-művészettörténeti tanulmánnyal a szerző jelentős mértékben meghaladta a kutatás korábban elért szintjét, amelyet Holl Béla – legutóbb az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* számára összefoglalt –

ezirányú kiadástörténeti és bibliográfiai kutatásai képviseltek.

Az egyik legfontosabb új eredmény magának az *Officium Rákócziánium* elnevezés eredetének a tisztázása. A jeles történetíró Katona Istvánt, amikor 1754-ben a kassai jezsuita rendtársaknál a kötet összeállítójának személyét nyomozta, kissé „félretájékoztatták”, s így a tőlük kapott válasz alapján (I. Rákóczi Ferenc egykori kassai filozófia-tanára volt a szerző) későbbi történészek Ordódy János jezsuitát azonosították szerzőként. Utóbb, Sommervogel alapján Szorsa Mihály jezsuita neve is felmerült, majd II. Rákóczi Ferencé is teljesen tévesen, a Rákóczi névvel kapcsolatosan pedig közel fél évszázaddal ezelőtt Rákóczi Erzsébetnek, II. Rákóczi Ferenc művelt, verseket is író nagynénjének neve is. Knapp Éva most hitelt érdemlően bebizonyítja, hogy az imádságoskönyv nem II. Rákóczi Ferenchez ill. környezetéhez kötődik, hanem I. Rákóczi Ferencről kapta a nevét. Az ifjú I. Rákóczi Ferenc ugyanis 1662-ben mecénása volt egy Nagyszombatban kiadott latin nyelvű *Manualénak*. Ez a társulati használatra kiadott kötet tekinthető az *Officium Rákócziánium* előzményének, de az eredet-vizsgálat során egészen az 1630-as évekig vissza lehet nyúlni. A Rákóczi nevet és címet az imádságoskönyv feltehetően csak 1676, I. Rákóczi Ferenc halála után kezdte viselni: pontos évet nem lehet tudni, hiszen az első ilyen című kiadvány csak 1693-ból maradt fenn. Knapp megvizsgálja a társulatok részére kiadott kézikönyvek és az *Officium Rákócziánium*-kiadások összefüggését: a társulati kézikönyvek legnépszerűbb részei, a kiofficiumok kerültek önálló kiadványba, ezért összefüggésük igen szoros, de a 17. század végétől ezek a kiadványok már két független sorozatnak tekinthetők. Az *Officium Rákócziániumok*, e laikus breviáriumok tartalma azonban nemcsak a kialakulása első évtizedeiben, hanem később is több módosuláson, szerkezet-változáson ment keresztül: a legnagyobb mértékben talán akkor, amikor a felvilágosodás szellemétől áthatva drasztikusan lecsökkentették az officiumok számát huszonötörről kilencre. (Ez a latin nyelvű kiadásokra vonatkozik: a magyar nyelvű *Officium*

*Rákóczi*anum-kiadások függetlenek a latintól, annak nem fordításai, hanem önállóan alakultak ki még a 17. században.)

Az *Officium Rákóczi*anumnak, mint sok más kedvelt imakönyvnek, igen fontos részét képezték az illusztrációk. A latin nyelvű kiadások általában magasabb használói körnek készültek, igényesebb rézmetszetekkel, míg a nemzeti nyelvű, szélesebb rétegeknek szánt kiadásokban inkább szerényebb rész- ill. fametszetek fordultak elő. A leggyakoribbak a címlap előtti *Patrona Hungariae*-metszetek; a kiadásoknak több mint a felében azonkívül még további metszetek szerepelnek. A szerző nagy gondot fordít minden metszeten, szentképeken és egyéb ábrázolások számbavételére, típusaik, ikonográfiai jellegzetességeik megállapítására, a metszők személyének azonosítására. A 18. században, az *Officium Rákóczi*anum-kiadások fénykorában, csak a hazai kiadások illusztrálásában (1730-tól, az első szignált metszettől) a következő hazai és külföldi metszők közreműködtek: S. M. Martin, Franz Leopold Schmitner és Johann Christoph Winkler bécsi, Sebastian Zeller pozsonyi, Georg Christian Kilian augsburgi és Johann Philipp Binder budai metszők. Sebastian Zeller pozsonyi rézmetsző munkája ill. nyomdatörténeti adatok alapján még egy 1764–1766 közötti nagyszombati kiadást is lehetett feltételezni. (Georg Christian Kilian augsburgi rézmetsző magyarországi munkájával kapcsolatban itt említjük meg, hogy 1754–1755-ben a kassai kollégium összesen 334 forintot fizetett neki az elkészített rézmetszeteiért, vö. OSzK Évkönyv 1984/85, 349: ebben az összegben nemcsak az *Officium Rákóczi*anum, hanem a *Tavaszi rózsza* című áhítatoskönyv metszetei is benne lehettek.)

A kötet bibliográfiai része az *Officium Rákóczi*anum száz kiadását írja le 1693 és 1882 között: legnagyobb számban latin nyelvűeket, továbbá magyar és német nyelvű kiadásokat. A mű legtöbbször Nagyszombatban látott napvilágot, azonkívül Bécsben és Zágrábban, Kassán majd Budán: a 18. század végén, a 19. század első felében pedig leginkább a budai Egyetemi nyomda kiadványa volt. Az *Officium Rákóczi*anum kiadása az 1770-es évekig szinte mindenütt a

jezsuiták vezette társulatokhoz kötődött: vagy jezsuita nyomdában jelent meg, vagy olyan városban, ahol a jezsuitáknak kollégiumuk volt. A bibliográfia érdekessége a külföldi, ausztriai, németországi, lengyelországi, csehországi, velencei, latin ill. német nyelvű kiadások számbavétele. A bibliográfiai leírás alapjául a fennmaradt példányok szolgáltak, ill. – nyolc esetben a száz tétel közül – korabeli megbízható híradás. Önálló tételként kerültek a bibliográfiába kiadásváltozatok is, amikor a címlap és bizonyos részek azonos szedésűek voltak, de a terjedelem egyes többlet-szövegek miatt a két kiadásban jelentősen eltért egymástól.

A bibliográfia értékét mutatja, hogy több mint húsz esetben eddig nem ismert kiadást ír le a szerző. Jogosan lehet feltételezni, hogy a nagyon népszerű imakönyvnek nem minden kiadása maradt fenn. Azok a tételek azonban, amelyek a bibliográfia végén, attól elkülönítve, a feltételezett példányok között szerepelnek, háromféle kategóriába is beleillenek: téves adatok helyreigazításai, példány hiányában megbízhatóan nem azonosítható kiadások ill. újabb feltételezések editio-jelzések vagy más kiadástörténeti szempontok alapján. Ez utóbbiak, úgy érzem, nem minden esetben igazolhatók kellő mértékben, főleg a korai kiadásoknál. A „kiadások átlagos gyakorisága” alapján kialakított feltételezésekkel igen óvatosan kell bánni. Kérdés ugyanis, hogy a nagyszombati 1693-as kiadás címlapján található kifejezés, az „Editio novissima, omnibus prioribus auctor et locupletior” valóban már egy *Officium Rákóczi*anum című kiadásra vonatkozik, vagy a sok, némileg eltérő, rokon jellegű társulati kézikönyv-kiadásra. Ekkortájt még a legjobban szervezett jezsuita nyomdákra sem volt jellemző, hogy kiadásait, ezek sorszámát pontosan nyilván tartották volna. Kérdés, hogy az 1730-ban ill. 1732-ben Kassán megjelentetett *Officium Rákóczi*anum előtt lehet-e feltételezni két korábbi kassai kiadást, amikor a 17. században, 1695–1715 között Kassán nemhogy a jezsuita tipográfia, de a városi nyomda sem működött, és a kassai kollégium az 1670-es évek után csak 1716-tól tartott fenn újra tipográfiát? A kassai 1730-as

Officium Rákócianum címlapján az „omnibus prioribus correctior, auctor et locupletior” kifejezés pontosan megfelel az ugyanebből az évből származó nagyszombati kiadvány megjelölésének (l. a 7. és 9. tételt), és ezért önmagában még nem ad okot újabb kiadás feltételezésére (vö. a 204. tétellel). E két utóbbi megjegyzéssel csak azt kívánjuk szemléltetni, hogy mennyire nem lehet bizonyos időszakokra vonatkozóan „átlagos kiadás-gyakorisággal” megbízhatóan számolni.

A kötet kiállítása a Borda-Antikvárium igényessége következtében igen látványos. A valamennyi ismert kiadványról közölt címlapfotó, a kiadások teljes metszetanyagának közlése nemcsak a könyv esztétikumát szolgálja, hanem kiadástörténeti kérdésekben is igen jó eligazítást nyújt: melyek a kiadás-történetileg egy sorozatot alkotó kiadványok, egy-egy kiadásnak melyik a közvetlen előzménye stb. Nagy értéke a kötetnek, és a valójában elérhető bibliográfiai teljességet szolgálja, hogy nemcsak hazai és külföldi közgyűjteményekben végzett kutatások eredményeit tárja fel, hanem hazai magángyűjtők feltételezett unikumaira is felhívja a figyelmet.

PAVERCSIK ILONA

Régi magyar metszetek: Látképek, térképek, életképek, arcképek: Szántai Lajos gyűjteménye. /Gravures Anciennes de la Hongrie: Vues de Villes, Cartes, Personnages, Costumes: Collection de Szántai./ [Szerk. BORDA Lajos, BORDA Lajosné]. Bp. Borda Antikvárium, 2001. 78 l. ill. + 1 mell. /Műgyűjtő magyarok 3./

A Borda Antikvárium „Műgyűjtő magyarok” címmel 1998-ban megújult ajánlójegyzék-sorozatának harmadik kötetével kétévnyi várákozás után idén tavasszal lépett közönsége elé. A patinás könyvkereskedés aktuális szerzeménye Szántai Lajos, az *Atlas Hungaricus* szerzője gyűjteményéből származik. Az érdeklődők az állományt 2001. június 15. után három héten át tekinthették meg az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett kiállításon.

Borda Lajos egy 2000-ben adott interjúban a „Műgyűjtő magyarok” alapelvét így foglalta össze: „... értékhorozók és -teremtők ... egy-egy hozzánk kerülő nagy magángyűjteményt történetileg, szakmailag feldolgozunk, kiállítunk, bemutatjuk a tulajdonosát ... Csak színvonalas gyűjteményekkel foglalkozunk, olyanokkal, amelyek vagy a tartalmuk, vagy a tulajdonosuk, esetleg a nyomdászuk, a kötésük miatt képviselnek jelentős értéket. Mivel az anyag dokumentált, benne szerepel a volt tulajdonos ex librise, ismét lesz múltja is. Nem mindegy ugyanis, hogy egy könyv kinek a tulajdonában volt.”

Szántai Lajos 1956 óta Franciaországban él, s Párizsban dolgozott mérnökként egészen 1997-ig. A honvágy inspirálta gyűjtőszerveződéséről és annak ars poeticájáról vallja: „1967-ben vettem az első térképet: Delisle Magyarország lapját, és az első városképet: Braun-Hogenburg Kolozsvár metszetét. Egy kicsit hazakerültem ... A gyűjtés egy kellemes betegség, amelynek gyógyszere a kívánt tárgy birtoklása. De a birtoklásnál kívülről van egy másik rugó is, főleg nálunk, kintélőknél, ez pedig a nemzetszolgálat. Törődni az elhagyott hazával, s tenni érte valamit.” A régi metszetek avatott ismerőjéről a következőket írja a barát, Zöld Ferenc az *Atlas Hungaricus* előszavában: „A gyűjtő különleges ember – legyen a könyv, a metszet, a porcelán, netán a céhlevelek szerelmese –, kitaró állhatatos, időt, fáradságot és pénzt nem kímélve nyomoz, újabb és újabb példányok után – évtizedekig. A magángyűjteményekből épülnek fel a köz olyan kincstárai, mint az Országos Széchényi Könyvtár, ... A gyűjtőből előbb-utóbb óhatatlanul a téma szakértője, szakírója lesz, s az is szinte elkerülhetetlen, hogy gyűjteményének kincseit a nyilvánosság elé bocsássa.”

A szép antikvárkatalógus borítódíszítéséhez az adott anyagból kölcsönözték azt a dekoratív rézmetszetet, amely a magyar huszárok lovasbandériumát vonultatja fel. A külső kép szimbolizálja a tartalmat. Kézbevételekor jól esik a szemnek az arányos tipográfiai tagoltság, és a bőséges képanyag súlyozott megjelenítése. Az egyes tételeket vastagabb szedéssel, betűhűség-gel emelték ki az azonosítást segítő leíró szö-

vegből. A fekete-fehér illusztrációknál az eredeti metszetek nem indokoltak markánsabb vizualitást, így ezek szolidabb tételszámjellel igazodnak a textúrához. A színes képek eredetijének színezettsége, állapota már önmagában kínálta a dekorativitást, így azok szembeötlő tételszámot és képaláírást kaptak. Hátralékokat a böngészést könnyítő segédletek: a névmutató, a helymutató, az irodalomjegyzék, a rövidítések és a tartalom.

Az állomány tematikus feldolgozása nyomán hat nagyobb egység jött létre. A 340 tétel első csoportjába kerültek a nevezetes eseményeket, történeket ábrázoló darabok, amelyek a gyűjteménynek csaknem 14%-át teszik ki. A másodikat alkotják a városképek és a látképek több mint 18%-os részarányával. A harmadik – az előbbieknél jóval kisebb – az egésznek alig 10%-a, amely a térképeket mutatja be. A legnagyobb, a negyedik egység vonultatja fel a neves magyarok portréit, amely az állománynak majdnem egyharmada. Számtottevő az ötödik csoportot képező viseletek és zsánerképek, amely az anyag közel egynegyedét öleli fel. Az utolsó, a hatodik, a katonai lapokat bemutató kör a legkisebb, hiszen az összesnek csupán a 4%-át képviseli.

Az anyag feldolgozásakor a szerkesztők 25 kézikönyvet, szakirodalmat használtak fel, amelyekre forrásként hivatkoznak az egyes példányleírásoknál. Továbbá még egyet jelöltek meg az árjegyzéket tartalmazó mellékletben. A katalógus a tételszámhoz mérten is tekintélyes irodalom felsorakoztatásával jelzi azt a rendkívül körültekintő és pontos feltáró munkát, amely Bordáékát mindig megkülönbözteti az antikvár világban. Ezúttal is közlik az egyes daraboknál, hogy melyik helyen, milyen kiadásban lelhető fel, gondoskodnak arról is, hogy a tételek részletes leírásában ne vesszenek el a könyvészeti szempontból lényeges adatok. S a gourmand bibliofil módjára osztják meg olvasóikkal a példányokhoz fűződő kultúrtörténeti, könyvészeti, történeti kuriozitásokat. A kis, töredékes, járulékos információk forrásértékének köszönhetően kibontakoznak az adott kör szereplőinek társadalomtörténeti kapcsolódásai, megle-

venedik annak a kornak a hangulata, szellemisége, amelyben a katalogizált tárgyak keletkeztek.

Különösen fontos ez egy olyan sajátos, kevert tárgykörnél, mint az ikonográfia. A szakterület egyik kiváló művelője, Rózsa György írja a *Magyar történetábrázolás a 17. században* című monográfiájának bevezetőjében: „... a történeti műfajban a formai megoldás mellett a tartalmi kérdések döntő fontosságúak, a megörökítés módját a stílusfejlődésből következő sajátosságok mellett ideológiai, speciálisan történetfilozófiai szempontok is befolyásolják. A közös ideológiai alap vezeti a megrendelőt a program megfogalmazásában, a művész a mű megalkotásában ... a történetábrázolás alapvető sajátossága, hogy nem ismereteket továbbít a múltból a jövőnek, hanem a jelen, a keletkezés korának valóságát kívánja alakítani és ehhez a múlt csak példákkal vagy igazolásul szolgál ... szoros értelemben vett történeti eseményábrázolások mellett többek között a történeti portréban, az emlékműben, az apoteózisban és a világi allegóriában határozhatjuk meg.” Eltekintve a Nádasdy-féle *Mausoleum*tól a 16. századtól a 19. század közepéig ikonográfiai Magyarországról, a Rákóczi-szabadságharcról, az 1848-as szabadságharcról jobbra külföldi megrendelésre és külföldön készültek. A társadalom történeti változásai jelképekben rajzolódnak ki az ikonográfiákon. A feudális világ reprezentatív nyilvánosságához tartozó kötött attribútumok (korona, címer, pajzs, kard, vár, páncélzat, csatajelenet stb.) a 18. század végén a 19. század elején lassan elkopnak, elmaradnak és a polgári nyilvánosság osztott színterei: a köz- és a magánélet szférái kerülnek az ábrázolás előterébe.

Érdemes a fentiek figyelembevételével találni a katalógusban. Az első, a történelmi események csoportjában található a gyűjtemény két legértékesebb darabja. Az egyik Franciscus Bernardus Fischer Klagenfurtban, 1684-ben készült Buda tervezett ostromát bemutató kör alakú rézmetszete, amely egy könyvészetiileg eddig ismeretlen nyomtatvány illusztrációjaként jelent meg. A másik Chez G. Iollain Párizsban 1686-

ban (?) Budáról készült rézmetszete, amely az egyébként is ritka lap publikálatlan változata. A metszeten a képrész alatt a francia nyelvű szöveg magyar történelmi eseményekről, többek között – keretezéssel kiemelve – Buda visszafoglalásáról számol be. Mindkettőt az Országos Széchényi Könyvtár vásárolta meg. A második részben, a látképek körében is valódi kincsekre akadhatunk, mint az 1820 körül Buda és Pest látképének rézkarcára, amely már magán hordozza a polgári elemeket is: „Déli irányból készült ábrázolás, előtérben, a folyóparton asszony gyermekkel, mellette subás férfialak felnyergelt lovat tart kantáron. A Dunán három hajómalom.” Ugyancsak értékes darab az 1806. május 10-én Dohányosi József asztaloslegény számára kiállított céhlével Meyer Ágoston metszésével. A céhlével felső harmadában Pest látképét örökítették meg. A következő, a harmadik, térképes részben tűnik fel a gyűjtemény méret szerinti legnagyobb tétele, Magyarország térképének Amszterdamban 1688-ban Fredericus de Wit kartográfiájának 533×900 mm-es rézmetszete. A leggazdagabb, a negyedik tematikus egység – a neves magyarok arcképei – bővelkedik leginkább a reprezentatív nyilvánosság megjelenítésének klasszikus példáiban. A Báthori Zsigmondról (1572–1613) Giovanni Orlandi által 1596-ban készített mellkép háttérben csatajelenet, a bal felső sarokban a család sárkányfogas címere látható. A Bethlen Gábor (1580–1629) jobbra néző egészalakos lovasképen jobb- és baloldalon fent egy-egy címer és a háttérben egy várkép kapott helyet. Egy következő ritkaságon II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) 18. század elejéről származó jobbra forduló lovasképen a háttérben ostromlott várral jelenik meg. A néhány Thököly Imrét (1657–1705) ábrázoló arckép közül a legmozgalmasabb az a 18. század elején készült példány, amelyiken ágaszkodó lovon ül, jobbra néz, bal kezében kard és jobbájával a kantárt fogja. A hősiek harciasságát szimbolizálja Zrínyi Ilona (1643–1703) alakja, hiszen a François Jollain által róla készített képen nyugatias ruházatban, jobbájában puskát fogva, baljával Munkács ostromlott várára mutatva jelenítette meg.

S egy újabb történeti kuriózum: Klapka György (1820–1892) Komárom térképével, balra forduló térdképének aláírása szerint megfordult Düsseldorfban, holott ennek tényéről önéletrajzában (*Emlékeimből*) nem tett említést. A következő nagyobb, ötödik csoportban, a viseletek és zsánerképek témakörében a kompozíciók oldottabbak, természetesebbek, közvetlenebbek. A színes illusztrációk java része innen ered. Nekünk, magyaroknak igen tanulságos az a tükör, amelyet Martin Engelbrecht Augsburgban 1736-ban kiadott, az európai nemzetek jellemző allegorikus képsorozatának egyik lapja állít, s amelyet a katalógus is idéz: „A magyar hajlamai és természete a legrettezőbbek. Ábrázata kegyetlen. Öltözete tarka. Szeretik a pártütést. Lakóföldjük igen gazdag. Vallásgyakorlatukban közömbösek. Az állatok közül a farkasokhoz hasonlítanak. Szabályával halnak meg s így temetkeznek. Italban, ételben bővelkednek és pazarlók. Betegségük, amelyben ágynak esnek, a hagymáz. Bűnük, hogy állhatatlanok. A tudományuk a latin.” Sok igazság lehetett benne, mert, ha megnézzük Franz Kollarz litográfiáját 1850-ből a gyulai parasztokról, olyanok, mintha – jelenkorunkban élő és kutató – Kósa László történeti szociográfiájából léptek volna elő. Az utolsó, a hatodik rész anyagából levonható az a korabeli általánosítás, ha a katona magyar, akkor az nem lehet más, mint huszár (lásd a bo-rítón).

A könyvszakmában példaértékű ajánlójegyzék több dimenziót képes megnyitni. Egyrészt a jelen kollekció úgy, ahogy van teljes. Egyáltalán nem érezhető csónkának a tekintetben, hogy korábbi tulajdonosuk gyűjteményének ez csak egy szeletét képezte. A tematikus rendszerezés szerves egésszé fogja össze az anyagot. Másrészt a példányok precíz dokumentálásából nem csupán az adott darabok értékére derül fény, hanem azon sajátos szempontokra is, amelyek a gyűjtőjük és más érintett tudományterület számára jelentősek. Harmadrészt – az előbbiekből adódóan – pontosan felmérhető a volt tulajdonos műértése, személyisége. S nem utolsósorban – túl a bibliográfiai alaposságon, a könyvkereskedői gondosságon és a könyvki-

adói igényességen – az állomány különössége okán tanulmányozása a ráismerés és a felfedezés örömet nyújtja a művészettörténésznek, a társadalomtörténésznek és a kultúrtörténésznek egyaránt. A metszetek sokoldalúsága, különlegessége mellett magas szinten valósul meg a katalógus bibliográfiai összhangja, esztétikus kivitelezése.

A Borda Antikvárium nagyszerű választása nem véletlenül esett a szenvedélyes kollektorból szakíróvá vált Szántai Lajosra, hiszen benne is él a kutató tárgyak iránti végtelen tisztelet és alázat. A két bibliofil találkozásával a könyv-szakma ismét nívós kiadvánnyal gazdagodott. Mintát adtak abból, hogy egy szerteágazó, sokszínű anyagot hogyan lehet kordában tartani. Szántai a magyar vonatkozású metszetek mellett tette le voksát, a Borda Antikvárium pedig mintaszerűen rendszerezte szép kiállítás katalógussá. A katalógus bizonyára méltó helyet kap a könyvtárak, a könyvkereskedések és a gyűjtők polcain.

FABÓ EDIT

Buda Attila: A Nyugat könyvkiadó története. Bp. 2000. Borda Antikvárium, 223 l.

A *Nyugat* folyóirat és a könyvkiadó történetével számos monográfia, konferencia és személyes visszaemlékezés foglalkozott. A huszadik századi magyar irodalom meghatározó orgánusának vizsgálata azonban jószerivel inkább csak a folyóiratban megjelent írások elemzését tartotta fő feladatának, illetve az itt megjelent alkotások és alkotóik életművében, a magyar irodalom történetében betöltött szerepük esztétikai és történeti vizsgálatát, beleértve a „Nyugat jelenség” bonyolult szövevényét.

A folyóiratnak a sajtótörténeti szemléletű feltárása azonban valójában háttérbe szorult ezekben a feldolgozásokban, tanulmányokban. A *Nyugat* mellett működő és hasonló nevű kiadói vállalkozás mélyreható feltárásáról ez még inkább elmondható, bár számos próbálkozást ismerünk – főként szakdolgozatokat –, amelyek

nekirugaszkodtak a kiadó működésének, jelentőségének bemutatáshoz. Legtöbb írás a kiadó könyvművészeti eredményeit vette számba, kevés kritikával, általánosítva néhány jelentős alkotó, főként Falus Elek és Lesznai Anna a borítókra korlátozódó munkáit. Ezek alapján terjedt el az a közkeletű megállapítás, hogy a huszadik századi magyar könyvművészet egyik legjelentősebb része, Kner Imre és Tevan Andor tevékenysége után, éppen a Nyugat kiadó műhelye lenne. Ezúttal Buda Attila monográfiája az egyes kiadványok pontos leírásával ezt a kérdést is valóságában láttatja. Hasonlóképpen a különféle próbálkozások után, amelyek a kiadónak, mint vállalkozásnak a bemutatását, szerkesztési együttműködését és függését a folyóirat sorsától, lehetőségeinek korlátaival, már nem tárták fel kellőképpen. Ismerve azt a csekély körben nem ismert primér forrásanyagot, amely valóban a kiadóhoz köthető, megérthetjük, miért maradtak torzók, vagy csupán az irodalomtörténeti közhelyeket ismételtető felsorolások az eddig megjelent munkák.

Buda Attila monográfiája közel húsz esztendő aprólékos adatgyűjtésének az eredménye. Ez a kutató munka nem csak a levéltári dokumentumok feltárását jelentette, amelyet elődei ilyen mélységig nem végeztek el a M. Országos Levéltárban és Budapest Főváros Levéltárában. Utóbbi különösen sok új részadattal szolgált. De ez az új kutatási szemlélet a folyóiratnak és kiadónak mint gazdasági vállalkozásnak az eredményeit – vagy eredménytelenségeit – is számba vette. Így a compassok adatait is, az évi mérlegek, elszámolások tükrében egyértelműen felrajzolható a Nyugat pénzügyi helyzetének hullámváltozása, azok a nehézségek és kisebb „csúsztatások”, amelyek között a folyóirat és mellette a kiadói tevékenység fennállt. Az is nyilvánvalóvá válik, hogy mikor, milyen céllal, milyen keretek között kezdik meg ezeknek a műveknek a megjelentetését. A kudarcok, a terjesztés és a visszahangtalanság kudarcai is konkrétan láthatóak, a készletek felszámolására tett kísérletek. A Révai testvérek, ill. az Athenaeum szerepe a szerződések kiadói jelentésként közreadásával egyértelműen kirajzolódik.

A Gellért Oszkár nevével fémjelezhető időszak képének pontosítását is elvégzi a szerző, így most már nem csak Gellért Oszkár emlékiratának szubjektív látószögéből tudjuk nyomon követni az eseményeket és a valódi eredményeket.

Buda Attila könyvének azonban talán legnagyobb erénye az a szemléletes előadásmód, amellyel az apró részadatokat egymásután fűzve, szinte napról napra meséli el a Nyugat hétköznapijait. A személyes súrlódások, sértődések és hiúságok szövevényében biztos kézzel vezet minket. Különösen az első évtizedek leírására érvényes ez a személyes történeti megközelítés. Természetesen ez a szakirodalom, a levelezések, memoárok adatainak fölényes ismeretén nyugszik, amikor az adatok és következtetések szerves egységet alkotnak és már nem is vesszük észre a mögöttük felhalmozott erőfeszítéseket a történetek és a jelenségek megismerésére. Buda Attila előadásában a Nyugat kiadó és a folyóirat története egy kicsit olyan mint egy izgalmas oknyomozó olvasmány, amelyben eddig jobbára ismeretlen mecénások, arcok is felbukkannak, mint például Knapp Miksa, aki 1920-ban egy papírszállítmánnyal segíti ki a folyóiratot éppen esedékes gondjaiban.

Knapp Miksa személyét korábban egy sajátos vállalkozásból ismerhetjük, meglehetősen kétes dicsőséggel. A Révai Testvérek és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank közösen szervezték 1920 és 1924 között az Amerikai könyvszállítási szindikátus nevű vállalkozást, amelynek célja nagyobb magyar könyvszállítmányok kijuttatása volt az Egyesült Államokba. Hasonlóval már Reményi József, mint a Clevelend alapítvány titkára Tevan Andor útján próbálkozott. A hivatalos, állami, főként a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének egy-egy alkalommal történő könyvkivitelén kívül azonban nem tudunk az amerikai magyarságot megcélzó könyvkivitelről. Sajátos, hogy éppen az I. világháború utáni vesztes és kaotikus viszonyok között szerveződött a Révai cég vállalkozása. Feltehetően az ellehetetlenült magyarországi piaci viszonyok miatt, készleteiktől így akartak megszabadulni – hasonlóan más, a

szomszédos országokba irányuló szerveződésekkel párhuzamosan. Knapp Miksa, mint szállítmányozási vállalkozó, aki érzékeny lehetett a könyves szakmában rejlő üzleti lehetőségekre is, nem véletlenül került ennek a szindikátusnak az élére. A könyvkiadók és könyvkereskedések közül adataink szerint csupán a Franklin társulat és Dick Manó vett részt a társulásban. Közülük a Franklin társulatnak ekkor valóban iszonyatos és eladhatatlan készletei halmozódtak fel. Minden nemes cél ellenére a várt eredmény elmaradt. Pontosan nem tudjuk, hogy Knapp Miksa mikor indult el az újvilágba a több ládányi szállítmánnyal. Valóban eladta-e azokat és milyen haszonnal nem tudjuk, mert megbízóinak „elfelejtett” elszámolni. A cég fennállásának záródátuma – 1924 –, az az időpont, ameddig a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és az említett cégek megpróbálták Knapp Miksát feltalálni és a kintlévőségeiket behajtani. Knapp Miksa nyomára azonban nem sikerült bukkanniuk, és így végül kénytelenek voltak a céget felszámolni. A veszteségeik tudomásunk szerint később sem térültek meg: Knapp Miksa valahol eltűnt a magyar könyves szakma egéről is.

Buda Attila a Nyugatról szóló monográfiában azonban nem csak a kiadó mai napig fellelhető összes kiadványát vette számba. Elkészítette ezek pontos leírását, a tartalmi feltárástól a külső jegyekig. Megjelenésük, vagy megjelenéseik pontos dátumát is igyekezett számba venni. Mindezeket túl a cég más kiadókhöz, terjesztői hálózatokhoz, kereskedésekhez fűződő viszonyát is bemutatja. És természetesen azokat a nyomdákat is feltérképezte, amelyeknél a kiadványok és a folyóirat időről időre megjelentek, akár saját tulajdonba kerültek, és mikor, akár nem. Ez azt is jelenti, hogy ezekre vonatkozóan is számos új adatot közöl, vagy az ismereteket új megvilágításba helyezi. Így kapunk végre megbízható képet Magyar Mór szerepéről a részvénytársaság működésében.

A Nyugat könyvkiadó rt. 1944 nyarán történő betiltásáról a Kereskedelmi és Iparkamara iratanyagából (Orsz. Levéltár Z 212.cs.) nyерhetünk pontos képet. A betiltás indokaként a cég eddigi működését jelölték meg. Ez igazol-

ja, hogy Gellért Oszkár valóban mentességet élvezett, ha nem is volt öskereszténynek nevezhető. Az 1945 utáni újrakezdés történetét a szerző pontosan mutatja meg. A Révai Rt. kebelében való munkálkodásra már nincs idő: az államosítások elől nincs menekvés.

VOIT KRISZTINA

Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft. Hrsg. von Thomas BREMER. Halle an der Saale, 2001. Verlag Janos Stekovics, 126 l. /Colloquium Hallense, Bd. 2./

A tudományköziség ma oly sokat hangoztatott szempontját valóban érvényesítve került sor Halléban egy olyan német-magyar szimpozionra, amelynek ürügyéül a vasfüggöny lebontásának tizedik évfordulója szuolgált. Az ismert, történelmivé vált események arra készítették a német és magyar résztvevőket, hogy előadásai középpontjába a kapcsolatok és kölcsönhatások vizsgálatát állítsák. A gazdag tartalmú kötetből megtudhatjuk, miképpen történt a szász-magdeburgi jog recepciója Kelet-Európában (a példa, az esettanulmány a magyar befogadás), milyen tudományos kapcsolatok mutathatók ki a wittenbergi, hallei egyetem és Magyarország között, az alapítástól kezdve egészen a jelenkorig, méghozzá az egyetemi iratok tanúságtétele szerint; rendkívül érdekes a hallei magyar könyvtár történetét bemutató tanulmány, az alcím szerint az írott, az elvesztett, a nyomtatott és a digitális katalógusok alapján mutatja be a szerzőnk kutatása tárgyát. A bölcséleti érintkezéseket két írásból ismerjük meg, mindkettőnek Lukács György az egyik főszereplője. A szegedi színház történet epizódjainak feltárását követi és a kötetet zárja egy

zenetörténeti és egy olyan tanulmány, amely a német nyelv magyarországi helyzetét világítja meg. A kötet egész irányultságára a cím utal: a határok átlépése, magyarázatul: az összehasonlító kulturológia formái. Erre az említett könyvtártörténeti értekezés kiváló példát ad. A Bibliotheca Nationis Hungaricae alapítója egy magyar exuláns, Georgius Michaelis (1640–1725), tartalmát három körben lehet súlypontozni: kortársi alkalmi versek gyűjteménye, az üldözött magyar protestánsokról szóló irodalom, „wittenbergensia”. Ez utóbbin belül: magyar nyelvű szövegek, Magyarország területén nyomtatott szövegek (nyelvtől és a szerző személyétől függetlenül), „hungarus” szerzők szövegei, külföldi nyomtatványok, nyomtatott művek, amelyeknek magyar vonatkozásai vannak.

Itt jegyzem meg, hogy a tanulmány magyar szerzők műveire (is) épít, többek között Bucsay Mihályéra, Németh S. Katalinéra.

Az egyetemjárás krónikáját tartalmazó tanulmány függelékében a hallei egyetem orvosi karán promoveált magyar hallgatók (hungarusok) listáját kapjuk, 67 nevet a XVII–XVIII. századból ábécé rendben. Kronológiailag az első adat még 1695-ből származik, ekkor végzett Hoffsteter, Johann Christoph és Huszti-Szabó István, az utolsó adat pedig 1769-ből való, ekkor végzett Milloradovics Péter. S bár a kötet minden tanulmánya megérdemelné a bővebb ismertetést, ezúttal csak a résztvevők névsorát közlöm: német részről Heiner Lück, Ralf-Torsten Speler, Dorothea Sommer, Thomas Bremer, magyar részről Fehér M. István, Kürtösi Katalin, Székely András és Földes Csaba névvel találkozunk.

A számos hasznos információval, új kutatási eredményekkel jellemezhető kötet megérdemelné, hogy szélesebb körben ismertté váljék.

FRIED ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 11,44 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Klaniczay Gábor</i> : Szent László „csodás” tettei krónikáinkban	393
<i>Fehér Katalin</i> : A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés	411
<i>Pap József</i> : Hódmezővásárhelyi nyomdai részvénytársaságok 1896–1928	431

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kruppa Tamás</i> : Egy unitárius ének tanulságai. (Szölösi István históriás éneke 1635-ből.)	449
<i>Fazekas Csaba</i> : Ismeretlen egyházpolitikai röpirat 1849-ből	454
<i>Csapó Csaba</i> : Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság a korabeli sajtó tükrében	467
<i>Czeglédi László</i> : Egy könyv Tisza István miniszterelnök könyvtárából	473
<i>Lengyel András</i> : A szegedi napilapok hírversenye a 20. század elején	476
<i>Bálint Gábor</i> : A pesti ponyvaipar leleplezése a Magyarországon, 1941-ben	484

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Vizkelety András köszöntése	488
<i>Monok István</i> : A Magyar Könyvszemle meg nem jelenhetett évfolyama 1947-ből	489

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán–Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2000-ben	495
---	-----

SZEMLE

A magyar színikritika kezdetei (1790–1837). S. a. rend. Kerényi Ferenc. 1–3. köt. Bp. 2000. (<i>Kókay György</i>)	509
Knapp Éva: Officium Rákócianum. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai. Bp. 2000. (<i>Pavercsik Ilona</i>)	510
Régi magyar metszetek: Látképek, térképek, életképek, arcképek: Szántai Lajos gyűjteménye. Szerk.: Borda Lajos, Borda Lajosné. Bp. 2001. (<i>Fabó Edit</i>)	512
Buda Attila: A Nyugat könyvkiadó története. Bp. 2000. (<i>Voit Krisztina</i>)	515
Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft. Hrsg. von Thomas Bremer. Halle an der Saale, 2001. (<i>Fried István</i>)	517

SOMMAIRE

<i>Klaniczay, Gábor</i> : Les actes „miraculeux” de Saint-Ladislas dans nos chroniques	393
<i>Fehér, Katalin</i> : La revue „Tudományos Gyűjtemény” (Collection savante) et l'éducation	411
<i>Pap, József</i> : Sociétés anonymes d'imprimerie de Hódmezővásárhely 1896–1928	431

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Kruppa, Tamás</i> : Les morales d'un chant unitaire (Chant historique de István Szőlősi de l'an 1635)	449
<i>Fazekas, Csaba</i> : Feuille volante de politique ecclésiastique jusqu'ici inconnue de l'année 1849	454
<i>Csapó, Csaba</i> : Gedeon Ráday et le commissariat royal de Szeged, vu par la presse contemporaine	467
<i>Czeglédi, László</i> : Un livre provenant de la bibliothèque du premier ministre István Tisza	473
<i>Lengyel, András</i> : Le concours de nouvelle des quotidiens de Szeged au début du 20 ^e siècle	476
<i>Bálint, Gábor</i> : Le décèlement de l'industrie de bêche de Pest dans le journal „Magyarság” (Les Hongrois) en 1941	484

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Hommage à András Vizkelety	488
<i>Monok, István</i> : L'année de 1947 de la Revue du Livre Hongrois, non-autorisée à paraître	489

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2000	495
--	-----

REVUE

Les débuts de la critique de théâtre en Hongrie (1790–1837). Publ. par Ferenc Kerényi. Vol. 1–3. Bp. 2000. (<i>Kókay, György</i>)	509
Knapp, Éva: Officium Rákócziánium. L'histoire et les éditions imprimées du livre d'heures nommé de François I Rákóczi. Bp. 2000. (<i>Pavercsik, Ilona</i>)	510
Anciennes gravures hongroises: Vues, panoramas, cartes, scènes de vie, portraits: la collection de Lajos Szántai. Réd. Lajos Borda, M ^{me} Lajos Borda. Bp. 2001. (<i>Fabó, Edit</i>)	512
Buda, Attila: L'histoire des Éditions de Nyugat (L'Ouest). Bp. 2000. (<i>Voit, Krisztina</i>)	515
Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft. Hrsg. Von Thomas Bremer. Halle an der Saale, 2001. (<i>Fried, István</i>)	517